

Ի. ԴԱՐԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏԵԱՆ

hkharatyan@gmail.com

Յուսով եմ ընթերցողը ներողամիտ կը գտնուի «դար», «միջնադար» կրկնաբանության եւ յատկապես «դարի միջնադար» ձեւակերպման համար: Այն ամենեւին յաւակնութիւն չունի որեւէ կերպ փոխարինել «միջնադար» եզրին՝ դրա բոլոր տարողութիւններով: «Ի. դարի միջնադար» ձեւակերպումը շատ պայմանական է. առաջարկում է այն հասկանալ որպէս Ի. դարի 20-90ականների միջակայք, տուեալ դէպքում ի մասնաւորի այդ միջակայքում տարբեր երկրներում հայ ժողովրդի տարբեր հատուածների եւ անհատների հետ եւ նրանց միջավայրում կատարուող զարգացումները: Ժամանակաշրջանը հայերի համար ինքնին ամփոփ է՝ արեւմտահայերի նկատմամբ իրականացուած Յեղասպանութիւնից, Խորհրդային Հայաստանի ստեղծումից մինչեւ ողջ աշխարհի համար դարակազմիկ Ի. դարի 90ականներ, ժամանակ, որ հայ ժողովրդի համար նոյնպէս մասնաւոր կարեւորութիւն ունի՝ առնուազն միջազգային իրաւունքի միաւոր Հայաստանի Հանրապետութեան առաջացմամբ:

Այս խորագրի տակ ներկայացուած են նիւթեր, որոնք անհատների, ընտանիքների, մասամբ նաեւ փոքր համայնքների սեփական կենսագրական պատմութիւններով վկայում են ժամանակաշրջանի որոշ յատկանշական երեւոյթներ: Այս համարում տպագրուող նիւթերը ներկայիս Թուրքիայի որոշակի տարածքներում (Սասուն, Խարբերդ, աւելի քիչ՝ Ստամբուլ) Ի. դարի միջնադարում ապրած հայերի կամ հայկական ինքնութեան տարրերով մարդկանց կենսագրական պատմութիւններ են՝ ընտրուած տասնեակ այդ կարգի այլ պատմութիւններից:

Այս կարգի կենսագրական պատմութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս հասկանալ տուեալ ժամանակաշրջանի, իրավիճակի, պատմութեան ընթացքի ընկալումը այն մարդկանց եւ խմբի կողմից, ովքեր սովորաբար պատմութեան նիւթ են, կամ առնուազն որպէս պատմութեան նիւթ են ընկալուում: Քանի որ սովորաբար պատմութեան միաւոր համարում են քաղաքական խմբերը, իշխանութիւն-

ները, պետութիւնները, որոշակի բացառիկ անձինք, պատմութեան շարադրանքներում սովորական անձին՝ մարդուն եւ նոյնիսկ մարդկային խմբերին բաժին է ընկնում պատմութեան օրէկոյի կարգավիճակ: Մինչդէռ մարդիկ, մարդկային փոքր խմբերը նոյնպէս փորձում են տնօրինել իրենց կեանքը՝ դառնալով «փոքր պատմութեան» միաւոր: Նրանց կեանքի հետազոտութեան եւ վերլուծութեան միջոցով հնարաւոր է պատմութեան երբեմն բոլորովին այլ շարադրանք ունենալ, շարադրանք, որ երբեմն կարող է բոլորովին տարբեր լինել պատմութեան այսպէս կոչուած «պաշտօնական», եթէ կ'ուզէք նաեւ «ակադեմիական» շարադրանքից:

Հայոց պատմութեան դասագրքերում հայերի կեանքը Թուրքիայում ամբողջովին ընդհատուած է համարւում Յեղասպանութեամբ 1915-1922թթ., ի բացառեալ Ստամբուլի փոքրաթիւ հայկական համայնքի: Տպագրուող պատմութիւնները (եւ գրանցուած բազմաթիւ այլ պատմութիւններ), սակայն, վկայում են, որ Թուրքիայի ներքին կեանքում՝ գաւառներում հայերի ֆիզիկական եւ, թէկուզ չշեշտուած, թաքուն ցեղային գոյութիւնը առիթ է դարձել բազմաթիւ բացայայտ եւ քողարկուած որոշումների՝ ազդելով Թուրքիայի ներքին պատմութեան, բնակչութեան ինքնութեան, հասարակական յարաբերութիւնների ձեւաւորումների ընթացքին (ներքին աքսորներ, հայ բնակչութեան լրացուցիչ տարտղնում, ինքնութեան վրայ ազդելու միջամտութիւն, ունեւորութեան հարկ, զինուորագրման գործարքներ, ժանդարմների աշխատանքի բնոյթ, լեզուի հարկադրանք, անունների փոփոխութիւն, կադրային ընտրութիւն, ծածուկ շտեմարանների ստեղծում եւ կիրառում, Թուրքիայում տեղի ունեցող ըմբոստութիւնների աղբիւրի պաշտօնական մեկնաբանութիւն, բնակչութեան վերաբերմունքի ձեւաւորում են.): Այլ կերպ ասած Թուրքիայի գաւառներում փոքրաթիւ, յաճախ նոյնիսկ քողարկուած, բայց սոսկական գոյութեամբ հայերը եղել են Ի. դարի միջնադարի Թուրքիայի պատմութեան միաւոր՝ դառնալով բազմաթիւ գործողութիւնների կայացման եւ որոշումների ընդունման պատճառ:

Ամենակարեւորը, սակայն, նրանց կենսագրութիւնները վկայութիւն եւ փորձ են որոշակի պայմաններում յայտնուած մարդկանց ապրելու, փնտոտութի, խմբային եւ անհատական ինքնութեան ընտրութեան եւ հաստատման ձեւերի մասին: Ի. դարի միջնադարում, երբ ողջ աշխարհը նուաճում էր նոր կենսաձեւ՝ համընդհանուր կրթութիւն, գրագիտութիւն, քաղաքակրթական մակարդակի եւ բարեկեցութեան բարձրացման նորանոր ձեւեր, Թուրքիայի գաւառներում ֆիզի-

կապես փրկուած հայերը այլ փորձ էին կուտակում,- վերյիշել իրենց կորցրած գրադարանները, ձեռագրատները, աւերուած եւ փակուած դպրոցները, հազարամեակներով մշակուած համայնքային եւ ազգային կառոյցները, գրագէտ ծնողների փորձը, որից իրենք իսպառ զրկուել էին, եւ մշակել միմեանց ու այլազգիների հետ համակեցութեան նոր ձեւեր: Կեցութեան հարիրամեակներով կուտակուած փորձից կտրուկ զրկուած եւ պատմութեան ընթացքից «ետ նետուած» մարդիկ պէտք է վերստեղծէին կեանքի նոր պայմաններ: Միմեանց անձանօթ, բայց նոյն ժամանակում եւ փաստացի նոյն պայմաններում ապրած մարդկանցից գրանցուած պատմութիւնները զարմանալի ընդհանրութիւններ եւ օրինաչափութիւններ են բացայայտում: Մարդու եւ խմբի այս կարգի փորձի հետազօտութիւնը կարող է հնարաւորութիւն ստեղծել անցեալի նմանօրինակ դէպքերի օրինաչափութիւնների ու բացառութիւնների մեկնաբանութեան, բացատրութեան, ընկալման համար:

Դրան զուգահեռ Յեղասպանութիւնից փրկուած եւ «սփիւռք» ձեւաւորած հայերն էլ իրենց անհատական, հասարակական եւ էթնիկական կեցութեան պայմաններն էին ձեւաւորում՝ երկրից երկիր խիստ տարբեր: Նրանց անհատական կենսագրութիւնները եւ ընտանեկան յիշողութիւնները, որպէս նոր աղբիւր, նոր հնարաւորութիւն են բացայայտում ինչպէս տարբեր երկրների հայկական համայնքների առանձնայատկութիւնները, այնպէս էլ ընդհանուր սփիւռքի կենսաձեւի օրինաչափութիւնները հասկանալու համար:

Հասկանալի է, որ ոչ այնքան վաղ անցեալը «պատմականացնելու» խնդիր չի դրուած, առաւել էւս որ այն զգալիօրէն «ներկայ» է: Սակայն գործընթացների արագութիւնն ու կտրուկ փոփոխութիւնները, ներկայումս՝ այդ շրջանից ածանցեալ բազմաթիւ երեւոյթների առկայութիւնը, ինչպէս նաեւ զանազան պատճառներով Ի. դարի 20-90ականների հայերի ցեղա-հասարակական, ցեղամշակութային եւ սրանց հետեւանքով անհատի ու խմբի ինքնութիւնների փոփոխութիւնների շուրջ ուսումնասիրութիւնների եւ նիւթերի պակասը, ինչպէս նաեւ այդ երեւոյթների արագ փոփոխութիւնները, հրատապ են դարձնում դրանց ընթացիկ արձագանգման անհրաժեշտութիւնը:

Հասարակական-մշակութային կեանքում տեղի ունեցող երեւոյթների «ընթացիկ արձագանգումը» մինչեւ վերջերս համարւում էր լրագրողական աշխատանք, իսկ «ընթացիկ կեանքի հետազօտութիւնը»՝ ընկերաբանական: Այսօր, սակայն, արդի, յատկապէս ոչ-վաղ անցեալի կեանքի զանազան ոլորտների եւ դրսեւորումների հետազօ-

տութեան նպատակով շատ մարդաբաններ սկսել են հետազոտական նոր մեթոդներ կիրառել եւ ընթացիկ որոշակի երեւոյթների վերլուծութեան միջոցով գիտական ընդհանրութիւններ անելու արդէն նկատելի արդիւնատ փորձ է կուտակուել: Ողջ աշխարհում օրեցօր աւելանում է այդ բնոյթի հետազոտութիւնների ծաւալը եւ հետազոտութիւնների ընդգրկման ոլորտները: Զգալիօրէն բազմազանեցում է նաեւ մեթոդաբանութիւնը եւ, բնականաբար, նիւթերի վաւերացման տեխնիկական հնարաւորութիւնները՝ մեծացնելով դրանց անաչառութիւնը եւ վաւերականութիւնը (շարժանկար, ձայնագրում, լուսանկարահանում, պատճենում, եւն.): Արդիւնքում մի կողմից վաւերական նիւթեր են կուտակում, արխիւաւորում եւ դառնում աղբիւր, միւս կողմից՝ աւելանում է ոչ-վաղ անցեալի եւ ընթացիկ երեւոյթների որոշակի դէպքերի ականատեսների, մասնակիցների ենթակայական փորձի եւ իմացութեան ճանաչողութիւնը՝ առաւելագոյնս մօտենալ այդ երեւոյթների ընդհանրական բնութագրմանը:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի սոյն հատորի «Ի. Դարի Միջնադար» խորագրով փորձ է արւում շահագրգիռ ընթերցողին ներկայացնել վերոյիշեալ խնդիրներից մի քանիսը: Մասնաւորապէս յիշողութիւնները որպէս աղբիւր դիտարկելով՝ «բանաւոր պատմութիւնների» մեթոդով հաւաքուած նիւթերից ընտրել եւ տպագրութեան ենք պատրաստել Ի. դարի 20-90ականները ներկայացնող անհատ մարդկանց կեանքի եւ նրանց ընտանեկան յիշողութիւնների որոշ դրուագներ՝ փորձելով դրանք առաւելագոյնս «ազատել» ընկերային եւ հաւաքական յիշողութիւններից ու ընկերային իմացութեան «բեռից»: Ամենեւին չնուազեցնելով վերոյիշեալ տիպերի յիշողութիւնների կարեւորութիւնը, ընդհակառակն, կարեւորելով դրանք որպէս անհատի եւ իմբի վարքի ու գործունեութեան դրդապատճառ, այնուամենայնիւ ընտրեցինք անաչառութեան առաւել յաւակնութիւն ունեցող անձնական պատմութիւնների մեթոդը:

Կենսագրութիւններն ինքնին առարկայական եղելութիւն լինելով՝ դրանց կամ դրանցում առկայ առանձին դէպքերի մեկնաբանութիւնները յաճախ կարող են ենթակայական լինել: Մեկնաբանութիւններն առհասարակ յաճախ են ենթակայական լինում: Տուեալ դէպքում մենք շրջանառութեան մէջ ենք դնում սեփական կեանքի, այդ կեանքի առանձին դրուագների մեկնաբանութիւնը, թեկուզ եւ ենթակայական: Մենք խորապէս համոզուած ենք, որ վերլուծաբաններին խիստ պակասում է մարդկանց սեփական կեանքի ինքնագնահատականի ենթակայականութիւնը:

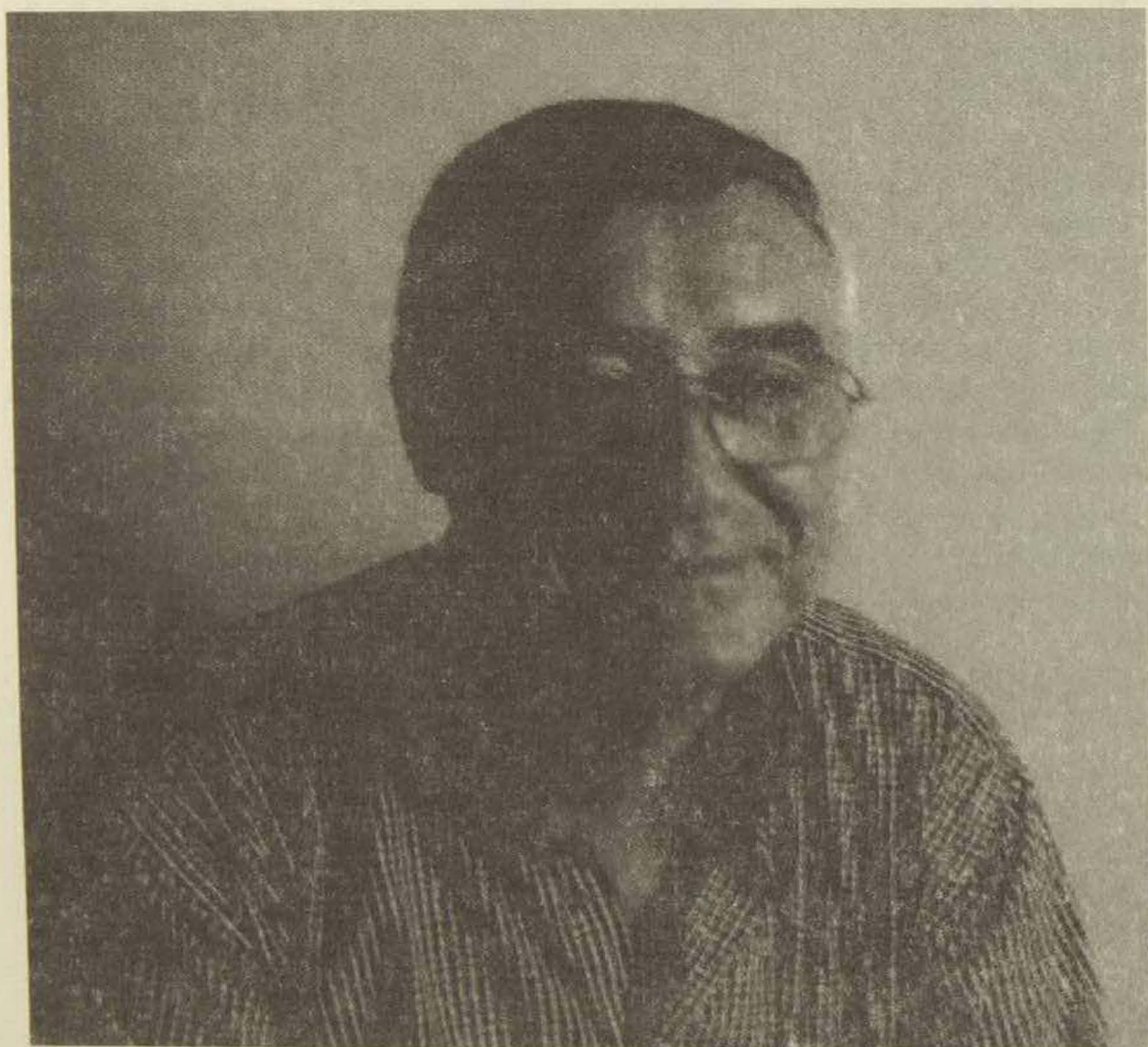
Յոյս ունենք, որ յուշագրական այս սեռը շարունակելով, առաջիկայում կը մեծացնենք ընդհանրական վերլուծութիւնների աղբիւրները եւ հնարաւորութիւնը: Այդ մարդկանց ապրած կեանքը միաժամանակ հայ ժողովրդի եւ իրենց ապրած երկրների պատմութեան մասն է, եւ քաղաքական պատմութեան վերլուծողները այն կարող են օգտագործել որպէս պատմութեան պակասող հատուածների լրացման ոչ-օրինաչափ աղբիւր, վկայութիւն: Հասարակական երեւոյթներով հետաքրքրուողները այս պատմութիւններում առատ նիւթ կը գտնեն խմբի եւ անհատի վարքի եւ իրավիճակային որոշումների դրդապատճառների վերլուծութիւնների համար, թերեւս այդ ճանապարհով՝ օրինաչափութիւնները հաստատելու կամ վերանայելու համար: Հրատարակուող նիւթերը, սակայն, ամէնից աւելի կը հետաքրքրեն մարդաբաններին:

Սկսելով «Բ. Դարի Միջնադար» խորագրով նիւթերի հրատարակութիւնը, մենք այն պիտի շարունակենք գլխաւորապէս Խորհրդային Հայաստանի, Թուրքիայի Հանրապետութեան եւ սփիւռքահայերի անհատ մարդկանց եւ ընտանիքների կենսագրութիւնները ներկայացնող յիշողութիւնների եւ փաստացի նիւթերի միջոցով: Շատ կ'ուզենայինք, որ մեր այս նախաձեռնութեանը միանային խնդրով շահագրգիռ մարդաբաններ, պատմաբաններ, այլ հետազօտողներ, վերլուծաբաններ, լրագրողներ: Չափազանց կարելորդում ենք նաեւ յուշագրութիւնները: Դրանք կարող են լինել ընտանիքներում պահուող ձեռագիր շարադրանքներ, կարող են լինել նաեւ կենդանի մարդկանց յիշողութիւնների պատմութիւններ: Իւրաքանչիւր մարդու, ընտանիքի կենսագրութիւն իւրովի աղբիւր է դարաշրջանը հասկանալու համար:

ՌԷՅՍ ՏԱՆՈՅԻ ԹՈՌ ԳԷՈՐԳԸ. ԱՐԽՈՒՆԴՑԻՆԵՐԸ

Ստամբուլի Շիշլի թաղամասի հիւրանոցներից մէկում երկար զրոյց ունեցայ սասունցի Գեորգ Չալքշի հետ: 2010 Մեպտեմբերի 17ն էր: Գեորգը տանջւում էր, որ իր իմացած հայերէնով չի կարողանայ իր կեանքի պատմութեան նրբութիւնները հաղորդել, բայց կարծում էմ մեր զրոյցը կայացաւ: Զրոյցը ձայնագրուել է, պահւում է Հրանուշ Խառատեանի անձնական եւ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան Եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի արխիւներում: Չայնագրութեան բնագիրը հրատարակւում է զգալի կրճատումներով

Նիւթը հրատարակութեան է պատրաստել Հրանուշ Խառատեանը:

Գեորգ Չալքշ, 2010

- Ես ծնած եմ 1953 թուին: Սասունի Արխունդ¹ գիւղը ծնած եմ, բայց իմ հայրիկս պերմընցի է, Սասունի Պերմ² գիւղից: Արխունդ եւ Պերմ իրարու մօտ գիւղեր են: 15 թուի ժամանակը Պերմի գիւղը առին, իմ ընտանիքս, իմ հայրիկս պատմել է, որ 47 հոգի էին իրենց ընտանիքը: Պերմի գիւղի մեր ընտանիքը 47 հոգի էին եւ մեծ հայրիկս Պերմի ուխտն էր: Տանօ, ուխտ Տանօ էր, Տանիէլ: Ռէյս Տանօն ունեցել է մի քանի երեխայ: Խաչիկը, Գեորգը եւ Ախուտը՝ ասոնք փրկուած են, միւսները վառել են: Օրինակ, իմ մեծ մայրիկս կ'ըսէր «աղջիկս, երբ որ կրակը փեշիդ հասաւ, դու ո՞ր հօրաքոյրիդ նետեցիր զինքդ», եւ կու լար: Բոլորը վառել են, տանը մեջն են վառել:

Ձեր ընտանիքն են վառել:

- Ամբողջ գիւղն են վառել:

Ամէն մէկին իր տանը վառել են:

- Մի երկու տան մեջ հաւաքել են եւ վառել են: Ո՞նց ասեմ ձեզի, ինք հոգի կը փրկուին մեր ընտանիքից: Քառասունետօրը հոգիէն ինք հոգի կը փրկուի: Հայրիկս այդ ժամանակ եօթը տարեկան էր, Հայկ էր անունը, իր մայրիկի հետ: Փրկուել են ինքը՝ հայրիկս՝ Հայկ, հայրիկիս տատիկը՝ Էմօն, Էմոյին երեք երեխան՝ Գեորգ, որ մեծ հայրիկս է, Խաչիկ եւ Ախուտ, Տանոյին հօրեղօք տղաներն՝ Յովսէփ եւ Լեւոն, Էմոյին հարսը՝ Եւա, որ մեծ մայրիկս է, եւ Նուրէ՝ Նորա: Սրանք են փրկուածները: Եօթ տարեկան էր իմ հայրիկս: Յետոյ Նորա կը փախի կ'երթայ Սուրիա, միւսերը կը մնան Թուրքիա:

Տանոյին սպանողը Սուլէյման աղան³ էր: Սուլէյման աղա կ'ըսէ «Տանօ, քեզի պիտի փրկեմ, դու բեր քու բոլոր հարստութիւն»: Սուլէյման աղա Խիէր աշիրէթի լիդերն է: Յետոյ կը սպանեն Տանոյին, բոլոր հարստութիւնները կ'առնէ եւ կը սպանէ զինքը: Էմօն կ'ըսէ լաօ, էրթանք, փախենք, ըստեղը մեր տեղը չէ, արդէն Տանօն էլ սպանուած է, էրթանք, փախինք: Յովսէփ, Լեւոն եւ Խաչիկը ոչխարները կը պահեն, ընտանիքի ոչխարները, կ'ըսէ որ ձգէ ոչխարներին, լաօ, էլանք, փախինք: Առաջինը Յովսէփ, Լեւոն եւ Խաչիկը կը տանի Հայաստան, ճամփորդութիւնը ինչպէ՞ս է՝ չեմ գիտեր: Կը հասցնի Հայաստան եւ կը վերադառնայ: Կը վերադառնայ Հայկը ու իմ մեծ մայրիկս առնելու: Հայկը եօթ տարեկան է, մեծ մայրիկս ալ արդէն այդ ժամանակ մօտաւորապէս 40, մեծ մայրիկս 68 թուին մահացաւ: Կը վերադառնայ՝ Ախուտը կը տանի, իր աղջիկը, իր աղջիկին չեմ գիտեր ուր կը պահէ, կ'ըսէ որ ես եկայ Ախուտին կը տանիմ: Ախուտը կը տանի: Հայրս կ'ըսէ որ կու գայ ետ՝ հայրիկս եւ մեծ մայրիկս կը փնտռէ: Ասոնք ալ մի քրդի տունըն [էն], լաւ մարդ էր, իրարու կը ծածկէն, քուրդը կը պահէ Տրաշ⁴ գիւղը: Հայրիկս եւ իր մամին, իմ մեծ մայրիկս է, քրդին տունն են: Այդ օրը քուրդերուն զիարէթ⁵ մը կայ, Շահմար անունով, բոլոր քուրդերը զիարէթ կ'երթան: Էմօն ալ նոյն գիւղը

ուրիշ բուրդին տունը կու գայ: Կը ճանչընայ բուրդը, այն լաւ բուրդ է: Քուրդը էմոյին ու Ախուտին կ'ընդունէ, դուռը վրան կը փակէ բանալիով եւ կ'երթայ գիարէթ: Էմօ եւ Ախուտ ներսն են: Մեծ մայրիկս եւ հայրիկն ալ կ'որոշեն, որ երթան գիարէթ, սոված են, քրդերը քիչ մը ուտելիք տան: Կ'երթան նոյն քրդին տունը: Մեծ մայրիկիս անունը Եւա է, մենք Հեուէ կ'ըսենք: Հայրիկս եւ Հեուէն կ'երթան ան տունը, դուռնին առջեւը բան կայ, ջեռ կ'ըսեն, հողով սարքուած աման մըն է, Հեուէ ջուրը կը թափէ իր ափին եւ կու տայ Հայկին, Հայկի վրայ կը թափէ, Հայկը կու լայ: Ներսէն Էմօ կ'ըսէ, որ ես Հայկի ձայնն է: Լուսամուտէն կը նայէ, Հեուէ եւ Հայկ դուռին առջեւն են, ձէն կու տայ: Արդէն Հեուէն ալ կ'իմանայ, որ կեսուրն ներսն է: Կու լան, ինքը՝ ներս, միւսները՝ դուրս, դուռ փակ է: Կու լան, Էմօ կ'ըսէ, որ ես եկայ ձեզի տանելու: Իրկունը գիւղացիներ կու գան, դուռը կը բանան, կու լան իրարու հետ: Էմօ ծրագիր կ'ընէ, կ'ըսէ որ ես ձեզի պիտի տանիմ: Հեուէ կ'ըսէ որ ես չեմ կրնայ գալ, ինքը [Հայկը] պստիկ է, ճանապարհների մէջ կը մեռնի, ես պիտի չիգամ, կեսուր, ձեզի երթաք բարով: Անտեղէն իրարու կը զատուեն արդէն, աս 16 թիւն է, չեմ գիտեր 17 թիւն է, չեմ գիտեր, եւ կամ 15 թիւին վերջի ամիսներն է՝ չեմ գիտեր, կ'երթան: Իմ մեծ մայրիկս արխընդցի է, Հայկը կ'առնի կ'երթայ Արխընդ:

Արխունդում մինչ այդ հայեր էին ապրում:

- Արխընդի մէջը լրիւ հայեր էին, բայց երբ որ կը քանդուի, ջարդեր կ'եղնին, արդէն Պերիմի մէջն ալ հայ չմնայ, Արխընդի մէջ ալ հայ չմնայ: Արխընդի մէջ մի հայի մը ընտանիք կը մնայ, չեն սպաներ, երկաթի գործը կ'ընէր, դեմիրչի, պետք էր: Քրդերու համար բան պետք է արուի՝ սարքելու, աշխատելու, փորելու, ամէն ինչի, բայթար կ'ըսուի: Ամէն ինչու պետք է մարդը, չեն սպաներ զինք: Միայն ադ ընտանիքն է Արխունդում, հոն կը մնայ: Յետոյ այլեր եկան Արխընդ, ուրիշ հայեր ալ, ուրիշ քրդեր ալ: Իմ մեծ մայրիկս ալ հայրիկիս հետ կ'երթան հոն: Հոն արդէն ադ ընտանիքը կը պահեն զինքը: Աղջիկներ ունին, մի հայ աղջիկ իր ընտանիքով, Հայկի հետ կ'ամուսնանան արդէն, քեռի կ'ըլլան արդէն դեմիրճիներուն: Հայրս հոն կ'ամուսնանայ մայրիկիս հետ, մեծ մայրիկս ալ հոն կը մնայ: Մենք տասը եղբայր ենք, վեց տղայ, չորս աղջիկ, մէկը պստիկ է արդէն կը մարուի, կը մնան ինը հոգի: Ինձմէ մեծ եղբայրս ալ 28 տարեկան էր՝ մահացաւ, հիմա՝ չորս աղջիկ, չորս տղայ: Քոյրս Դիարբեքիւն է, ուրիշները հոս են, բոլորը Ստամբուլ են:

Հայերէնը Արխունդում սովորեցիր, գիւղում հայերէն էիր խօսում:

- Չէ, գիւղում ոչ մէկն ալ չի գիտեր, բուրդերէն գիտէինք միւսնեւ եօթը տարեկան, յետոյ գացինք դպրոց, թուրքերէն սովորեցանք:

Արխունդում միայն ձեր ընտանիքն ու այդ դարբնի ընտանիքն էին հայ:

- Ոչ, շատ կայինք: Ան դեմիրճի ընտանիքը 15 թիւից յետոյ աղ շրջանը մէկ-մէկ մնացած հայերը հաւաքեց Արխընդ:

Տարբէ՞ր գիւղերից բերեց Արխունդ:

- Այո: Մարդը շատ լաւ մարդ է, անունը Գեւօ է՝ Գեորգ, եւ մինչեւ 48 թիւը ուր մէ աղ շրջանին հայ կը մնայ, կը հաւաքուին Արխընդ, եւ հայկական գիւղ մը մեջտեղ հանեց:

Քանի՞ մարդ կը լինէր. քանի՞ ընտանիք կը լինէր արդիւնքում:

- Երեսունհինգ:

Քսան տարիներին՝ երեսունհինգ ընտանիք: Բոլորը Սասունի՞ց էին:

- Այո, երեսունհինգ ընտանիք, բոլորը Սասունից էին, ան շրջանի Մուշ, Սասուն մնացած հայերը եւ կրօն փոխած հայերը, մուսուլման դարձած հայերը՝ իսլամ հայերը: Քրիստոնէայ հայերը եւ մուսուլման հայերը հաւաքեց այդ գիւղը:

Արխունդում կային ե՛ւ քրիստոնէայ հայեր, ե՛ւ մուսուլմա՞ն հայեր:

- Կար: Կը հաւաքէ Արխընդ մինչեւ 45 թիւին, արդէն 45 թիւին մարդը կը մեռնի:

Իսկ ինչքա՞ն քուրդ կար Արխունդում:

- Քուրդերը աւելի քիչ էին: Յետոյ աղ մարդին երեխան եղաւ Արխընդին ուշադ: Ինք մահացաւ, իր տղան եղաւ ուշա: Իր տղան ալ մի քանի քուրդ ընտանիք բերեց Արխընդ, այդ քրդերը տասնհինգ թուից հայերը օգնած քրդեր էին, բերեց Արխընդ: Բայց 15 թիւը տարբեր է, 55 թիւը տարբեր է: 53 թուից բերեց գիւղ, այդ քրդերուն երեխաները սկսան նեղութիւն տալ հայերուն: Թշնամութիւն, նեղութիւն, եւ ընդեղի հայերը եւ քրդերը 59 թուին սկսեցին կոռուել: 59 թուից սկսին կոռուելու Արխընդի քրդերը եւ հայերը: Բայց մինչեւ այդ պատմութիւն կայ: Նոյն ժամանակ, քանի Գեւօ կենդանի մնացած, ցրուած հայերը կը հաւաքէր Արխընդ, Պերմում ուրիշ բան մը եղաւ: Պերմը շատ մեծ գիւղ էր, եւ մինչեւ ջարդերը բոլորը հայ էին: 15 թուից մի հատ ընտանիք չիկայ եւ կամ թուրք չիկայ, շատ քուրդեր եկան Պերմում ապրելու: Շատ քաջ էին, որ ով բան մը կ'ըսէր կոր, կ'երթան, կը խփեն, բաներ կ'ընեն, չի գիտեմ: Պերմից մի քանի մարդ հայ կը մնայ, փախել են, աստեղ-անտեղ կ'ապրին, քուրդերուն մօտ մնացել են, մուսուլման եղել են: Մկրտիչ անունով մարդ մը մուսուլման կը դառնայ, իր անունը կը դնէ Խալըթ: Խալըթը աս օսման եղած, մուսուլման եղած պերմիւնցիներուն կը հաւաքէ Պերմ: Ուրեմն Գեւօ հայերըն կը հաւաքէ Ախընդ, Խալըթը մուսուլման եղած հայերը կը հաւաքէ Պերմ: Օրինակ Գեորգին Ախընդում հաւաքած մուսուլման հայերին կու գան կը տանին Պերմ: Գեորգի ազգականներից մէկ, որ Գեորգի հօրեղբորի աղջկան հետ ամուսնացած է, ինք մուսուլման եղած է եւ Արխընդ եղած մուսուլման հայերը կը տանի Պերմ: Ան ալ շատ ճարպիկ էր: Խալըթ, ուրեմն, մուսուլման հայերը կը հաւաքէ Պերմ, քրիստոնէայ հայերըն կը մնան Ախընդ:

- Ֆրլե՞ կ'ըսէին, ֆրլե, քողերը հայերի համար ֆրլե կ'ըսեն: Բոլոր աշխարհը երմենի կ'ըսեն, մենակ քողեր ֆրլե կ'ըսեն:

Ֆրլե բառի մէջ վիրաւորական բան կա յ:

- Ֆրլեն քողերէն անտէր մարդիկներն են: Անտէր, խեղճ մարդիկներն են:

Պերմի մահմեդականացած հայերին է՞լ էին ֆրլե ասում քողերը:

- Այո, հիմա ալ ֆրլե կ'ըսեն: Կապ չունի, որ իսլամ էին դարձել: Չէ՞ որ հայ էին:

Հեռաւորութիւնը իրարից ինչքա՞ն է գիւղերի: Քանի՞ կիլոմետր:

- Հեռաւորութիւնը տաս կիլոմետր կայ: Ուտքով կրնան երթան:

Միմեանց հետ յարաբերութիւններ պահու՞մ էին:

- Այո, այո: Կը մնան քրիստոնեայ հայերը Արխընդ, մուսուլման հայերը կը մնան Պերմ: Կու գային կ'երթային: Ազգականներ ալ կար: Խալըթ բայց շատ ազդեցիկ էր, ուժով էր, Պերմում ապրողներէն կը վախնային: Քուրդերն ալ զգուշ էին: Մի անգամ քողերը Խալըթին՝ Եանի Մկրտիչին, Խալըթին աղջիկը կը փախցնեն, ամուսնանալու համար: Եանիա անուամով բուրդ մը Խալըթին աղջիկը կը փախցնէ, Խալըթն ալ չի ուզէ, որ իրա աղջիկը տայ ան բուրդը: Ասիկա 30ական թուերն եղաւ, ճիշտը՝ 38 թուին եղաւ: Քուրդը աղջիկըն կը տանի Շէյխին տուն, մուսուլման Շէյխին, Պերմից կը տանի Բաթմանի՞ կողքի մի գիւղ, Աքտան: Խալըթը նամակ մը կը գրէ, անոր անունը Շէյխ Խալըդ է, կ'ըսէ Շէյխ Խալըդ, իմ աղջիկը փախ[ցր]ել են, դրել են քու տունը, իմ աղջիկս մի շաբաթին մէջ եթէ ետ կը բերես՝ բեր, եթէ չբերես, ես կու գամ բոլոր զօրքով, զինուորներով քու տունը կ'աւիրեմ: Անչափ քաջ է, չի վախենում: Մասունցիներ են էլի, չոր գլուխ, ծուռ: Աս Շէյխն ալ շատ կը գարմանայ [*Խալիթի համարձակութիւնից*], եւ լուր կը դրկէ ընդդէմ շրջանի քուրդերուն, կ'ըսէ որ Պերմի մէջ ծառ մը շատ երկարացած է, ան ծառը կտրեցէք: Օր մը Խալըթ կ'երթայ Մասուն, Մկրտիչն, ան պաշտօնեաներուն թրքերէն կը սովորեցնէ, լատիներէն՞ կը սովորեցնէ...

Լատիներէն ինքը որտեղի՞ց գիտէր:

- Գիտէր, ինքը սովորէր է 15 թուէն առաջ: Ան ժամանակ, որ թուրքերը արաբերէն կը կարդան, 30 թուերից կը փոխեն, պաշտօնեաները թրքերէն, լատիներէն չեն գիտէր, Խալըթը կ'երթայ դաս կու տայ, դասատու է, ուսուցիչ է: Լատիներէն կը սովորեցնէր պաշտօնեաներուն: Երբ որ Մասունից կը վերադառնայ, կու գայ Յակոբին տուն կայ, Պաց¹⁰ քէօյը [*գիւղ*] Յակոբ կայ, Պաց քէօյը Պերմին շատ մօտիկ է, կու գայ Յակոբին տունը: Ան ալ հայ է, Յակոբ, շատ լաւ մարդ է: Յակոբ կ'ըսէ որ, Խալըթ, աս գիշեր իմ քովը մնայ, քողերը քեզի պիտի սպանեն: Չէ կ'ըսէ, ի՞նչ քուրդ ինձի պիտի սպանայ, քուրդը ով ա՞ ինձի պիտի սպանայ կ'ըսէ: Մօտիկ է

բայց Պերմ, երեք-չորս կիլոմետր: Ճաշ կ'ուտե՛ հոն, գիշերը կ'ելլայ կ'երթայ, քրդերը կը խփեն զինքը: Չիով մինչեւ տուն կու գայ, Խալըթին երկու կին կար, մէկը հայ է, մէկը քուրդ է, երկու հոգու հետ ամուսնացած է. մէկին անունը Նուրէ է՝ Նորա, հայ է, քուրդն ալ Խաջըխան է, կը նայեն, որ վիրաւորուած է արդէն... անդէ քուրդ մըն ալ կ'ըսէ որ, եթէ Խալըթը բուժուի, արդէն մեզի կեանք չի կայ ըստեղ: Այսինքն կը մտածէ, որ Խալըթը մեռնի լաւ է: Քուրդ մը կ'ըսէ որ, մի անասուն կտրեցէք, իր կաշին վրան անցրէք: Արդէն քուրդը գիտի, որ եթէ կաշին վրան է, Խալըթն մինչեւ առաւօտ պիտի մեռնի: Լուր կու գայ Արխընդ, որ Խալըթը վիրաւորուած է: Բոլոր արխընդցի հայերը կ'ելնեն կ'երթան Պերմ, մինչեւ կը հասնին՝ արդէն Խալըթը մահուան եզրին եւ շուտով էլ կը մեռնի: Բոլոր անտեղի հայ մնացածները, մուսուլման հայերը դարձեալ կը վերադառնան Արխընդ: Վախեցան արդէն: Խալըթը շատ զօրաւոր մարդ էր, իրենց կը պաշտպանէր, հիմա ան այլեւս չիկայ: Խալըթը անտեղ կը թաղեն, մէկ ամիսի մէջ բոլորը կը վերադառնան Արխընդ, հոն կ'ապրին: Ուրեմն Արխընդը դարձաւ իսլամացած հայերու, քրիստոնէայ հայերու եւ որոշ քրդերու գիւղ: Երբ որ Խալըթին սպանեցին, մի քուրդի ալ հայեր սպանեցին: Խեղճ քուրդ մը եկաւ, հային տունը կ'աշխատէր, ամսականով կ'աշխատէր, անոնք ալ սպանեցին: Հայերի կողմից մի քուրդ մը սպանուեցաւ, իսկական քուրդ էր, բայց աշխատող մարդ էր:

Երբ որ դուք ծնուեցիք, վիճակն այդպիսի 'ն էր՝ կային իսլամ հայեր, կային քրիստոնէայ հայեր, կային քրդեր:

- Ես ծնած ատենին Արխընդի մէջ երեսունհինգ ընտանիք կար էդ ժամանակ, 25 ընտանիք քրիստոնէայ հայեր էին, մօտաւորապէս 7-8 ընտանիք մուսուլման հայեր էին, երեք-չորս ընտանիք ալ իսկական քրդեր էին: Քրմանջի սուննի քրդեր: 15 թիւի հայերի համար լաւ յարաբերութիւն եղած քրդերն էլ արդէն եկած էին Արխընդ, ոչյս Գետոյի տղան բերեց անոնց, եւ ան քրդերուն թոռերը եւ երեխաները սկսեցին հայերի հետ թշնամութիւն, նեղել, եւ իսլամ, եւ քրիստոնէայ հայերուն հետ: Երբ ես ծնուեցայ, արդէն աս վիճակն էր: Ես վեց-եօթ տարեկան էի՝ ամէն ինչ կը յիշեմ:

Ախընդի հայերը հայերէ 'ն էին խօսում:

- Չէ, քրդերէն կը խօսէին: Մեծերը գիտէին՝ իմ հայրիկս, մեծերը: Ան ժամանակ, որ ես ծնած էի, 50 տարեկան եղողները գիտէին: Պատիկները չգիտէին բայց, միայն քրդերէն, ետքը դպրոց գնացողներ թուրքերէն սովորան: Յետոյ կոռուեցին քրդերն ու հայերը:

Երեխանէ 'րը, թէ՛ մեծերը կոռուեցին:

- Երկու կողմը: Պատերազմ եղաւ: Ձեռքերով, դանակներով, գէնքերով, ամէն ինչով: Վեց տարի տեւեց, մինչեւ 66 թիւ:

Իշխանութիւնը չէ՞ր միջամտում:

- Իշխանութիւնը երբեմն մեզի կը պահէր, երբեմն միստերուն կը պահէր: Մի քանի հոգի սպանեցին մեզմէ:

Ռէյսը գիւղի ո՞վ էր այդ ժամանակ:

- Ռէյսը դեռ Գեորին տղան էր: Հայ ընտանիք մը, մուսուլման հայ ընտանիք մը, անոնք ալ անցան միւսների կողմը: Քուրդերի կողմից եղան: Վեց տարի կոտեցինք, վեց տարի իրարու հետ կոտեցինք: Խալըթին տղան սպանեցին՝ պերմըցի Խալըթին տղան սպանեցին, ան Գեորի աղբոր տղան սպանեցին, եւ սրվանցի՝ Սրվանէն եկած Մանուկի տղան՝ Հուսէյին, աս երեք հոգին սպանեցին: Երկուսը մուսուլման հայ էին, մէկը քրիստոնէայ հայ էր: Գեորի եղբոր տղան քրիստոնէայ էր, Խալըթի տղան մուսուլման հայ էր, սրվանցի Մանուկի տղան՝ Հուսէյին ալ մուսուլման հայ էր:

Ո՞վ սպանեց նրանց:

- Մենք չսպանեցինք, մի քուրդ ընտանիք մեր կողմից են, ինքը սպանեց մի ուրիշ քուրդ: Մի քուրդն սպանեց անոնցմէ մէկի, յետոյ վեց տարի մենք ալ զենքով, անոնք ալ զենքով իրարու հետապնդեցանք: Բայց անոնք, որ մեզի սպանեցին, զիւղը ձգեցին: Երբեմն կու գային կը կրակէին, սարերուն վրայ կը կրակէին մերոնց, մենք ալ սարերու վրայ կը հետապնդէինք, իրարու կը հետապնդէինք մինչեւ 64 թիւը: Այնչափ զօրաւոր էին, մարդիկները՝ քրդերը, չէին վախնար պետութիւնից: Կ'երթար զինուորներու հետ մարդը կը խօսէր ամէն ինչով, եւ զենքով կը պատէր սարերու վրայ: Յետոյ ուրիշ օր մը զինուոր մը եկաւ, ան զինուորը սպանեց ան մարդը եւ մենք ալ արդէն հանգստացանք:

- Զինուորը թու՞րք էր:

- Զինուորը թուրք էր, այո:

Յատուկ իշխանութեան կողմից եկաւ, խռովութիւն գցողին սպանե՞ց:

- Այո: 64ին խաղաղուեցան, յետոյ այդ ժամանակն էր, չէ, 63ին, 64ին, չէ: Արամը զինուոր բանակն էր, բանակէն եկած ատեն արդէն մենք հաշտութիւն եղած ենք: Արամը Գեորին աղբօրը տղան էր: Քրդերը գացին ճանապարհի վրայ եւ սպանեցին Արամը, նորէն դարձեալ իրարու հետ կոտեցանք, անանկ եղաւ: Հիմա Հայաստան Դաւթաշէն գիւղից Խանոյեան ընտանիք կայ, Մկրտիչ Խանոյեան, աս Խալըթին հօրեղբոր տղան է:

Ձեր գիւղի քրդերը քանի որ տարբեր տեղերից էին, տարբե՞ր աշիրէթներից էին, թե՞ աշիրէթը արդէն դեր չխաղաց էստեղ:

- Աշիրէթներ կան, օրինակ՝ Խիյամ աշիրէթի եւ Բեքրան աշիրէթի. Մանդուքկան աշիրէթի, ըստնց մէջ անոնց մարդիկները կային:

Մանդուքկան աշիրէթի մասին ասում են, որ սրանք հայից քրդացածներն են, լսել է՞ք այդ մասին:

- Ըշտէ Մանդութեան աշիրէթինը անոնք են, անոնք էին, որ մեզի պաշտպանեցին 15 թուից, բայց իր երեխաները, թոռները եկան Արխունդ, յետոյ իրար հետ կոռուեցին:

Իրենք երբեք չեն խօսել, կամ չէ՞ք լսել, որ իրենք հայից քրդացածներ են:

- Օրինակ կու տամ ձեզի, Մանդութեա աշիրէթին, իմ մեծ մայրիկս՝ Էմօն, որ կու գայ Հայկին ու Հաուէին տանելու, Մանդութեա ուշսին համար Հայաստանից ռուսական զինուորական զգեստ կը բերէ, ետեւ կու գայ: Իմ մեծ մայրիկս եւ հայրիկս կ'երթան այն Մանդութեային մարդին տունը, կ'ըսէ որ, Հեուէ, ես երագումը տեսայ, Էմօ եկած է եւ ինձի բան մը բերեր է: Հեուէ չի գիտեր, բայց մարդը գիտեր, որ Էմօ եկեր է, վերադարձել է: Բայց կ'ըսէ ես երագումը տեսայ, որ Հեուէ չուզուի:

Ուրեմն ձեր գիւղից դուք այստեղ՝ Ստամբուլ ո՞ր թուին եկաք:

- 68 թուին ես եկայ: Հիմա ինչու՞ եկայ: Ես 67 թիւին գացի Դիարբեքըր կարդալու, սովորելու: Գիւղը հինգ տարի կարդացի, գացի դպրոց, վեցերորդ դասարանը Դիարբեքըր գացի: Գիւղում արդէն չիկար բարձր դասարան: Պերմի մէջ 15 թիւին մինչեւ ութերորդ դասարան դպրոց կար, բայց հայերից յետոյ անտեղի դպրոցը ծածկեցին [*փակեցին*]: Մինչեւ հիմա այլեւս դպրոց չի կայ: Զի կայ:

Իսկ Պերմի երեխաները որտե՞ղ էին սովորում:

- Ընդհանրապէս չեն սովորում: Պերմ դպրոց չի կար:

Արխունդ կար, Պերմ մեծ գիւղում չկա՞ր:

- Արխունդ կար, Արխունդ հայեր կ'ապրէին, բայց Պերմ քրդերը եկան: Եկան, տեղաւորուեցին, քանի՞ տարի անցաւ, իննսուն տարի անցաւ առանց դպրոց: Եւ 15 թիւին անտեղը մինչեւ ութերորդ դասարան դպրոց կար: Սասունի Պաց գիւղից մարդ մը կար, մեզի քեռի կ'ըսէ, մեր ընտանիքը անոր քեռին է, քեռի կ'ըսէ: Կը պատմէր կ'ըսէր ես մինչեւ հինգերորդ դասարան Պաց գիւղի դպրոց գացի, բայց միջնակարգը՝ մինչեւ ութերորդ դասարան ես Պերմ գացի, ձեր տունը կը մնայի, այսինքն իմ պապերիս տունը: Կ'ըսէ այդ ժամանակ մեզի կ'ըսէին, որ աշխարհը կլոր է, աշխարհագրութեան դաս կար: Եւ աստ օրէն 90 տարի յետոյ Պերմում ոչինի չի կայ: Երեք տարի առաջ գացի Պերմ, դեռ նոր-նոր բակեր կը բերէին, որ դպրոցը պիտի սարքէն, 90 տարի է՝ էդ դպրոցը չի կայ:

Լաւ, դուք գնացիք Դիարբեքիր, ու մ'յոյսով գնացիք, ո՞վ ունէիք Դիարբեքիրում:

- 65 թուից որ քրդերը մեզի նեղեցին, գիւղէն հանեցին, միջոց մը հանեցին մեզի...

Գիւղից ձեզ հանեցի՞ն այնուամենայնիւ:

- Այո, հանեցին, մի քանի ընտանիք Դիարբեքըր գնաց, մի քանի ընտանիք Խուրփ գնաց, Բասուր¹⁾, մի քանի ընտանիք ալ Սըվազին ուրիշ

գիւղերուն... քոյրիկս Դիարբեքը մնաց, 65 թիւն ի վեր հոն է: Ամուսնացած էր արդէն Արիսունդ, մեր փեսան ալ վիրաւորուած էր, որ քրդերը բան ըրին, օրինակ՝ ճանապարհ կտրեցին քրդերը, սրվանձեցի Մանուկի տղան՝ Հուսէյինը սպանեցին, իրան վիրաւորեցին, յետոյ արդէն գնացին Դիարբեքը: Սոված էին արդէն, ճաշ չի կայ, բան չի կայ, ամէնը ծածկուած էին մեր առաջ, ապրելու դժուարութիւն կար: Քոյրս եւ երեք ընտանիք՝ հայ քրիստոնէայ ալ անոնք, ադ Գեորի ազգականները, ախպերների տղաները մնացին Դիարբեքը: Ետքը անոնք գնացին Բելգիա արդէն, Բրիստէլն են: 67 թուին: Քոյրս դեռ հոն է, Դիարբեքը: Այո: Ան ինձմէ մօտաւորապէս վեց տարի մեծն է: Ես վեցերորդ դասարանը իրեն տանը նստայ, Դիարբեքը կը սովորէի, յետոյ վերադարձայ գիւղ ամառը: Չէի գիտեր, որ Ստամբուլին մէջ հայկական դպրոց կայ: Չէինք գիտեր: Ինձմէ չորս տարի մեծ ախպերս, ան ալ կը կարդար արդէն, տասնմեկերորդ դասարանն էր, եկաւ ըսաւ, որ Ստամբուլին մէջ հայկական դպրոց կայ, աշակերտներ կ'ուզեն, կ'ուզե՞մ ես երթալ: Ո՞նց չեմ ուզեր ըսի, եկայ հայկական դպրոց, բայց հայերէն չսովորեցրին մեզի: Դպրեվանք եկայ: Անատոլիից եկած հայերն էին բոլորը, բայց մեր ուսուցիչը մեզի լաւ չսովորեցրեց հայերէն, ասչափ գիտեմ արդէն: Հինգ տարի սովորեցայ: Ես եղած եմ 15 տարեկան, բայց բնաւ հայերէն չէի գիտեր եւ դպրոցում թուրքերէն կը խօսիմ, մենակ հայերէն դասին մէջ՝ հայերէն: Արդէն դպրոցում բոլոր դասերը թուրքերէնով էր, միայն հայերէնի դասն էր հայերէն: Աշակերտները մենակ հայերէն դասին մէջ հայերէն կը խօսին: Դասամիջոցին՝ դարձեալ թուրքերէն: Գաւառից էին աշակերտները, բոլորը՝ քրդախօս, թրքախօս: Դպրոցէն յետոյ այլեւս չվերադարձայ արդէն, մնացի Ստամբուլում:

Արիսունդը այդպէս դատարկուե՞ց, թե՞ էլի ետ վերադարձան:

- Յետոյ վերադարձան: Պետութիւնը յետոյ եկաւ, բանակը յետոյ եկաւ, ան քրդերը հանեց, մեզի բերեց Արիսունդ: Իսլամ հայեր ալ, քրիստոնէայ հայեր ալ, բոլորը յետ եկան: Յետոյ ադ Գեորին տղան, որ գիւղին ուէյսն էր, երկրորդ անգամ ուրիշ քրդերի բերեց, Աղըղը, Սաղըղը, խեղճ քրդերին բերեց գիւղ դրեց: Մինչեւ 80 թիւերը արդէն շատցան քուրդերը եւ դարձեալ սկսան հայերու դէմ կոռուելու: Մինչեւ 86 թիւ ամէն գիշեր, ամառ, ձմեռ, գարուն, աշուն չորս մարդ գիւղի շրջանը գէնքով սպասեր են, հսկեր են, մինչեւ 86 թիւը: Յետոյ քուրդերը եւ թուրքերը կոռուեցին իրար հետ, նայեցանք, որ մեզի արդէն բան չի մնացել ըստեղը, ընդէ մնացածները նստեցան, ըսին, որ մենք պիտի ծախենք մեր հողերը, մենք պիտի երթանք: Կանչեցին մի քանի ընտանիքը, խօսեցան անոնց հետ, ծախեցին եւ եկան: Բոլորը Ստամբուլ եկան: Ծախեցին, բայց բոլոր փողը չառին, չի տուին: Վերջի մասը մնաց:

Եկան այստեղ ի՞նչ արեցին, ո՞նց տեղաւորուեցին:

- Եկան մարդիկներ, գացին եկեղեցի, մնացին մեկ-երկու տարի: Մեր եկեղեցին՝ Կում Կափը, յետոյ անտեղէն ուրիշ տեղեր գացին, ուրիշները՝ վիճակի չեղողներ էլան, վարձով տուն նստեցին, կարգն [ոմանք] ալ տուն գնեցին: Յետոյ նրանց էրեխան էլ գնացին Դպրեվանքում սովորելու: Շատ լաւ հայերէն գիտէն: Հիմա իրենք հայերէն գիտեն, ծնողները չիգիտեն: Արխունդում հիմա քրդեր կ'ապրին:

Երբ դուք Արխունդում էիք ապրում, հայերի մեջ հարուստ, աղքատ կա՞ր, թէ բոլորդ նոյնպէս էիք ապրում:

- Մօտաւորապէս մօտիկ էին իրարու: Տարբերութիւն չիկար: Հոստեղ՝ Ստամբուլ գալէն ետքը տարբերութիւնը արդէն աւելցաւ աւելի, աղքատներ կան, լաւեր կան, միջիններ կան: Հիմա մենք հիմնարկ մը սարքեցինք, վեց տարի է, հիմնարկին պետը ես եմ, ամէն ինչով՝ եթէ թաղում մը ըլլայ նէ, եթէ հարսանիք մը ըլլայ նէ, պտոյտներու էրթալու ըլլայ նէ, բոլորնիս միասին կ'երթանք: Բոլոր արխընդցիները: Աս առաջին հիմնարկը արխընդցիներին հիմնարկն է, հիմա երկրորդ հիմնարկ մը սարքեցի, մեկ ամիսն է, արդէն բոլոր բաները պրծանք, Մասուն եւ Մուտքի հայերի միութիւն: Բիթլիսի Մուտքը: Արդէն նոյն կենցաղով կ'ապրէինք հոն, մեր գիւղերը:

Երբ որ Արխունդից եկաք, ե՛ւ իսլամ հայերը եկան, ե՛ւ քրիստոնեայ հայերը եկա՞ն, 86ին:

- Բոլորը մեզ հետ եկան:

Իսլամ հայերի երեխաներն է՞լ գնացին հայկական մանկապարտէզ, դպրոց:

- Չէ, չգացին: Գիւղին մեջ աւելի լաւ էին, հիմա եկան Իստամբուլ: Իստամբուլ շատ մեծ քաղաք մըն է, պետութիւնին նման է, եւ իրարու կ'որսան, աւելի կ'ընտանով եղան:

Իսլամականնէ՞րը, թէ՞ քրիստոնեաները:

- Աւելի իսլամականները:

Եկէք քննարկենք: Արխունդում եկեղեցի չկար, քահանայ չկար, ուղղակի գիտէիք քրիստոնեայ էք: Այստեղ եկաք՝ քահանայ կայ, եկեղեցի կայ, քրիստոնեաներ կան, սկսեցիք գնալ եկեղեցի, ծէսերը սովորեցիք, այսինքն կարելի է ասել այստեղ թէ՞ քրիստոնեայ հայերը աւելի կ'ընտանով եղան, թէ՞ իսլամ հայերը աւելի կ'ընտանով եղան:

- Իսլամները աւելի կ'ընտանով եղան, քանի որ ընդեղը մարդիկները ջամի կ'երթային:

Գիւղում ջամի կա՞ր:

- Այո, սարքած էին իրանց համար: Մենք եկեղեցի չունէինք, տէր հայր չունէինք, մեր անձնագրին մեջ քրիստոնեայ կը գրեն, ուրիշ ոչ մի յարաբերութիւն, ոչ մի բան չունէինք մեր քրիստոնեայ լինելը ցոյց տալու, բայց եկանք տեսանք որ եկեղեցի կայ, տէր հայր կայ:

Այո, դուք էլ, ուրեմն, աւելի կրօնամոլ եղաք:

- Չէ, մենք կրօնամոլ եղած չենք: Կրօնք ուրիշ է, կրօնամոլ՝ ես տարբեր իմաստով կ'ըսեմ, չեմ գիտեր ճիշտ կ'ըսեմ, թէ ոչ, բայց կրօնամոլ՝ մոլեռանդ, ֆանատիկոս է: Աս երկրի մեջ, բոլոր երկրի մեջ արդէն աս կրօնամոլները ֆանատիկ կ'ըլլան, ասոնք ալ աս երկրի մի կտոր մըն է:

Այսինքն՝ իսլամ հայերը մոլեռանդ մոլեսուլմաններ են:

- Այո, այստեղի: Գիւղերում տարբեր է: Որովհետեւ օրինակ՝ ես աստեղը կ'ապրիմ, միւսը 20 կլմ. հեռու կ'ապրի, իրարու ամէն օր չենք տեսնար: Եթէ հարսանիք ըլլայ նէ կը տեսնենք, եթէ թաղում ըլլայ նէ կը տեսնենք, եթէ պտոյտ ըլլայ նէ կը տեսնենք:

Ե՛ւ իսլամ, ե՛ւ քրիստոնեայ հայերդ միասի՞ն անում էք այդ բաները հիմա, իրար հարսանիքի գնու՞մ էք:

- Այո:

Իսլամ-քրիստոնեայ իրար աղջիկ կը տաք-կ'առնէ՞ք:

- Կու տան-կ'առնեն, արխընդցիները շատ կու տան-կ'առնեն:

Ուրեմն՝ ես բոլոր հարցերում կարող էք ընդհանուր լինել: Եթէ արխունդցի քրիստոնեայ հայը աղջիկ է տալիս արխունդցի մահմեդական հային, կամ արխունդցի քրիստոնեայ տղան ամուսնանում է մահմեդական արխունդցու աղջկայ հետ, իսլա՞մ պիտի ընդունի անպայման աղջիկը կամ տղան:

- Այո: Բայց հակառակն ալ կայ: Հիմա Մկրտիչ կա՞յ նէ, պերմցի Մկրտիչ, որ քրդերը սպանեցին, իրան տղան հոս է: Իր աղջիկը հայի տղու մը տուաւ եւ իր աղջիկը քրիստոնեայ է, քրիստոնեայ դարձաւ:

- Ուրեմն ինչու՞մ էք տեսնում իսլամացածների մոլեռանդութիւնը:

- Ստամբուլի մնացած հայերի հետ շփում չունին, հայերէն չեն սովորում, ասածս օրերից զատ մնացած օրերը քուրդերու եւ թուրքերու հետ են միասին: Արխունդցիներէն զատ այլ հայերու չեն ճանչնայ, յարաբերութիւն չունին:

Ինչու՞, խնդիրն ինչու՞ մն է: Գուցէ Ստամբուլի քրիստոնեայ հայե՞րն էլ պիտի ջանան իսլամացածների հետ մտերմութիւն անել:

- Արդէն աս երկուքն ալ չեն ուզեր:

Գուցէ ամաչու՞մ են հայերից մուսուլման դառնալու համար:

- Հիմա սա էլ եթէ կրնամ ըսել, պատմեմ ձեզի: Օրինակ՝ Արխընդցի տասը մուսուլման հայ ընտանիք եկան Ստամբուլ: Աս տասը ընտանիքը կ'ըլլայ հարիւր հոգի, մօտաւորապէս: Աս հարիւր հոգիից տասը հոգի դարձաւ քրիստոնեայ: Իննսունը մնաց իսլամ եւ արդէն իր արմատները կը կորէ, կը կորցնէ. տարին մի երկու-երեք անգամ իրարու հետ ենք, ուրիշ ժամանակ արդէն մուսուլմաններու հետ են: Ասիկա Մասունից եկած բոլոր իսլամ հայերու մասին է:

Այսինքն կարելի է ասել, որ Մասունից Ստամբուլ եկածների մեծ մասը, որ իսլամ էին արդեն, Դիարբեքիից եկածների մեծ մասը, որ իսլամ էին արդեն, Ստամբուլի հայերի կեանքի հետ մաս չունեին:

- Մաս չի կայ: Եթե Արխանդ մնային՝ աւելի լաւ կ'ըլլար: Մենք ալ: Մենք եւ անոնք Արխանդ մնայինք աւելի լաւ կ'ըլլար: Իրարու պիտի չկորցնէին, բայց հիմա աս քաղաքին մէջ իրարու կը կորցնեն: Եւ մինչեւ տասը տարի յետոյ կամ ինքզինքը քուրդ կը գգայ, կամ՝ թուրք:

Բացի Արխունդ գիւղը, Մասունում կայի՞ն գիւղեր, որտեղ հայ քրիստոնեայ ապրում էր: Տեղեա՞կ էր:

- Եկան, բոլորը Բստամբուլ եկան: Մուշ եւ Բիթլիսի սարերին մէջ կարելի է, որ երկու-երեք ընտանիք ըլլան:

Ինձ ասացին, օրինակ՝ Քարավանք¹² գիւղ կայ Մասունում, եթե գիտէք, այդ գիւղի մէջ մի ինը-տասը ընտանիք կայ: Այստեղ՝ Ստամբուլում գրուցեցի մէկի հետ, նրա ծնողները դեռեւս Քարավանք գիւղում են ապրում, եւ ինքը պատմեց իր ծնողների եւ գիւղի ուրիշ հայերի մասին: Ինքն ուղղակի չասաց, բայց հասկացուեց, որ դրանք իսլամացածներ են, բայց տարեցները դեռեւս հայերէն խօսում են: Արփի գիւղ կայ, Մոտքի գիւղերից է: Արփիում պիտի լինեն հայեր, Արփիում նոյնիսկ հայերէն խօսում են, կամ, յամենայն դէպս, դեռ հասկանում են:

- Այո, խօսում են, արաբերէն խօսում են, բայց հայերէն գիտեն: Բայց արդեն համարեա բոլորը դուրս եկան գիւղերէն, Բստամբուլ եկան: Կէս ամիս առաջ Մասունն էի, Մարաթուկ սարը գացի, Մարաթուկ սարին վրայ Աստուածածին եկեղեցի կայ, գագաթին վրայ, եկեղեցիին օրն է: Օգոստոս 20ին հոն էինք, էնդեղին գիւղերուն անունը գրեցի, աստոյին մէջը մի քրդի կը հարցնէի, օրինակ, գիւղերին անունը՝ Փըրշենք, Թըզի, Գոշակ, Այիթէն, Այդէ, Աղբիկ, Քաղտիկ, Ջեմ, Փշուր, Քըղեր, Սարըկէ, Ջաղուդ, Աղուդ, Դըղանէ եւ այլ, աս գիւղերը լիւ ճանապարհին վրան են, բոլորը հայ գիւղերն են, բայց ոչ մի հայ չի կայ մէջը¹³: 18 գիւղ է, կարծեմ թէ չորս ընտանիք կարել է որ հայ լինի:

Պարոն Գէորգ, ձեր ամբողջ կեանքը Թուրքիա էք ապրել, քառասուն տարի է Ստամբուլում էք ապրում, Դուք ինչպէ՞ս էք տեսնում, այստեղ իրականում թուրքերը գիտն է՞ն, թէ ի՞նչ է եղել 15 թուականին:

- Իմ կինս թուրք է, եւ ինքը գիտէր, ու հայի մասին լաւ կը մտածէր: Սոցիալիստ հայեացքներ ունէր:

Բայց գիտէ՞ր իրականում ինչ է եղել:

- Գիտէր, գիտէր:

Որտեղի՞ց գիտէր: Շատ հետաքրքիր է, թուրքը որտեղի՞ց պիտի իմանայ, եթէ ինքը այդ տարածքից չէ, իր պապերը այդ տարածքից չեն, այ էս կողմի, արեւմտեան մասի թուրքերը որտեղի՞ց պէտք է իմանան ինչ է եղել հայերի հետ:

- Առաջ չէին գիտեր, եւ վերջին տարիները շատ կը խօսուի կոր:

Վերջին տաս տարին: Դուք է՞րբ էք ամուսնացել:

- Ես քսան տարի է ամուսնացած եմ:

Ուրեմն քսան տարի առաջ ձեր կինը որտեղի՞ց պէտք է իմանար ինչ է եղել հայերի հետ:

- Ես կը խօսէի անոր հետ:

Դուք կը խօսէիք, այո, բայց մինչեւ ձեր խօսելը ինքք ի՞նչ գիտէր:

- Մինչեւ իմ խօսելը ինքք կը լուր կոր: Կ'երեւի որ չգիտէր, կը լուր կոր:

Իմ ծանօթ թուրքերն ասում են, որ թուրքերը չգիտեն: Հիմա դուք թուրքիայի հայ էք, եւ թուրքերին ասելի խորքից գիտէք: Դուք կարծում էք, կը խորհէք, որ թուրքերը գիտն են: Ես խորհում եմ, որ թուրքերի մեծ մասը չգիտի, եւ ուզում եմ հասկանալ, որտեղի՞ց պէտք է իմանային:

- Իր պապիկներէն իմացած են:

Իր պապիկները որտեղի՞ց գիտեն: Անկարայի թուրքը, Ստամբուլի թուրքը, արեւմուտքի գաւառների թուրքը, որտեղի՞ց պիտի իր պապիկները իմանային: Իրենց պապիկները իրենց տանը նստած են, այն ժամանակ հեռուստացոյց չկար, թերթերում չէին գրում, կամ չէին կարդում, կամ շատերն այն ժամանակ անգրագետ էին: Որտեղի՞ց պիտի իմանային: Ինձ համար սա շատ կարեւոր է հասկանալ, իսկապէս գիտն են, թէ՞ չգիտեն: Գիտեն արեւելքում, Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում, գիտեն այն մարդիկ, ում հայրը զինուորական է եղել, պապը զինուորական է եղել, ասկեալ է եղել եւ արեւ են էղ անմարդկային կոտորածները, կամ գաղթողների կարաւաններին ուղեկցել են, կամ արեւելքում պաշտօնեայ են եղել, նրանք իհարկէ գիտեն: Զգիտեմ, նրանք կը պատմեն իրենց գաւակներին, դու կը պատմէի՞ր քո գաւակներին, եթէ դու քո ասկեալ ժամանակ եղպիսի բաներ արած լինէիր:

- Հիմա ես աղ հարցումի պատասխանը չեմ կրնայ տալ, բայց քրդերը գիտեն, կը պատմեն, իրարու կը պատմեն թուրքերու մասին:

Քրդերը գիտեն: Այսօր քրդերը թուրքերի հետ թշնամի են եւ թուրքերի մասին երբեմն պատմում են, բայց ուրիշ նպատակով, ուրիշ խնդիր կայ այդտեղ: Եւ յետոյ, քրդերն իրենք իրենց արածները պատմու մ են, թէ՞ միայն թուրքերի մասին են պատմում:

- Այո, ուրիշ նպատակով. թուրքերը՝ անոնք ալ պէտք է, որ գիտեն:

Որտեղի՞ց, եկէք միասին մտածենք:

- Իր պապիկները պատմել են իրեն:

Էղ պապիկները չեն իմանում: Նրանց ասում են, որ հայերին արքորեցին, որովհետեւ թշնամի էին, եւ իրենք հաւատում էին, որ թշնամի էին:

- Հին ժամանակները չէին ըսեր, արդէն ազատութիւն չիկար այսինքն, հիմա ազատութիւն կայ, ամէն մարդ կ'իմանայ արդէն:

Չեմ հաւատում, որ կ'իմանայ: Հիմա էլ ուրիշ բան գիտեն: Հիմա էլ գիտեն, որ հայերին այն ժամանակ աքսորեցին, հայերը հիմա թշնամի են, վրէժ են լուծում, այսպիսի բաներ են ասում: Իսկապէս, որտեղի՞ց պէտք է իմանայ թուրքը, այսինքն՝ այն թուրքը, որը արեւելքից չի: Կամ թէկուզ Ստամբուլի թուրքերը: Ես անընդհատ ինձ ուզում եմ դնել այդ թուրքի տեղը, եթէ ես կամ հրաման կատարէի, կամ ես էղպէս դաժան եմ, կամ հարստութեան համար գնայի եւ էղպէս դաժանութիւններ անէի, մարդիկ այրէի, երեխայ սպանէի, թալանէի, ես կը պատմէ՞ի իմ երեխային կամ իմ թոռանը այդ մասին: Կարծում եմ, որ չէի պատմի, չգիտեմ, ես այդպէս եմ մտածում:

- Թուրքերը պատմած չեն, բայց 40 տարի է, որ արդէն ամէն մարդ իմացած է: Միայն չեն ուզում ընդունել:

Հիմա ընդունում են, թէ չեն ընդունում՝ դա քաղաքական խօսակցութիւն է: Իմ հարցը պարզ իմանալու մասին է, գիտե՞ն, թէ չգիտեն: Դրանից յետոյ թէ ի՞նչ կ'ասեն՝ դա շատ տարբեր բաներից է կախուած:

- Օրինակ՝ Օրդու, Սամսոն, Տրապիզոն, Թոքատ, Ամասիա ամէն մարդ գիտէ, թուրքերը նոյնպէս: Խօսած ժամանակ արդէն գիտեն, մէկ-մէկ կը խօսուի՝ ասոնք հայերուն հողերն են, ըշտէ բաժնուած են, սանկ է, նանկ է:

Հայերի հողերն են, որովհետեւ հայերին աքսորել են: Եթէ աքսորել են դաւաճան մէկին՝ մի բան է, եթէ անմեղ մարդը իր հողը մշակելիս եկել տարել կամ սպանել են՝ այլ բան է: Իրենք գիտեն, որ նախկինում այստեղ հայեր էին ապրում եւ նաեւ գիտեն, որ այդ հայերին թուրքը աքսորել է, տարել է Միրիա, որպէսզի այստեղ դաւաճան հայերը չխանգարեն պատերազմին: Այսպէս գիտի ինքը: Ինքը չգիտի, որ հայերին կոտորել են վերացնելու համար, ինքը գիտի, որ հայերին տեղափոխել են: Առաւել եւս չգիտի, թէ ինչ անմարդկային դաժանութիւններ են եղել, ինչպէս Դուք գիտէք, ում ընտանիքից 47 մարդու այրել են:

- Չէ: Ես ապրում եմ էս երկրի մէջ, շնչում եմ ամէն ինչը, տեսնում եմ, որ գիտեն:

Ձեր կնոջը հայրը, մայրը, ձեր զոքանչը, աները գիտէի՞ն:

- Չեմ գիտեր: Կարող ա որ գիտեն:

Կարող է: Սա վարկած է, կարող ենք էսպէս վարկածներ ասել, բայց գործնականում չգիտենք իրենք ի՞նչ գիտեն իրականում:

- Եթէ պետութիւնը չսովորեցներ, ուրդեղա՞ն պիտի գիտենան, եթէ չկարդացնեն դպրոցին, ուրդեղա՞ն պիտի իմանայ:

Ես անձամբ մտածում եմ, որ թուրքերի մեծ մասը չգիտի: Ճիշտը չգիտեն, եւ իրենք դրա համար չեն կարող իրենց մեղաւոր զգալ, քանի դեռ չգիտեն ինչպիսի դաժանութիւն եղաւ հայերի հանդէպ: Ձեր կինը կարո՞ղ

էր պատկերացնել, որ ձեր պապերին, ձեր ազգականներին վառել են, եւ քառասունեօք հոգուց ինը միայն կարողացել է փախչել:

- Գիտեն, բոլորը գիտեն, արդէն կը խորհին: Նայէ, ես երեք տարի առաջ գացի Պերմ, գացի Տանոյին արտը, Տանոյին աղբիւրը: Ես ըսի որ աս արտին անունը ի՞նչ է, ըսին որ Տանոյի արտն է, ըսի որ աս աղբիւրին անունը ի՞նչ է, Տանոյին աղբիւրն է, աս ընկուզենին Տանոյին ընկուզենին է, աս այգին Տանոյին այգին է: Մէկ-մէկ հարցուցի ըսի հիմա նոյն անունով կը կանչէք աս այգին, աս աղբիւրին, աս ... Այո, նոյն անունով: Անուն փոխուած չէ, ամէն մարդ նոյն անունով կը կանչէ, ամէն ինչով: Ըսի գիտն՝ս, որ ես Տանոյի թոռն եմ, ըսեց չեմ գիտեր, բայց եկուր տամ քեզի:

Այո, քրդերը: Դրանք քրդերն են: Նրանք միշտ են իմացել: Եւ հիմա նրանց իմացածը քաղաքական է դարձել: Բայց թու ըբբ: Սովորական, պարզ թուրք մա ըդր: Ոչ թէ իշխանութեան մարդիկ, այլ գիւղացին, բանուորը, խանութպանը, վարսաւիրը, խոհարարը, գործարանատէրը, տնային տնտեսուհին: Դուք որեւէ թուրքից տեղեկութիւն ունէ՞ք, բացի ձեր կիներ, որին դուք էք պատմել, թէ ի՞նչ գիտի ինքը հայերի կոտորածների մասին, իսլամացած եւ թրքացած հայերի մասին:

- Իսլամացածների մասին յայտնի են մինակ քրդախօսները: Թրքացածների մասին չեն ասում: Եւ իրանք էլ իրանց յայտնի չեն անում: Շատ քիչերն են այդ մասին խօսում:

Հիմա տարբերութիւն կա՞յ քրդախօս մուսուլման հայի եւ թրքախօս մուսուլման հայի միջեւ:

- Թրքախօս մուսուլման հայերը արդէն իրարու կը ծածկեն, մենք չենք գիտեր կա՞ն, թէ՞ ոչ:

Դուք նոյնիսկ շփում չունէ՞ք իրենց հետ:

- Երբեք: Մենք չենք գիտեր, եթէ ինքը ինձ չի ըսեր, արդէն դու չես գիտեր: Ես որեւէ մէկը չեմ գիտեր: Բայց պետութիւնը գիտէ:

Պետութիւնը ինչի՞ց գիտի:

- Պետութիւնը ամէն մարդ ով է՝ գիտէ: Արդէն 200, 100 տարի առաջ մուսուլման եղած ա՝ պետութիւնը գիտէ, որ աս հայի արմատ է, արդէն գնաց:

Կարծու՞մ էք այդպէս տեղեակ են:

- Այո: Գիտէ՝ աս մարդը հայ է, աս մարդը հայ է:

Եթէ մի մարդ մահմեդական է, թրքախօս է, հայերի հետ շփում չունի:

- Կապ չունի, բայց պետութիւնը գիտի, որ հայ արմատ ունի: Եւ վտանգ կը զգայ: Հիմա ես երբեմն կ'ըսեմ ես մուսուլման հայերուն, կ'ըսեմ որ նայէք՝ պետութիւնը կ'ըսէ որ ասոնք հայ են, բայց ձեզի համար որոշում չիկայ, արդեօք աս ճիշտ մուսուլման եղած է, թէ ոչ՝ ներքին հայ է, ձեզի չի հաւատայ, ձեզնէ կը վախնայ: Մեզմէ չի վախնայ, արդէն մեզի գիտէ ով ենք, ինչ ենք: Որ հայ է՝ հայ է այսինքն, բայց ձեզի չի հաւատայ,

արդեօք իսկակա՞ն մուսուլման եղեր է, թե մեջի բաները կու գայ: Օրինակ՝ մի մարդ մը ինձի ըսաւ,- ես քննութիւն մտայ, Պոլիս (ոստիկան) պիտի ըլլայի, միլիցիա: Աղիանցի հայ մըն է, ինք չէ, իր պապերը 15էն ետք իսլամացած են: Շատ յաջող էր քննութիւնը, բայց արմատը կը նայեն, որ հայ է՝ չեն ընդուներ:

Կարծում էր, որ այդքան լաւ տեղեակ են մարդկանց անցեալին:

- Հիմա 200 տարիէն ի վեր, 1840 եւ 60ից ի վեր մուսուլման եղած բոլոր հայերը եւ պետութիւնի ցուցակին մէջը կան: 100%:

Դուք համալսարան էր գնացել: Համալսարանի մէջ Գեորգ անունը...

- Իմ իսկական անունս Գեորգ չէ, անձնագրի մէջ անունս Ֆիքրի է, անշուշտ: Բոլոր արխընդցիների անունները կամ քրդական անուն են, կամ թրքական անուն:

Եղբայրներիդ անունները ինձ կ'ասե՞ս: Անձնագրի եւ միւս անունը:

- Օրինակ՝ Չեպտոյին անունը Տիգրան է, Նայիֆին անունը Արարատ է, Խամսային անունը Յասմիկ է, Հրեմսին անունը Հոփսիկ է, այ եղպէս:

Ինչպէ՞ս ընտրեցիր հայկական անունները:

- Մենք իրարու. օրինակ՝ իմ համար, 68 թուին ես եկած ատենը, Դպրեվանքէն իմ ուսուցիչը ինձի ըսաւ որ, զաւակս, անունդ արդէն տի գրուի անձնագրին մէջ, ի նչ հայկական անուն կ'ուզես քո համար, ըսի իմ պապիկիս անունը Գեորգ է, ես ալ Գեորգ կ'ուզեմ ըլլայ:

Ձեր ազգանունը ասեցիր ինչպէ՞ս էր, Գեորգ:

- Չալըշ: Գեորգ Չալըշ, համարեայ Չաուշ [ժպտում է]: Հիմա աստեղը 15 թուից յետոյ ազգանունները աս երկրի մէջ, որ հայերը կոտորեցին, արդէն ազգանուն չիկայ: Իմ հայրիկս մնացել ա եօթը տարեկան՝ Հայկ, չի գիտեր իրա ազգանունը ինչ էր, երեսունչորս թուին աս երկրի մէջ օրէնքը հանեցին, կը կանչէին առանց ազգանուն եղողները, կ'ըսէին ի՞նչ էր անունդ՝ Հայկ, քու ազգանուն թող Չալըշ ըլլայ:

Այսինքն՝ ոչ մի կապ չունէր, չգիտէր ինչու է Չալըշ:

- Չէ, ոչ մի կապ չիկար: Օրինակ՝ ես Հայկի տղան եմ, Հայկ Գեորգի տղան է, Գեորգ Բալոյի տղան է, Բալօ Խաչոյի տղան է, Խաչօ Զաքարի տղան է, աս գիտեմ, բայց ինչու՞ իմ ազգանունը Չալըշ է՝ ադ չի գիտեմ:

Հիմա դուք բոլոր ութը՝ չորս քոյր, չորս եղբայր, բոլորդ Չալըշ էր:

- Չէ, ամուսնացած քոյրերս արդէն ազգանուններ փոխուած է: Միայն չորս եղբայր Չալըշ ենք:

Մկրտութիւն անցա՞ք Ստամբուլում:

- Մկրտութիւն՝ չէ, ես մկրտութիւնը 59 թիւին Արխընդ եղայ: Վերջինը ես եղած եմ: Գիւղի վերջին մկրտուած մարդը ես եմ: Քահանայ եկաւ գիշեր, գաղտնի ըլլայ: Ես, իմ եղբայրս, քոյրս եւ գիւղին երեք երիտասարդ: Վեց հոգի, վերջին անգամ վեց հոգի միասին եղան եւ անտեղը արդէն ոչ մէկը գիւղին մէջ մկրտութիւն չեղաւ: Ինձնից առաջ բոլորը եղած էին, բո-

լորը: Բասուր՝ Տիգրանակերտ, անտեղը բեշիշ Տանօ անունով՝ տերտեր Տանօ անունով մարդ մը կար, ով որ Արխընդի մէջ կու գայ, կը մկրտի: Մօտաւորապէս քսան կիլոմետր հեռու է: Իր գաւակները բոլորը մուսուլման կ'ըլլան, ինքը չ'ըլլար, ինքը կու գար, կը մկրտէր եւ կը վերադառնար իր տուն:

Գաղտնի էր անում փաստօրէն:

- Չէ, գաղտնի չէր, այդ ժամանակ աւելի լաւ էր: Յետոյ կոուեցին իրանք: 59 թիւից զիշերը եկաւ, մի զիշեր մեզի մկրտեց, փախեց:

Բայց փաստօրէն գաղտնի եղաւ: Գիշերը եկաւ, յետոյ շուտ վերադարձաւ:

- Այո, բայց զիւղին մէջը գաղտնի չէր, մարդիկ կ'իմանային: Քահանային համար էր, որ գաղտնի կ'ընէր:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Արխունդ – Մասունի խիանք գաւառակի գիւղերից: Ունեցել է 50 տուն հայ (352 մարդ), 2 տուն քուրդ, կամարակապ քանդման ենթակայ եկեղեցի, աղի հանքեր (Վ. Պետոյեան, *Մասնայ Ազգագրութիւն*, Երեւան, 1965, էջ 14. նաեւ՝ Վ. Պետոյեան, *Մասունի Եւ Տարօնի Պատմա-Աշխարհագրական Տեղագրութիւն*, Երեւան, 2005, էջ 64):

² Պերմ – Մասունի խիանք գաւառակի գիւղերից: Մինչեւ 1915 ունեցել է 150 տուն հայ բնակչութիւն: Ունէին դպրոց եւ մեծ կամարակապ երկու եկեղեցի (Պետոյեան, *Մասունի Եւ Տարօնի*, էջ 57): Սանկտ Պետերբուրգում հրատարակուող *Արաքս* հանդէսի 1895, էջ 85ում տեղեկութիւն կայ, որ Պերմից շուրջ 100 ընտանիք գաղթել են Խուլփ գաւառակի Գեղրվանք գիւղ (Պետոյեան, *Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 14): *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*ում յիշուած է «Բերմ, Բերմի, Բարմըզ» ձեւերով:

³ Սուլէյման աղա - «Խիանքի տէր քուրդ իշխանն էր Սլէյման աղան, որ միաշքանի էր եւ «Քոռ Սլօ» էին ասում: Որպէս պետական պաշտօնեայ նստում էր Փասուրում: Խիանքի հայերի 1915ի կոտորածի կազմակերպողը եւ անձամբ ղեկավարողը Սիերի Ամարի հետ միասին» (Պետոյեան, *Մասունի Եւ Տարօնի*, էջ 66):

⁴ Տրաշ - Հաւանաբար Մասունի խիանք գաւառակի Դառաշ գյուղն է, որտեղ մինչեւ Ցեղասպանութիւնը 40 տուն հայ էր ապրում, (Պետոյեան, *Մասունի Եւ Տարօնի*, էջ 65):

⁵ Զիարէթ - Սրբավայր:

⁶ Արաբերդէն, կը նշանակէ դաշտը, տարածութեան մէջ արձակուած մարդ:

⁷ 1938ի Դերսիմի բնակչութեան ըմբոստութիւնը ճնշելու ընթացքում թուրքական իշխանութիւնները յատկապէս արեւելեան նահանգներում նոր հետապնդումներ էին իրականացնում ինչպէս քրդերի, այնպէս էլ հայերի նկատմամբ, այդ թում՝ նպաստելով նրանց փոխադարձ դժգոհութիւնների պոռթկումներին: Իշխանութեան ներկայացուցիչները չէին միջամտում նաեւ հայերի եւ քրդերի միջեւ առաջացող վեճերի լուծումներին՝ թողնելով, որ դրանք

վերաճեն զինուած ընդհարումների: Այդ տարիների ընթացքում իշխանութեան կողմից բազմաթիւ քրդեր եւ հայեր տեղահանուեցին իրենց բնակութեան վայրերից եւ վերաբնակեցուեցին Թուրքիայի առաւելապէս թուրքերով բնակեցուած հատուածներ: Միայն տաս տարի յետոյ նրանք իրաւունք ստացան տեղափոխուելու այն բնակավայրերից, ուր աքսորուած էին, պայմանով, որ իրենց նախկին բնակավայրերը չվերադառնան:

- ⁸ Բաթման – Նահանգ Թուրքիայում, կենտրոնը՝ Բաթման քաղաք: Սասունը ներկայիս Բաթմանի նահանգի մաս է: Միաժամանակ Բաթմանը դաշտավայր է Սասունի հարաւում, Սասունից հարաւ հոսող Բաթման գետի շուրջ: Բաթմանի դաշտավայրը մինչեւ Ցեղասպանութիւնը խիտ բնակեցուած էր հայկական եւ քրդական գիւղերով: Բաթմանի հայերը մասամբ կտրուած էին Սասունի թէ՛ ազգային-ազատագրական, թէ՛ ինքնապաշտպանական շարժումներից, հայերը մեծ մասամբ քրդախօս էին: Ցեղասպանութեան շրջանում Բաթմանի հայկական գիւղերի կոտորածները եղել են սոսկալի, քչերն են փրկուել եւ անցել Սիրիա, մի մասն էլ տեւական ժամանակ թաքնուել է քարանձաւներում եւ առանձին մարդիկ՝ քրդական բնակավայրերում: Առանձին յուշագրութիւններ վկայում են, որ Սասունի հարաւում գտնուող եւ Միջագետքին սահմանակից այս տարածքի, ինչպէս նաեւ դրան յարող Բշերիկի գիւղախմբի հայերից այնքան քիչ մարդ է փրկուել, որ նոյնիսկ յուշագրութիւններն են սակաւ («Բշերիկցի Քրդախօս Հայերը Եւ Անոնց Գաղթը Դէպի Սուրիա», *Գանձասար Շաքաթաթերթ*, <http://asbarez.com/arm/45834/>, նաեւ՝ <http://hyeforum.com/index.php?showtopic=16568&st=20>, նաեւ՝ <http://hyeforum.com/index.php?showtopic=16568>; «Ալմաստ Ջան, Գրի՛, Գրի՛»՝ *Խօսելով Միմեանց Հետ. Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում Եւ Թուրքիայում* գրքում, Բոնն, Գերմանիա, 2010, էջ 69-76): Որոշ տեղեկութիւններ վկայում են, որ այս տարածքում ջարդերից յետոյ մնացել են զգալի թուով մահմեդականացած-քրդացած հայեր, ովքեր մինչեւ այսօր ծածուկ կամ յայտնի շարունակում են ապրել Բաթմանում («Թուրքիոյ Թաքուն Հայերը», http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6945), ինչպէս նաեւ քրիստոնէայ մնացածներ, ինչի վկայութիւնն է նաեւ սոյն պատմութիւնը: Ջարդերից յետոյ ցրուած եւ քրիստոնէայ մնացած հայերից որոշ ընտանիքներ 40ականներին Թուրքիայի զանազան տարածքներից աստիճանաբար հաւաքուել են Բաթմանում եւ այնտեղ ապրել ընդհուպ մինչեւ 70-80ականները (տե՛ս, օրինակ՝ այստեղ հրատարակուող «Սասունցիները» պատմութիւնը, որում յիշում են Բինար, Կորըխ/Խորըխ, Գուքվայաթ, Բայեզիթ, Բառնջ, Միչի Բառնջ, Բելքէ, Քանիքիլէ, Նազդալէ, Նովալէ, Բառնջ միջին, Խորխէ, Քիրքիւն, Դոյրչերենփոնտէ, Իստանսիոնի, Ջուրնգէ, Ջնամիթէ, Փինար, Կանիխիլէ, Ջեղակա, Բիշերիէ (Քուվին) գիւղերը: Բաթմանի քրիստոնէայ հայերի մասին տե՛ս նաեւ՝ <http://tert.am/am/news/2012/04/27/sason/>; <http://www.panorama.am/am/law/2012/02/10/journalist/>; <http://www.armtown.com/news/am/prm/20120423/194890/>; <http://www.aykiridogrular.com/koseyazisi-44-Son-Ermeni-Aile.html>:

- ⁹ Այստեղ «լատիներէն» ասելով պէտք է հասկանալ ոչ թէ լեզուն, այլ՝ տառերը:

- ¹⁰ Պաց - Բացի գիւղ՝ Սասունի խիանք գաւառակի գիւղերից: Մինչեւ Ցեղասպանութիւնը ունեցել է 30 տուն հայ, կամարակապ եկեղեցի: (Պետոյեան, *Սասունի եւ Տարօնի*, էջ 64): *Հայկական Համառոտ Հանրագիտարանում* յիշուած է «Բացի, Բաքըս» ձեւերով:
- ¹¹ Բասուր - Բնակավայր Բշերիկի դաշտում, Խուլփի գաւառակում: *Հայկական Համառոտ Հանրագիտարանում* յիշուած է «Փասուր» ձեւով: Բասուրի ներկայիս անունը Ղուլք է: «Կը տեսնի՞ս, սա է Բասուրը, հիմա Ղուլք կը կոչուի, թրքական անունն է: Մինչեւ 1915 թուականը իսպառ հայկական գիւղ էր, հիմա քրդաբնակ է: Քիչ վար Կարօ Սասունիի գիւղն է, այնքան մօտ, որ բոռայիր կը լսէին» (<http://www.hraparak.am/4616>):
- ¹² Քարավան-Քարավանք, ըստ Պետոյեանի՝ Սասունի Փսանք գաւառակի գիւղերից (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10): *Հայկական Համառոտ Հանրագիտարանում* Բիթլիսի Նահանգի հայկական գիւղերի շարքում յիշուած է Սասունի գաւառակի Գաւառ գիւղախմբում:
- ¹³ Իրականում Փուրշենք, Թզի, Գոշակ, Փշուր գիւղերում իսլամացած հայերի մեծ մասը մնչեւ այսօր ապրում է նոյն բնակավայրերում, իսկ քրիստոնեաները հիմնականում տեղափոխուեցին Ստամբուլ 60-70ականներին (տե՛ս «ՀԱՅԼԱՐ /ՀԱՅԵՐԸ/ ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ» հետազայ նիւթը): Հաւանական է, որ Գետրգի թուարկած միւս գիւղերում նոյն պատկերն է: Թուարկուած 14 գիւղերից 11ը յիշուած են Պետոյեանի *Սասունի եւ Տարօնի* (Փուրշենք, ակնյայտօրէն Փիւրշենք գիւղն է, էջ 56. Թզի՝ էջ 56. Այիթէն՝ ակնյայտօրէն Խուրթ-Բոնաշէնի Յարթնի գիւղն է՝ էջ 57. Այդէ՝ Ադօ գիւղն է՝ էջ 57. Աղբիկ՝ Աղբակ՝ էջ 28. Պետոյեանի *Սասնայ Ազգագրութիւնի* էջ 8ում Աղբակի մասին ասուած է, որ գիւղում 15 տուն, 168 մարդ կար. Քաղտիկ՝ ակնյայտօրէն Կուս գետի ձախ ափի Քաղքիկ գիւղն է՝ էջ 28. Փշուտ, Սարըկէ-Սարեկան, Սասունի Փսանք գաւառակի գիւղերից Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10. Զաղուդ-Զաղուտ, Աղուդ-Աղուտ. Զեմ-Զման, Գոշակ՝ Սասունի Խաբլջոզի գաւառակի գիւղերից (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 11, 12):

ՀԱՅԼԱՐ (ՀԱՅԵՐԸ ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ)

2010 Մեպտեմբերի 22ին Ստամբուլի Գում Գափու թաղամասում գտնուող իր բնակարանում սասունցի Յակոբ Գոչը պատմեց մինչև Ստամբուլ տեղափոխուելը Սասունում ապրած իր կեանքի մասին: 75 տարեկան Յակոբը բնտանիքի հետ Ստամբուլ է տեղափոխուել 1970ին: Զրոյցին ներկայ էին նրա կինը, երկու դուստրերը՝ Արզուն եւ Արուսեակը: Զրոյցն ընթացել է հիմնականում թուրքերենով, որը Յակոբը սովորել է Ստամբուլում, երբեմն-երբեմն Յակոբն անցնում էր հայերենի Սասնոյ բարբառին: Թուրքերեն հատուածները զրոյցի ընթացքում թարգմանել է Յակոբի դուստր Արուսեակը: Բնագրում պահպանուել է նոյն լեզուն:

Հարցումները ուղղուած են Հրանուշ Խառատեանի կողմից:

Ողջ զրոյցը եւ զրոյցի ընթացքում ստեպ-ստեպ Յակոբի երգած երգերն ամբողջովին ձայնագրուել են: Ձայնագրութիւնը պահպանում է Հրանուշ Խառատեանի անձնական արխիւում: Բնագիրը տպագրում է կրճատումներով: Նիւթն ամբողջական դարձնելու նպատակով բնագիրը լրացուած է Արուսեակի հետ առանձին զրոյցի որոշ հատուածներով, որոնք բնագրում մասնաւորեցուած են հատուածի «Արուսեակ» նշումով:

Հրատարակութեան է պատրաստել Հրանուշ Խառատեանը:

Արզու - Կնուկքիս անունը Ֆիլիոր է, բայց ես այդ անունը չեմ սիրում: Պաշտօնական անունս Հերսո Արզու Քոչ է: Արզու անունը գերադասում եմ: Սասունի լեզուն որոշ չափով հասկանում եմ, բայց հայերեն չեմ կարող խօսել: Եղբայրս եւ քոյրս Իստամբուլում հայերեն սովորեցին, բայց ես չկարողացայ: Մեր բնտանիքից միայն այդ երկուսը հայկական դպրոց գնացին, միւս վեցը չեն սովորել եւ հայերեն չգիտեն: Հիմա հայրիկս կը պատմի գիւղի մեր կեանքից եւ մանաւանդ կ'երգի: Շատերը հաճոյք կ'ունենան իր երգից:

Սասունի մէջ լաւ թուրքերէ՞ն գիտէին:

Արուսեակ - Չէ, թուրքերէնը իրենց մայր լեզուն չէ: Այստեղ՝ Պոլիս ան սովորեցան: Իրենց մայր լեզուն հաւանաբար արաբերէնը պիտի ըսենք, եւ քրդերէնն է: Արաբ չէ սիրէ մաման, բայց քանի թրքերէնը լաւ չի գիտի, արաբերէնը աւելի լաւ լեզու կու գայ իրեն: Ես քիչ մը կը հասկանամ, բայց չեմ կրնայ խօսիմ, քոյրիկս արաբերէն կը հասկանայ, կը խօսի: Ես քրդերէն ալ չեմ գիտէ, ես վաղ տարիքում Պոլիս եկայ:

– Պարոն Յակոբ, Դուք Ձեր եւ Ձեր ծնողների, պապերի անցեալը ո՞ր ժամանակից գիտէք, ի՞նչ են պատմել Ձեր ծնողները:

- Մօրս հայրիկը Փուրշենք¹ կեղից [գիւղից] էր, մայրս կ'ամուսնացնեն, Փուրշենքէն կ'առնեն կոր, Քաւառ² գիւղը կ'երթա կոր: Քաւառը շատ մեծ գիւղ էր, վանքին մօտ էր: Ֆերմանից յետոյ քրդերը կը հաւաքուէն Փուրշենք կեղը, կ'երթան տաջիկներին ալ կը բերեն եւ հայերը կը կոտորեն: Քաւառ մայրիկիս ամուսինն ալ կը սպանուայ: Մայրիկս մի երեխայ կ'ունենայ, որ անունը Անդրանիկ է, Անդրան, մէկ տարեկան, իսկ ամուսինին անունը Վարթօ է: Մայրիկս կ'առնի երեխան, կ'ուզէ ետ հօր կեղը՝ Փուրշենք երթայ: Հիմա ասոնք մարդիկը մեռցնեն կոր, մնացեալներն ալ ամէնը կը հաւաքեն կոր, կ'ամուրջը կը տանին կոր, ադ կ'ամուրջն ալ գէնքերով մեռցնեն կոր: Մայրս գիրկը զաւակ մը ունէր: Տաջիկ մը կը տեսնի, քաշէ կը անտեղէն, «դուն գնա փրկէ ինքզինքը» կ'ըսէ կոր, չոջուխը կ'առնի կը փախի կոր, Փուրշենք կեղը կ'անցնի կոր: Արդէն իր բաբու տունը Փուրշենք է, կու գայ անոր տունը: Դեռ չի մացէ [իմացել, իմանալ], բայց Փուրշենք էլ արդէն կոտորած կ'ըլլան հայերը, մաս մը Ռուսաստան կը փախի: Իրեն հայրը արդէն մեռուկ է, Էրկու եղբայր մացած են, որ յետոյ Սուրիա գացին: Էրկու մարդ մացին, չգացան, Գեւօ ու Մելոօ: Մելոօն ետքը սպանուաւ, անոր մի տղայ մնաց: Գեւօն ուր հոգի կ'եղնին ընտանիքը: Աշուն արդէն կ'իմանան կոր, որ ֆերման եկած են, նորէն կը փախին կոր, Գեւօ կը մնայ: Տաճիկներ նորէն յարձակուան, ըսանց վերու լցու տուն, դուռը չբացաւ, կ'ըլնեն գերդիկ ու չոքեն մէջ երդկին, խոտ մէջ լցնուն վրան, ամէն էն ուր մարդ մէջին կայ՝ վառան: Ամէն մեռուկ, Գեւօն մնաց, բան չեղաւ ընոր: Մնաց, սաղցաւ, հա: Գեւօ չմեռաւ: Էն ետքը Հայաստան գնաց, Էն միւսներ մեռուկ ին: Գերեզմանը ես գացած տեսած եմ, որ ամէնն ալ քովքովի: Փախուկներ ով մնաց՝ ետ եկին: Անկէ ետքը Փուրշենքից քանի մը մարդ թուզ³ կեղը կ'երթան: Արդէն շատ մօտ է թուզը Փուրշենքին: Մելոօ թզենի գիւղը կ'երթա կոր, մայրս ալ կ'երթա կոր: Ետքը Մելոյոյի տղան մայրիկիս քոյրը առաւ, անոր հետ կարգուած էր: Հայրս ալ ադ միջոցին թուզ կեղում կ'ըլլա կոր: Հելան կարգուան եղորա: Հայրս եւ Մելոյոյի տղայ բաջանաղ էլան:

Ձեր հայրիկը թուզ գիւղացի էր:

- Հայրս Գուսկեցի կեղնի, Գուս⁴ կեղէն: 1915էն առաջ Գուս կեղէն, յետոյ Շիյգօ աշիրէթը: Շիյգօ աշիրէթը արաբներ են: 100 հոգի Շիյգօ գաւառէն կը հաւաքուին կոր հայերը, հոնը կ'երթան, բայց շիյգոները իրենց ունեցածը, ապրանքները կ'առնեն, կը խլեն: Ադ թալանը կ'ընեն, ադ առած ապրանքները թզենի գիւղը կը տանին կոր, զիրար միջեւ կը կիսեն: Մեր պապեր մացին չիփլախոտ: Վեց հոգի մացած, մկա մնացած սպանուէր ին: Մացած են թզի: Էլօ էր, Մանօ էր, Մելոօ էր, Օնէ էր, Դոնէ էր... Դոնէ մեր Գուս կեղացի էր: Ըդ աշիրէթին աղան Օման Խալիլ է, 4-5 հոգի սովից հանին, փրկեց, մեզրա հանեց [մեզրան գիւղին կպած փոքրիկ տարածք է, որն առանձին կառավարիչ, գիւղապետ չի ունենում: Մեզրայի

գիւղապետը՝ մուխթարը մեծ գիւղի մուխթարն է]: Էրկու հատ օշխար կու տա կոր իրեն, ասեց տարեք բազմացրեք, կէսը ինձի, կէսը՝ ձեզի: Բայց ետքը կը մնան առանց ապրանքի, Ջենըթ⁵ գիւղի աշիրէթին աղան կու գա կոր, կ'առնի ըդ Մեգրան: Հիմա կապուեցաւ իրարու, Թզենիէն ալ թալան կ'ընեն կոր: Աղան Թզենիէն կը հաւաքի կոր, Փուրշենք կը բերէ կոր: Թզենին մնային՝ պիտի մեռնէին: Ադ Շէյգօ աղան, Խալիլէ Ջեմալ, կ'առնի կոր, կը բերէ կոր Փուրշենք: Փուրշենք կը տանի կոր, կ'ըսէ կոր ադ ինչու՝ յետ տուիք, որովհետեւ այլեւս այդ մարդիկն ալ իրա ապրանքն են: Ուրիշ տեղերէն մացուկ հալլար⁶ հաւաքուան: Արիկ, Ջօրիկ, Թուրթօ, Խուդօ, Բեզօ, շատ-շատ մարդ էր, հըմէն հալլար: Թուրք չիկար, քուրդ չիկար, արաբ էրկու տուն կար: Հալլար կեղ էր:

Հալլար էք միշտ ասում, դա ընդունուա՞ծ բառ է, թէ հիմա ուղղակի ասում էք:

- Մենք խօսակցութեան մէջ ընդհանրապէս ասանկ կ'ըսենք: Հալլար, թուրքերէն եթէ խօսինք՝ էրմենիլար, չի կարանք հալլար ըսել, հայերէն խօսանք նե՛՝ հալլար կ'ըսենք: Հալլար հաւաքուան, կը կարգուան: Յետոյ մենք պիտի էղնինք, մենք որ էղանք, իմ լէ բան չընէր, կը փախնեն, մենձ ու մանուկ կը փախնեն սարեր: Կը կարգադրէին թուրքեր, երբ որ զինուորը կու գար, կը փախէինք, լեռները կը փախէինք, ետքը կրկին նոյն տեղը կու գայինք: Էսի ես եմ, ես ծնուայ, չոճուիս էի, դեռ կը փախենք:

Փուրշենքում քանի՞ տուն հայ կար:

- Ութը տուն: Մենք էրկու եղբայր ենք: Փուրշենք կեղում մի տուն կար, հայրը տաճիկ է, արաբ է, մայրը հայ է:

Արուսեակ - Հօրաքոյրս է, որ արաբի հետ է ամուսնացած:

Տաջիկը արաբն է՞, թէ՞ թուրքն է:

- Թուրքը:

Արգու - Արաբը: Տաճիկ մուսուլմանին կ'ըսենք:

Քուրդն էլ է՞ տաջիկ:

- Տաճիկ է, հըբը ի՞նչ է:

Արգու - Տաճիկ են թուրքն ալ, արաբն ալ, քուրդն ալ:

Իսկ զազան՞ ի՞նչ է:

- Չազա, են էլ քուրդ է: Տաճիկ է:

Դուք սուննի մահմեդական զազաների մասի՞ն էք ասում տաջիկ, իսկ ալեւինէ՞ ըր՞:

- Ալեւի հիմա տաճիկութիւն կ'ընէ: Վերջին ժամանակ թուրք կ'երթայ բոլորին կը սպանայ, քուրդ լա, արաբ լա, կուրմանջի լա, զազա լա, ըմմէն, ըմմէն կը մորթեն թուրքեր:

Վերջին ժամանակ՝ է՞րբ:

- Ըմմէն կը սպանի թուրք հիմակ ու հիմակ: Ըդոնք հիմա կ'ըմբոստանան:

Փուրշենքից բացի ուրիշ գիւղերում էլ հայեր կային, թէ՛ միայն Փուրշենքում հաւաքուեցին:

- Կայ: Ամէն կեղի մեջ ասանկ փրկուած 5-6 հոգի կան:

Յետոյ իսլամ չդարձան այդ հայերը:

- Դարձան, իսլամ եղան յետոյ: Մենք մացինք հայ եւ Փուշուտ⁹ կեղ հայ մնաց, Նորշեն¹⁰ մնաց: Ըդ էրկու կեղեր մօտ ին իրար: Մեր մօտը եօթ-ութ տեղերում հայ քրիստոնեայ մարդ կէր: Միւսներ դարձան իսլամ էնոնք: Եղան իսլամ, մրգի եկան, բաբը եկաւ, եգուր ընէ իսլամ, բաբը. ըսի գացէք, ես քրիստոնեայ եմ:

Իսկ դուք որ երեխայ էիք, ինչպէ՞ս քրիստոնեայ էիք. քահանայ կա՞ր, կնուներ կա՞ր:

Արգու - Կնուներ չիկար:

- Կնուներ չիկէր էն վախտին, հա, եղ էլ կնուներ եղեր ա ուշ:

Բայց ինչպէ՞ս էիք վստահ, որ քրիստոնեայ էք: Ձեզ ուրիշները քրիստոնեայ էին ընդունում:

- Մընք գիղենք, օր քրիստոնեայ ենք: Քրիստոնեայ համարեա չէր մացէ, տաճիկներ ին: Կ'ըսէին Դիարբէքիր քրիստոնեայ կայ, բայց մարդ գիտէ՞ր ուրդեղ է ըդ Դիարբէքիր: Կ'ըսէին մահմեդական եղէք, ուրիշ ճար չունիք, ուրիշ տեղ չիկայ, որ էրթաք եանի, էսքան հայ էք մացէ միայն: Խաչիկ խաբուաւ, քրդացաւ, անոր եղեւէն ամէն մարդ դարձաւ: Բայց ինք մեռնելիս աղօթբան առնի ու մեռնի: Ինք կը դառնա կոր, կ'աղօթէ կոր: Պրագիղան Խաչօ: Անտառի մէջ է, Պրագիղան Խաչօ կ'ըսեն: Եկեղեցի չիկէր, հոն շատ խաչքար կէր: Գոշկի գիւղն, Գոշակ¹¹: Գոշակը տէր հայրներուն տեղն էր, Գոշակ եկեղեցի էր: Տէրտէր չիկէր: Խաչքար շատ կայ, Թզի խաչքար, Գոշա խաչքար, Իրիցանք¹² խաչքար, ամէն կեղում խաչքար կայ: Փերշին¹³ ալ խաչքար կայ:

Ինչպէս էին իմանում մարդիկ՝ ո՞վ է քրիստոնեան, ո՞վ է մահմեդականը: Ի՞նչ լեզուով էիք խօսում:

- Գիտէն, հըմմէն գիտէն ով ով կայ: Կեղում հայերէն ա կը խօսինք, Մասնոյ բարբառ: Մըր անուններ հայու անուն ին: Մըր կեղը Էդօ կար, իր երեխաներ՝ Առաքել, Օսկօ, Օւակ, Արփի: Հըմէն հայու անուն: Իմ անուն՝ Յակոբ կ'ըսեն: Էյուբ կ'ըսեն հոս: Յակոբ Գոշ: Եղբօրս անուն՝ Մերոբ Գոշ: Գոշ՝ ըսել է թէ մեշիլարը քոշիլար: Ղոշ է, օր օշխարի հոտը կ'առաջնորդէ:

Քրիստոնեայ հայերի մէջ երբ երեխաները մեծանում էին, ու՞մ հետ էին ամուսնանում, չէ՞ որ քիչ էիք, բոլորն արդէն իրար մօտ էին, ազգական էին:

- Փրկուած աղջիկներ ալ կային, կարգուան:

Բայց յետոյ, ասենք 50 թուին դեռ Փուրշենք էին ապրում: Ո՞ր թուին Փուրշենքից դուրս եկան: 70, 75թուին, այսինքն՝ 50-60 տարի ֆերմանէն վերջը Փուրշենք էին ապրում: Փուրշենքում քիչ մարդ էր, ամուսնանալու

քիչ հեղափոխութիւն կար քրիստոնեաների համար: Օրինակ, Ձեր կիներ որտեղի՞ց է:

- Անոր հէր լէ Գուս կեղից է: Հէր փախան գացին Խութ... գացին, ուգացին, բերացին իրան: Աոնելէն ետքը, ուգելէն ետքը ճանաչցայ [ժպտում է]:

Հարսանիք անու՞մ էիք այդ ժամանակ: 30, 40, 50 թուերիւ:

Արուսեակ - Մարս կը շուարի որ հարցնես կոր, կը խնդա կոր:

Հարցս տարօրինակ է: Ինձ դժուար է պատկերացնել յիսունականների կեանքը:

- Կանչէ խաղը, հարսնիք կ'ենենք գենէ, երկու օր թամամ հարսնիք է: Հայու հարսնիք լաւ հարսնիք կ'եղնի: Տաճիկ լաւ կըրմըզը կը կանչէ խաղ, հայերն ալ կը կանչեն խաղ: Հայոց հարսնիք տարբեր էր, քուրդին հարսնիք տարբեր էր:

Տարբերութիւնն ինչու՞մ էր:

- Օնկար իսլամ, բիզ էրմենի [նրանք մահմեդական են, մենք հայ ենք]:

Քուրդն էլ է երկու օր հարսանիք անում, հայն էլ է երկու օր հարսանիք անում:

- Անոնք հարսնիք մեզկան սովրան, հայերան սովրան: Անոնք ի՞նչ գիտնան հարսնիք: Երգել մկա հայերան սովրան: Մկա լէ հայեր թողին եկան Իստամբուլ, անտեղ բարաքեաթ կտրաւ, խէր չմնաց: Ախպրներ ցամբան, ծառերը չորցան, ծաղիկ չորցաւ: Իրարու կ'ըսէն, կը խօսան, կ'ըսէն հայերը գացին այլեւս հոս խէր չի մնաց:

Անձամբ դուք՝ Յակոբ Գոչը, երբ ամուսնացաք, ձեր ամուսնութիւնը հարսանիքո՞ւմ է եղել:

- [Օրծաղում է] - Ըրինք, պատիկ ինք: Քնուկ ի, ես քնուկ ի իմ հարսնիքին: Երեխայ էի:

Քանի՞ տարեկանում ամուսնացաք:

- Տըսներեք, բելքի [գուցէ] տասնչորս:

Միշտ եղպէս շու՞տ էին ամուսնանում:

- Իմ մէր ինձի շատ կը սիրէր, կանուխ ամուսնացուց: Ճաշ պատրաստուեցաւ, շատ հիւրեր կիգէն մեր տուն, խալխ էկաւ, հարսը բերին: Բայց ըդ օրը չեն պարեր, մէկ տաճիկին մը գաւակը կը մեռնի¹⁴: Ընդհանրապէս պարեր կ'ըլլայ եղեր: Հարսին գլխուն թափեցին երթիկէն բաներ մը, փիշատ, ատանկ բաներ: Հրացանով միայն մէկ անգամ կրնաս կրակել, բարութ կը լցնեն, օդ կը կրակեն:

Հիմա հարսանիքի որեւէ երգ յիշու՞մ էք:

- «Լոլորթին» ըսեմ: Մէկը երգում ի՞ միւս պատասխանում ի, աղջիկներ ա կ'երգան [երգում է: Շատ հմայիչ ձայն ունի, եւ երգում է շատ զգացմունքով: Ակնյայտ է, որ սիրով է երգում, եւ անմիջապէս սկսում է երգել՝ հենց որ խնդրում եմ, առանց սեթեւեթանքի]: Հարսընքին գովընդ¹⁵ կը պա-

րէին, գովընդի երգն ասեմ,- Նայ դուր, նայ դուր, նայ դուր նաու հա, նայ դուր նաու հայ նայ դուր հայ/, աղչի, քու անունն անուշ էր/ նայ դուր նաու հայ, նայ դուր հայ/3 անգամ/, քու մատին օսկա նիշ է, մայ դուր նաու հայ, նայ դուր հայ/, աղչի քու անունն անուշ էր, նայուր նաու հայ, նայ դուր հայ/, աղչի քու անունն քնքուշ էր, նայ դուր նաու հայ նայ դուր հայ/, դուն գացիր, հեռու գացիր, նայ դուր նաու հայ, նայ դուր նաու հայ, նայ դուր հայ/ 2 անգամ/, հէ՛յ, դուն գացիր հալվա սար ու հով, նայ դուր նայու հայ, նայ դուր հայ/2 անգամ/, հէ՛յ, բմբուլ հանդէ վըր քարու հով, նայ դուր նայու հայ, նայ դուր հայ/, բլբուլ նստաւ վըր քարու հով, նայ դուր նայու հայ, նայ դուր հայ/, Հէ՛յ, կ'ելնէր աշուղն էս քարու հոն, նայ դուր նայու հայ, նայ դուր նայ/ 2 անգամ/, Հէ՛յ, կ'ըսէր աշուղն օտարն է, քար ու հող, նայ դուր նաու հայ, նայ դուր հայ/, աշուղն օտար էր, քար ու հող, նայ դուրն նաու հայ, նայ դուր նա/, Հէ՛յ կելէք հովինն էլէլ է հոն, նայ դուր նաու հայ, նայ դուր նա/ 2 անգամ, Հէ՛յ տանող դիւան խէր ու հող, նայ դուր նար հայ, նայդուր հայ/, նայ դու, նայ դուր, նայ դուր նաու հայ, նայ դուր նաու ջայ, նոյ նինո՛ր:

Հարսընիքին աւետիս կ'երթան կոր, դարձածները՝ քրդերը [նկատի ունի քրդացած հայերին] աղուէս կ'ըսեն կոր աղ գործին: Ես գիւղում աւետիս գացած եմ, աւետիսի երգը կայ: Կ'երթան հարս ու փեսի գալու աւետիսը կ'ընեն: Բայց ես չեմ յիշեր այդ շարքը¹⁶: Օրօր մըն ալ կ'երգեմ, բուրի, բուրի [երգում է], - Գացել եմ քաղհան, քաղհան կ'ենեմ, դուն պառկի պառկի, քնի, քու երազ բարի, քու քունը անուշ, Բորի՛.../ Բորի՛, ձագ, բորի՛, բորի՛, գառ բորի՛/... Քրդեր ուրիշ կերպ կ'ըսեն, անոնք գառնուկի հետ կը համեմատեն [երգում է քրդերէն եւ թարգմանում է], - Մէկամեայ գառնուկ, Միրտս, հոգիս, ջիգեարս...

Փիրշենքում ապրելու տարիներին ի նշ տօներ էիք նշում:

- Հըմէն տօներ, հայու տօներ: Մնունդ, Մուրբ Մարգիս, հըմամ մեծ պաս, բայց չէ բօնէ, գիտենք էդ է, բայց մարդ չէ բօնէ:

Արուսեակ - Բայց կը պահէին իրենց աւանդութիւնները, կը պատմէին, Մուրբ Մարգիսին սա պէս բան կ'ընէինք, կամ 40 հատ ցորեն, գարի, չգիտեմ ինչ, ասոնք կ'առնէինք անորմէ ալիւր կը շինէինք, իշտէ ապուր մը կը շինէինք, տախտակին վրայ կը դնէինք, կը հաւատայինք, որ Մուրբ Մարգիսը պիտի գար, առաջինը ինքը պիտի ուտէր զիշերը եւ աղ ամեն բանը կ'ըսէին: Հիմա կ'ըսեն, որ հոն տեղի մնացած մարդիկ անգամ հայերուց աւանդութիւններ կը շարունակեն կոր, առանց գիտնալու, որ ադոնք հայերէն մնացած աւանդութիւններ են:

Տրընդէգ լսե՞լ էք:

[Թուրքերէն] - Տրընդէգ, շփոտանիս կ'ըսենք: Եգիպտացորենի ճիւղերից կրակ կը վառէին, կը ցատկէին բոլորը՝ մեծ, փոքր, կ'ուրախանային, կը գուարճանային, տանքին վրայ, անտեղ հարթ է: Երբ որ քիչ մը կը մարի

կրակը՝ կը ֆոռային: Երեխաները տնից տուն կ'երթային, բան կ'ուզէին, քաղցր բաներ, փշատ, չիր: Երդիքից կը կախուէին, կ'ուզէին: Շվոտանիս, շվատ ամիսի անունն է: Վարդապետին առաջին օրը կու լան եղեր, կաթով ապուր մը կ'եփեն՝ չոլագ:

Վարդապետին կաթով ապու յ: Դա Վարդապետի ն էր, թէ՞ Մայիս ամսին էր՝ Համբարձում կար, ջան գիւլում կար:

- [Ոգևորութեամբ] - Կար, կար, Համբարձումն ալ կը կապենք, թել, կ'ելենք, գիշեր կապենք թել մատին, սլար սմբար կ'ըսեն, ըմմէն բան կ'ենենք, ըմմէն բան գիդեմ:

Վերջին Վարդապետը եւ վերջին տորնդէզը, որ եղել է եւ որին Դուր մասնակցել էր, ե ըր է եղեր:

- [Մտածելով] Շուտ: Փուրշենք կ'ապրենք կոր: Գուցէ քառասուն տարի կայ: Տարուկոխ եկեր, տարուկոխ գիքեր, տաճիկներ կ'ըսեն տարուկոխ ի նչ է, չեն գիդեր: Դեկտեմբեր կը լմննայ, Օննդից առաջ էր: Հոստեղ՝ Բստամբուլ եկեղեցի կ'երթանք: Պաս կը պահենք: Հոստեղ չիկայ Տըրընդէզ, մենք գիդինք Տըրընդէզի օրըն, կ'ըսինք էսօր տորնդէզ կը շինվէ շվատ կէզ: Հնում 14ին էր [Փետրուարի 14]: Հոստեղ չիգիտեն: Հոստեղ դպրոց կ'երթեն գիքեն, կ'ըսեն հայերեն սովրեցէք, թէ խի՞ հայերեն, մենք հայերեն գիտենք, գինք տեղի հայերեն կը սովրինք մինք լէ:

Երբ որ դուր տորնդէզ անում էիր Փուրշենքում, տաջիկները չէին հարցնում ես ի նչ բան է:

- Կը հարցնէին, կ'ասէինք մըր աղաթն ի, մըր սովորութիւն ի: Իրենք չգիտեն, ոչ մի բան, դունիան [աշխարհը] իրանց հըմար չի ծնի:

Բսկ մատաղ անու մ էիր գիւղում:

- Ուխտին կեր՝ աղաթ¹⁷, անասուն կը կտրէինք: Երբ որ ուխտին Մարաթուկ կ'ելնէինք, 25 հատ կը կտրէինք կոր: Ատիկա Յուլիս էր: Յուլիս, թէ Օգոստոս էր: Ութը կեղ կը սովեն, կը կեն հոնի: Կ'եփեն, գաթեն, մաճընը, եղը, բլդուր կ'եփեն, միս կ'եփեն, կ'երցուցեն: Տաճիկներ լէ կու գան, հոնի կու գան: Հայերուց հետ խերով է կ'ըսեն, իրանց քաղցուն: Անոնք ալ անասուն կը կտրեն: Անոնք ա Մարաթ[ուկի] ուխտի կ'երթան: Ամեն մարդ իր տեղը ունէր, վրան կը կապէր: Տաճիկներ Հինգշաբթի կ'երթին, հայեր՝ Ուրբաթ: Խաղեր [պարեր] կար, կ'երգէին: Հայերեն, քրդերեն: Արաբերեն չիկար, չերգէին: Քրոջս ամուսին անուն Փոլոս էր, ես ու ինք ուրար կու կանչէինք: Մրցինք, բռնենք զուրար: Փոլոս կ'երթէր կը ֆոռար, Մուշ կ'երթէր, շատ մարդոց կը հանդիպէր, կը սովրէր¹⁸: Փոլոս կ'երգէր եւ յետոյ անոր տղան, ես, մենք ալ կը սովրէինք անկէ: Ուրիշներ ալ կային, անոնցմէ ալ կը սովրէինք: [Երգում է] - Հոյ Նուբար, Նուբար, Նուբար տու Նուբար /հո հէ եո վարնօ վարնօ վա վարէ տու Նուբար/, Մասընօ քըրեր, քըրեր քըրօ վա վարընօ էյ Նուբար, Մասընօ քըրեր քարի վը վարթօ նուբար/ նուբար դառար քիշերով, հոյ նուբար/ Դիլբար դառար քիշերով տու նուբար/

հէ քալար գեղրէն չափերով, հոյ նուբար/ քալան գելէն չափերով տու նու-
 բար/ հէ~ Նուբար էլաւ սարերուն հոյ Նուբար/ Դեբար էլաւ սարերուն տո
 նուբար/ հէ~ Պատը հետեւ խեղերուն հոյ Նուբար/ Հաթաւ հետեւ խեղե-
 րուն տո Նուբար/ հէ~ Թամաշ էրվըր եարերուն հոյ նուբար/ Թամաշ էրվըր
 եարերուն տո նուբար, հէ~, իմ եար քիմ եար վեր սիրուն հոյ նուբար/ իմ
 եար քիմ եար վեր սիրուն թոյ նուբար/ հէ~ հազար վերնէ քու տիրուն հոյ
 Նուբար/ հազար վերնէ քու տիրուն տո Նուբար/ հէ~ օղորմիկ վեր քու բա-
 բուն հոյ Նուբար/ վագվա գոզիմ քո խերուն տո Նուբար/ հէ~, հոյ Նուբար,
 Նուբար, Նուբար, տո Նուբար/ Նուբար էլան խիյարոց տո Նուբար/ հէ~,
 Դիլբար էլաւ խիյարոց տո Նուբար/ քաղեց խիյար կոխեց ծոց հոյ Նուբար/
 գեղրա որ վեզ նի վըզ գոց հոյ Նուբար/ հէ~, Նուբար դուն վիր քաղեցիր, հոյ
 Նուբար/Դիլբար դուն վիր քաղեցիր տո Նուբար/ հէ~, պստիկ ախպոր
 եարերուն հոյ Նուբար/ պստիկ ախպոր եարերուն տո Նուբար/հէ~, հոյ
 Նուբար, Նուբար, Նուբար, թոյ Նուբար/ հէ~, Նուբար էլաւ ջերկու
 Մարաթկին, ջերկու Մարաթկին... /եղ Մարաթ սարը ուրկէ ուխտ կ'ենեն,
 հելաւ գերկու Մարաթկին/ հէ~, հելաւ գերկու Մարաթկին, հոյ Նուբար/
 հելաւ անուշ հոտերուն տո Նուբար/ հելաւ անուշ հոտերուն հոյ Նուբար/
 սառցա վըր պաղ աղբըրնուն տո Նուբա~ր/:

Հայերէն քանի՞ երգ գիտէք:

- 6-7 հատ [երգում է] - Է~, տանի նայ նայ նայ, նա, խանի նայ նայ նայ/
 Է~, խանի նաու, խանի նաու, խանի նայ նայ/ տանի նայ նայ նայ, տանի
 նայ, նայ/ շուրջ ու բոլոր կանաչ է/ շուրջ ու բոլոր կանաչ է/ քուրդը հային
 կ'աղաչէ / տանի նայ նէյ ի, հանի նայ նէյ ի, հանի նաու, հան նաու, հանի
 նայ նայ/ հանի նայ նայ նայ, տանի նայ նայ/ տանի նայ նայ նայ տանի նայ
 նայ/

Քրդերն էլ երգու՞մ էին այդ օրերին:

- Անոնք չեն գիտեր, չեն երգեր:

Բայց դուք քրդերէն երգեր էք երգում, ումի՞ց սովորեցիք հապա այդ երգերը:

[Խօսում է թուրքերէն] - Հայեր կ'երգեն քրդերէն, անոնք այդ երգեր չեն
 գիտեր, չեն երգեր: Անոնց հարսանիքին ալ հայ երգողներ կը կանչեն: Մե-
 զի նուագողներ կան, իրանցը չիկան: Հայեր կ'երթան կը նուագեն: Ես ալ
 կը նուագեմ, փող կը փչեմ: Հա, մի բան կը պատմեմ, հիմա յիշայ: Նուագով
 լուր կ'իտեն հայեր: Պաշտպանուելու համար: Հովիւր կ'ըսէ որ, ես
 ոչխարները կ'առնեմ կոր արածելու կը տանիմ, իսկ եթէ ես աղ ուզուն
 հաւան [երկար մեղեդի], եթէ ատիկա ես նուագեմ, գիտցած եղէք, որ
 վտանգ կայ, իսկ այդ, որ վտանգը կը սպառնի, ոչխարները պիտի առնեն,
 փախցնեն, պիտի գողնան, կ'ըսէ: Չոբան ընոնց կ'ըսէ քանի որ պիտի
 առնէք, նստեցէք, ես պիտի նուագեմ, ետք վերջը կ'երթաք կ'ըսէ կոր: Կը
 նուագէ կոր, յետոյ արդէն կը հասկընան կոր, կու գան կոր, կը փրկեն կոր

ոչխարներուն: Ուզուն հաւան քուրդեր «դեժին բրօ» կ'ասեն: Բառեր ալ ունի, «եարքս եկաւ, եարքս ասեց» [*երգում է*] - Տանի նայ նայ նայ, տանի նայ նայ/ տանի նայ նայ նայ, տանի նայ նայ/ խոշի լախէ մերչէնօ, խոշի լախէ մերչէնօ/ ուխտու տղան բեղորով, էգաւ անցան թովորով/ տանի նայ նայ ի~, հանի նայ նայ ի~, խանի նայ նայ ու~, հանի նայ նայ/, էգաւ անցաւ թովորով, կարմիր ջորին էր առաջ, կարմիր ջորին էր առաջ/ սար ու ձորէն քաղեցինք, քաղեցինք հայ ձորեցինք, ձորեցինք ձոր տուեցինք/ տանի նայ նայ ի~, հանի նայ նայ ի~, խանի նայ ու~ հանի նայ նայ/...

Աս երգ հեքիաթ [*պատմութիւն*] ունի: Երիտասարդ տղայ մը աղջիկ մը կը սիրէ, աղջիկն ալ անունը Սարվեր է: Երիտասարդ տղայ մը ալ կայ, ադ տղան կը նշանուի, մատանի կը տայ: Տղան կ'երթայ ամէն օր անոր տունը, օր մըն ալ կ'երթայ, բայց կը տեսնայ որ փախել է, հոն կը նստի ադ խաղը կը կանչի [*երգում է*]: Իդա մեր փեսան կ'ըսէր, Փոլոս: Ան կ'երթար կը սովրէր կ'ըսէր [*շարունակում է երգել*]: Կը մրցէինք կոր, երեք մարդ մի կողմ, երեքը՝ միւս կողմ: Բայց այս երգերը գիտցողը, երգողը Փոլոսն է, ես ինէ սովրեցայ, ան առաջնորդ էր, անկէ ետքը ես շարունակեցի անոր:

Փուրշենքում ապրելու տարիներին, 50 թուին, 60 թուին, քո երիտասարդ տարիներին, Հայաստանի մասին գիտէի ք, գիտէի ք որ Հայաստան աշխարհ կայ:

[*Խօսում է թուրքերէն, յետոյ անցնում է հայերէնի*] - Ոչ գիտէինք, որ Ռուսաստանում հայլար կան: Ետքը իմացանք: Իստամբուլի հայերի մասին ալ ետքը իմացանք, գնացող եկողներէն: Առաջները լաւ էր, խաղաղ էր, բայց երբ որ սկսան նեղացնել... Աղջիկը՝ տասներկու տարեկան էր Թերեզան, սար կ'երթար, առջելը ելան փախցնելու համար: Բռնեցին իրեք-չորս մարդ, ու բռնան որ ցրուին, քար զարկուկ էն տղի գլուխ կոտրայ ու փախնի, էլ չհասնի հոն, էկաւ տուն: Տաճիկներ եկան, կոռայ: Երկու տարի մացի, էլլա թողեցի եկայ: Եթէ մնայի կամ անոնք զիս պիտի մեռնէին, կամ ես պիտի մեռնէի, եւ թշնամի կ'եղնէնք:

Արուսեակ [*բացատրում է հօր պատմածը*] - Քոյրիկս փախցնել կ'ուզէն, անշուշտ խնդիրներ կ'ըլլայ: Մենք ունէինք մահմեդացուած ազգականներ: Օրինակ՝ հօրս քրոջը ամուսինը դարձած էին, մահմեդացած էին, եւ անոնք քիչ մը միջամուխ կ'ըլլան, քիչ մը սպառնալիք ալ կը դնեն մէջտեղ, կը ստիպին մերիններուն՝ հայրիկիս հանդէպ, որովհետեւ ինչպէս կրնայ ըլլալ մերժել քուրդ աղային տղուն հետ, անկարելի է: Յետոյ ծնողքս փախնիլ կ'որոշեն, այսինքն՝ գիւղը ձգել եւ փախնիլ: Նախ քոյրիկս ուղարկեցին, տարի մը առաջ հօրեղբայրներս եկած էին Պոլիս, անոնց ուղարկեցին, վերջը միւսները փախան: Այն օրը կը փախէն, որ գիւղին մէջ հարսնիք մը կայ ատեն եւ ամէն մարդ հարսնիքով հետաքրքրուած է, իրարանցում կայ եւ այն գիշեր կ'ելնեն արդէն գիւղէն:

Յակոբ [խօսում է թուրքերեն, յետոյ անցնում է հայերենի] - Երեք տղայ, հինգ աղջիկ ունենք: Արուսեակը, Մարիամը, Զարուհին, Սանթուհին... վախճանք արդեն: Մինչեւ եղ մեկ-երկու մարդ եկած-գնացած էին, կ'ըսէին Խստամբուլ հայլար կան: Մենք եկանք, յետոյ մեկ-երկու ընտանիք էլ փախան եկան: Արդեն միսները դարձան: Իսլամ դարձան: Էն որ դարձան իսլամ՝ էլի փախան: Մենք ըսինք օրանց, գիդէ՞ս. մենք էլանք փախանք, դուք էլաք իսլամ, դորի՞ փախաք: Մացեր էք հոն, համա շատ քուրդի ինսան են դնում... խաս տաճիկները աւելի լաւ են, քան թէ դարձածները: Ամօթացած են նէ, միսները իսլամ չեն սեպեր, արդեն դարձածները: Շատ քիչ մացին արդեն, գուցէ մեկ-երկու մարդ: Մացողներ հողը անգամ չեն ցաներ, շինած են խոտ, կը հնձեն արդեն: Պետութիւնն ալ անոնց թոշակ կի տայ: Հմենին թոշակ կի տայ: Մեկ մասը հոն պետութիւն թոշակ կի տայ, զենք ալ կի տայ, որ եանի իրա ընտանիքը քրդերից պաշտպանի: Դրամը բայց կնոջը կի տայ: Ամեն մարդ երկու, երեք կին ունի, ամենն ալ թոշակ կ'առնին: Ոմանք այսպէս, այս նպատակով թոշակը կ'առնեն կոր, ոմանք ալ կ'ըսեն կոր, որ զաւակներ ունեն, չեն կրնար, աղքատ են, չեն կրնար, ոմանք ալ աղ ձեռով կ'առնեն կոր եղեր: Եւ աշխատանքը թողին, ոչխար կը պահեն հիմա եւ խոտ կը հնձեն:

Գիւղում ապրելու ժամանակ գրուցում էիք, գիտէի՞ք 15ի կոտորածների չափը, թէ ամեն մարդ իր գիւղի, իր ընտանիքի պատմութիւնը գիտէր:

[Յուզուած, արագ-արագ խօսում է թուրքերեն, թարգմանում է Արուսեակը] - Գիտէինք, բոլորին մոռեցին, ամեն տնից գուցէ մի մարդ մնաց, գուցէ ոչ մէկը չմնաց: Նախ ֆարման եղաւ, արքոր եղաւ: Իմ օղորմած պապ կ'ըսէր մինք վիր ցեղ բերէ, մեր մեռաւ, Ղուրբան լաւ էկաւ Թզի մեռաւ, իմ իրուն մնաց, մկայ չգիդէ, ինչ եղաւ՝ չգիդէ: Տարան: Փախած, մարդ չիկայ: Երեք հատ հայ գէներալ անդամ կար այն ժամանակ: Մենք գիդէինք, անոնք գէներալներ էին, հայերէն ալ կար գէներալներ, բայց Գերմանիան քիչ մը պրովոկիա ըրաւ կ'ըսէ կոր, օսմանլուն, ըսաւ որ հայերը մեզմէ զենք առին, առած էին արդեն, աղ զենքերը կ'ըսէ, օսմանլուին կ'ըսէ, որ մեզմէ առին, ի՞նչ պիտի ընեն: Պրովոկէ ըրին, ան ալ եկան տնէրուն եւ աղ զենքերը տեսան, հաւաքեցին ամենն ալ, յետոյ կը հասկընան կոր եւ կ'ըսեն կոր, որ ամեն ձեր մէջի հայերէն մաքրեցէք, կանանց, երեխաներին: Չի ասում մոռեք, ասում ա ըշէք տարէք: Կան խոշոր մարդիկ, էնի կտրէ [այսինքն՝ միայն հեղինակաւոր մարդկանց սպանէք]: Անոր կարգադրութիւն կ'արվէ, կը սկսեն կոտորել: Քուրդեր թափուան կոտորան: Նախ Տալուորիկ առան, Մասուն պարտուաւ, բոլոր կին, տղամարդ, երեխաներ, բոլոր, ով մնաց՝ փախան Սիրիա, Ռուսիա, ամմա շատը ջարդուան, կոտորուան, սպանուեցան: Բոլոր գիւղեր թալանեցին: Շատ, շատ

մեղացիներ: Յետոյ ոռոսներ եկան, տաճիկ գիւղեր ջարդեցին, հայերն ալ: Հայեր Ռուսիայէն եկան ջարդեցին տաճիկ գիւղերը: Ետքը քաշուան, գացին: Ով մնաց հայերից՝ տաճիկ եղան, իսլամ: Շատ տաճիկ, շատ եղան:

Ձեր իմացածով, Փութենքում ապրելու ժամանակ, բացի ձեր տարածքից, հայեր ուրիշ որտե՞ղ կային: Բացի ձեր այդ ութը գիւղերից:

- Հըմէն կեղ կար: Փշուտ, Տալիոր¹⁹, Քոմրդի²⁰, Տընդիկ²¹, Արփի²²: Մէկը միւսի հետ խօսեցաւ, եղպէս իմացաւ: Պստի գիւղերը կը ճանչընային:

Իսկ ինչպէ՞ս գիտէիք, որպէս քրիստոնեայ՝ հայեր, թէ՞ իսլամացած հայեր:

- Ոչ, ոչ, հայեր: Քրիստոնեայ հայ: Բայց վերջըն մուսուլման եղան: Մենք երբ որ գիտէինք որ կային, ան ատեն հայ անուն էին: Հիմա արդէն մուսուլման եղան: Մուտքա²³ հայեր մացեր ին: Գիտեն համ զագա, համ արմանջա²⁴: Շատ արմանջա գիտեն Մուտքա հայեր:

Արուսեակ - Ատիկա շարունակուում է: Այնպէս չէ, որ դադարեց արդէն հայը մահմեդական դառնալ: Իմ մայրիկիս ընտանիքը, հայրը, մօրեղբայրս, զարմիկ-զարմուհիներս աւելի ուշ մահմեդացան: Երեսուն տարի առաջ մահմեդացան: Քիչ մը ազդեցութիւնէ, քիչ մը ճնշումներէ: Եւ նաեւ ներսի ճնշումներէ: Ուրիշ մահմեդացած հայեր կ'ըսէին, որ դուն ալ մահմեդական պէտք է ըլլաս: Անոնք ալ իրար կը քաշէն, ասանկ բան մը կա կոր: Իմին մայրիկիս հայրիկին անունը Օհան էր, եւ երեսուն տարի առաջ դարձան, մօտաւորապէս կ'ըսեմ, հայրս աւելի լաւ գիտէ, եղաւ Ռամազան անուն: Իր ինքնութեան թուղթը փոխեց, ընտանիք մը, մեծ ընտանիք մը մահմեդացաւ: Գիտեն անշուշտ որ հայ են, բայց ասիկա միայն ազգականներու հետ կը խօսին: Մեր մօտ «մենք հայ ենք» կ'ըսեն կոր: Բայց դուրսը իրենց մէջը ի՞նչ կ'ըսեն կոր... Մենք շատ կը խօսինք կոր մեր ազգականներուն հետ, կը վախճան կոր, բայց մենք կ'ըսենք որ, կը կարծէք որ ձեզի բնիկ մահմեդացած, ճերմակ թու՞րք կը նկատեն, ոչ:

Իսկ վախը ինչի՞ց է, վախենում են, որ եթէ ետ դառնան, վերաքրիստոնեանան, կը հետապնդէ՞ն իրենց, կը բռնանա՞ն իրանց վրայ:

Արուսեակ - Թերեւս այսպէս, բայց գիտեն կոր, որ աս երկրի մէջ հայերը եւ թուրքերը ժողովուրդ ըլլալ դեռ թշնամի են, ասիկա ամէն ժողովուրդ, ամէն անհատ գիտէ այս երկրին մէջ: Հայ չըլլաս նէ՝ մի փոքր աւելի պաշտպանուած կը զգաս: Հիմա աղ մահմեդականութիւնը անոնց պատեան մը կը շնորհէ կոր, աղ պատեանը մահմեդական եղած ատեն, աղ ծեսերը կիրարկած ատեն արդէն անոր տակը չեն փնտռեր կոր դուն քուրդ ես, արաբ ես, չգիտեմ ինչ, հիմա արդէն շատ չի փնտռուիր կոր, ատիկա կը պաշտպանէ կոր արդէն:

Ձեր ազգականների մէջ իսլամացածներ շա՞տ կան:

Արուսեակ – Չեմ կարծեր: Բայց կան: Եւ արդէն հայերի հետ յարաբերութիւններն էլ միայն ազգականներին ասելով՝ անոնք մեր Զատիկին կու գան, մենք ալ մահմեդական տօներուն իրենց կ'երթանք: Ասքան: Տարին մէկ, առաւելագոյն՝ երկու անգամ: Հեռու ըլլա նէ՝ տարիներով չենք տեսնուիր:

Ստամբուլ տեղափոխուած սասունցի հայերի սասունում թողած ունեցուածքն ի նշ վիճակում է, վաճառե՞լ եւ:

Արուսեակ – Անոնք հալա հոն են, հոն են իրենց հողերը, իրենց տները եւ այլն, հոն են: Մենք մեր Փուրշենքի հողը թողել եկել ենք, ադ բանն ալ չունինք արդէն, ադ թափուն, ի՞նչ կ'ըսեն, սեփականութեան թուղթը չունինք: Հիմա կ'ըսեն եղեր, բոյրիկս որ անցեալ տարի գնաց մեր գիւղը տեսաւ, կ'ըսեն որ եկէք հոս կրկին ապրեցէք, ձեր տունն է: Բոլոր եկած հայերինն էլ նոյնն է: Ըլլայ քրիստոնէայ, ըլլայ մահմեդական: Բայց մահմեդացած հայերը ոմանք վերադարձան, օրինակ՝ իմ զարմիկս, հօրաքրոջս տղան, որ 60 տարեկան կայ, անոնք վերադարձան հիմա, հոն կ'ապրի կոր: Չեմ կարծեր, թէ այդ հարցը կը լուծուի: Անորոշ է:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Փիրշենք – Սասունի Խաբըլձոզի կամ Հազգոյի շրջանի հայկական գիւղերից, մինչեւ 1915ի Ցեղասպանութիւնն ունեցել է 15 տուն բնակչութիւն, 155 մարդ, հայեր (Վ. Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, Երեւան, 1965, էջ 10. նաեւ՝ նոյն *Սասունի Եւ Տարօնի Պատմա-Աշխարհագրական Տեղագրութիւնը*, Երեւան, 2005, էջ 56):
- ² Քաւառ – Գաւառ, Սասունի Գաւառ գաւառակի/գիւղախմբի կենտրոնը:
- ³ Թուզ – Սասունի Խաբըլձոզի կամ Հազգոյի շրջանի հայկական գիւղերից, մինչեւ 1915 ունեցել է 10-13 տուն հայ եւ քուրդ բնակչութիւն (Պետոյեան, *Սասունի*, էջ 56):
- ⁴ Գուս – Կուս գետի աջ ափին գտնուող Կուսգետ գիւղը, Սասունի Խաբըլձոզի կամ Հազգոյի շրջանի հայկական գիւղերից, որին Խըլըխտա եւ ասում արաբները: Մինչեւ Ցեղասպանութիւնը գիւղն ուներ 80 տուն բնակչութիւն հայ քուրդ միասին... Կուսգետն ուներ մի եկեղեցի Մ. Աստուածածին անունով (Պետոյեան, *Սասունի*, էջ 57):
- ⁵ Ջենըթ – Պետք է որ Իրիցանք գիւղից ոչ-հեռու գտնուող Ջէյնըկ գիւղը լինի. Սասունի հիւսիսում, Շատախի տարածքում (Պետոյեան, *Սասունի*, էջ 29):
- ⁶ Հայլար – «Հայ» բառին աւելացուել է թուրքերէն «լար» յոգնակիական ցուցիչը, օգտագործում է «հայեր» իմաստով:
- ⁷ Ղերսիմում, Մուշում, Բիթլիսում, Սասունում եւ դրանց հարեւանութեամբ ապրող զազա լեզուով խօսող բնակչութիւն, որոնց ինքնութիւնը զանազանում է «ալեի», «զազա ալեի», «կըզըլբաշ», «քուրդ», «ալեի քուրդ», «ղերսիմցի» եւ այլ ինքնանուններով:
- ⁸ Ալեիզմը շիիզմից առանձնացած եւ իսլամական պաշտօնական կրօնական ինստիտուտներին հակադրուող կրօնական ուղղութիւն է, որ

մահմեդականների կողմից որպես աղանդ է որակում: Ալեիզմի հետեւորդները Թուրքիայում լեզու-կրօնական խմբեր են: Թուրքիայում ալեիներ շատ կան յատկապես հարաւային եւ արեւելեան շրջաններում՝ ներկայիս Հաթայի թուրքմենների, արաբների, Դերսիմի, Մուշի, Սասունի, Բիթլիսի, Երզնկայի գլխաւորապէս գազախօս բնակչութեան միջավայրում:

⁹ Փուշուտ - Փուշրուտ, գիւղ Սասունի Փսանք գաւառակում:

¹⁰ Նորշէն - Նորշէն, գիւղ Սասունի Փսանք գաւառակում: Նորշէն գիւղի մօտ գտնուում էր Սուրբ Կոնտնոսի վանքը:

¹¹ Գոշ, Գոշակ, Կոշակ - Սասունի Վերին Խարզան՝ Խարջոզի շրջանի գիւղերից, մինչեւ 1915 ունեցել է 5 տուն հայ բնակչութիւն (Պետոյեան, *Սասնայ*, էջ 11):

¹² Երիցանք - Իրիցանք, Սասունի Հաբլոզոզի կամ Հազգոյի շրջանի գիւղերից, մինչեւ 1915 ունեցել է 10-13 տուն հայ եւ քուրդ բնակչութիւն (Պետոյեան, *Սասունի*, էջ 57):

¹³ Փերշին - Փրշուտ, գիւղ Սասունի Փսանք գաւառակում:

¹⁴ Երաժշտութեամբ հարսանիք չեղաւ, քանի որ գիւղում մարդ էր մահացել: Առհասարակ տարածուած սովորութիւն է թէ՛ հայերի, թէ՛ թուրքերի, թէ՛ քրդերի մէջ, կապ չունի ազգամիջեան յարաբերութիւնների հետ:

¹⁵ Գովլընդ - Կլոր, դանդաղ շուրջալար: Սովորաբար պարում էին հարսանիքներին: Կարող էր առանց ընդհատումների տեւել երեք-չորս ժամ: Պարողները յաճախ պարում էին սեփական երգի մեղեդու հնչիւնների տակ:

¹⁶ Շարքը - Տուեալ դէպքում՝ մեղեդին:

¹⁷ Աղաք - մատաղ, գոհաբերութիւն:

¹⁸ Պատմողի տեղեկութիւններով Մուշում յիսունականներին դեռ հայերէն իմացող մարդ շատ կար, ծածուկ միմեանց հետ հաղորդակցում էին:

¹⁹ Տալիոր, Դալիոր - Սասունի Փսանք գաւառակի գիւղերից, մինչեւ Տեղասպանութիւնը գիւղն ուներ 32 տուն հայ բնակչութիւն, 350 մարդ, Ս. Տղամանուկ եկեղեցի (Պետոյեան, *Սասնայ*, էջ 9):

²⁰ Բոմբրոյի - Գիւղի տեղորոշումը չկարողացանք ճշտել:

²¹ Տընգիկ, Տըգետ - Սասունի Հաբլոզոզի կամ Հազգոյի շրջանի գիւղերից, մինչեւ 1915 ունեցել է 18 տուն հայ բնակչութիւն, 200 մարդ (Պետոյեան, *Սասնայ*, էջ 11):

²² Արփի - Մօսկանի շրջանի գիւղերից, մինչեւ Տեղասպանութիւնն ուներ հարիւր տուն հայ բնակչութիւն, շէն եւ կամարակապ եկեղեցի (Պետոյեան, *Սասունի*, էջ 60): Արփիում մինչեւ այսօր հայախօսութիւնը պահպանուել է (տե՛ս՝ «Մեր Տունը Քանդուած էր» պատմութիւնը՝ *Խօսելով Միմեանց Հետ. Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում Եւ Թուրքիայում*, էջ 83-92):

²³ Մօտըկան, Մօտկի, Մուտկի - գաւառակ Բիթլիս Նահանգի համանուն գաւառի մէջ՝ ներառելով նաեւ Խութը (Խութ-Բոնաշէն): Հիւսիսից սահմանակից է Մուշին, արեւելքից՝ Բիթլիսին, հարաւից՝ Շիրվանին եւ Խարզանին, արեւմուտքից՝ Սասունին: Երբեմն մտնում էր նաեւ Սասունի կազմի մէջ: Ի. դարի սկզբին բուն Մօսկանը ուներ աւելի քան 70 բնակավայր, որոնցում կամ լիովին հայեր էին ապրում, կամ՝ խառը քրդերի հետ (Պետոյեան, *Սասունի*, էջ 82):

²⁴ Գիտեն համ գազա, համ արմանջա - գիտեն թէ՛ գազայերէն, թէ՛ հայերէն:

ՄԱՅՐԻԿԱ ՓՈՐՁԵԼ Է ԻՍԿԱԿԱՆ ՀԱԻԱՏԱՑԵԱԼ ՄԱՀՍԵԴԱԿԱՆ ԼԻՆԵԼ, ԲԱՅՑ ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԵՆ ՄԻՇՏ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ Է ԶԳԱՑԵԼ

2010ի ամռանը թուրքագետ Անուշ Յովհաննիսեանի հետ աշխատում էինք Դերսիմում, նիւթեր էինք գրանցում Դերսիմի բնակչութեան ինքնութեան, մշակոյթի, ընտանիքների պատմութեան, առասպելների մասին: Յուլիսի 27ի երեկոյեան հանդիպեցինք խարբերոյցի մի քուրդ մտաւորականի՝ Մուստաֆա Բալաբանի հետ: Շատ բարեկիրթ, համակրելի մի մարդ: Խօսում էր դանդաղ, մտածելով: Զրուցում էինք Դերսիմի կենտրոնը հանդիսացող Թունջելի քաղաքի մի թէյարանում: Մուստաֆա Բալաբանը պատմում էր Էլազիկում ապրող իր մօր պատմութիւնը: Նրա համաձայնութեամբ ողջ գրոյցը ձայնագրուել է: Ձայնագրութիւնը պահում է Հրանուշ Խառատեանի անձնական արխիւում: Զրուցում էինք թուրքերէն: Թարգմանում էր Անուշ Յովհաննիսեանը: Տպագրութեան է պատրաստել Հրանուշ Խառատեանը: Տպագրում է կրճատումներով:

Անցեալ տարի Ստամբուլից, Սաբանջը Համալսարանից Մարիամ անունով մի աղջիկ ու մի երիտասարդ եկան Խարբերոյի [պատմողը ողջ գրոյցի ընթացքում օգտագործում էր Թուրքիայում ընդունուած Հարփուր անունը] մեր տուն, զրուցեցին մայրիկիս հետ: Եկան, ասացին, որ Հայաստանի հայերի հետ միասին գիրք են հրատարակելու Ցեղասպանութիւնից փրկուած եւ Թուրքիայում մնացած հայերի մասին: Մօրս մայրը հայ է եղել, Ցեղասպանութեան զոհերից էր: Իմ մայրիկը շատ էր ոգեւորուել, պատմեց իր եւ իր մօր պատմութիւնը, եւ սպասում էր այդ գրքին: Գիրքը ստացանք, բայց գրքում մայրիկիս պատմութիւնից բան չկար: Մայրիկս շատ ոգեւորուել էր, բայց գրքում ոչինչ չկար¹: Շատ տխրեց: Նա շատ էր ուզում, որ իր մօր պատմութիւնը յայտնի դառնայ, որովհետեւ մայրը շատ է տանջուել, եւ ինքը միշտ ապրել է մօր տառապանքների յիշողութեամբ:

Տասնհինգից յետոյ Խարբերոյում մնացած հայերը, հանրապետութեան ձուլման քաղաքականութեան հետեանքով, ստիպուած էին իրենք իրենց որպէս թուրք ներկայացնել, յատկապէս եթէ հայրը կամ մայրը հայ չէին, այլ խառը ամուսնութիւններից: Այդ դէպքում թուրք լինելը հաստատ էր: Իմ մեծ մայրը 15 թուականին 15 տարեկան է եղել, ընտանիքից միայն ինքն էր մնացել, ստիպուած է եղել մի քրոյի հետ ամուսնանալ: Մեծ հայրս, այսինքն՝ մեծ մայրիկիս հայրը, Երեմիա Տէր-Վարդանեանը, 1900ականներին գնացած է լինում Ամերիկա եւ մեծ գումար է բերած

լինում: Ետ է գալիս Խարբերդ, հողեր, կալուածքներ է գնում, ներդրումներ է անում, բայց 15ին նրա ամբողջ ընտանիքին էլ միւս հայերի նման տանում են աքսոր: Մեծ հայրս իր աղջիկներին պահ է տալիս Խնձոր գիւղում մի ծանօթ քրոյի: Մեծ մայրս այդ ժամանակ 15 տարեկան երեխայ էր: Քոյրն իրենից մեծ էր: Ասում է գուցէ մենք վերադառնանք, մինչ այդ մեր երեխաներին պահպանէք: Սպասում են, սպասում են մի քանի տարի: Մի քանի տարի սպասելուց յետոյ աղջիկներից մէկին՝ մեծ մօրս իրենց զաւակ Օսմանի հետ ամուսնացնում են: Տառս այդ ամուսնութեանը դէմ էր: Իրականում էլ դա դժբախտ ամուսնութիւն էր: Երեք զաւակ են ունենում, երկու տղայ, մի աղջիկ: Աղջիկն իմ մայրն է: Ամուսնանալուց յետոյ փորձում են իմ մօր հայրիկի ունեցուածքը, այդ տարածքների թափուները [սեփականութեան կալուածաթուղթ] իրենց անունով լրացնել: Ամուսինը՝ Օսմանը եւս մի կին է բերում, երեխաներ է ունենում նրանից, մեծ մայրիկիս ունեցուածքը գրանցում է իր երեխաների ու կնոջ անունով: Մեծ մայրիկիս քոյրն արդէն կարողացել էր Ամերիկա գնալ: Յետոյ իմ մեծ մօր բոլոր ունեցուածքը, բոլոր տարածքները վաճառում է, փողի է վերածում, իսկ մեծ մայրիկիս իր երեք երեխաներով դուրս է հանում տնից: Այդ ժամանակ իմ մայրը երեք-չորս տարեկան երեխայ էր: Մեծ մայրս երեխաների հետ Էլազիկ է գնում: Էլազիկի մի ծայրամասում որոշ հայեր էին մի կերպ մնացել, մեծ մասը տարեց մարդիկ էին: Գնում է Էլազիկի այդ թաղամաս, դրանց մօտ ապաստան է գտնում: Մայրս շատ փոքր էր, բայց տղաները, այսինքն իմ քեռիները աւելի մեծ էին: Մէկին մի քրոյի մօտ է տեղաւորել, միւսին՝ մէկ ուրիշի, ինքն էլ հաց էր թխում: Թոնրի հաց էր պատրաստում: Այդ հացը պատրաստող կանանց մեծամասնութիւնը հայեր են եղել: Շատ դժուարութիւններ են ունենում, բայց կարողանում է երեխաներին մեծացնել: Մայրս էլ որ մի քիչ մեծանում է, նրան էլ Արուսեակ անունով մի դերձակուհու մօտ է օգնական դնում: Բոլոր հայերը միմեանց օգնում էին: Այդպիսի խառը ամուսնութիւններով ընտանիքներ շատ են եղել, մէկը մէկին մի ձեռով օգնել են, սատար են կանգնել, որպէսզի կարողանայ ոտքի վրայ մնալ:

Մեծ մայրս ասում էր, որ իրենք հինգ երեխայ են եղել, երեք տղայ, երկու աղջիկ: Ամենափոքր երեխան աղջիկ էր՝ մեծ մայրս: Մեծ մայրս յետոյ իմացել է, որ իր եղբայրներից մէկը փրկուել է: 25ից յետոյ է իմանում, Ամերիկայում էր: Իմ մայրն այդ բոլոր բաները շատ լաւ գիտի: Ճիշտ է, մեծ մօրս ինքնութիւնը թուրքական էր՝ ոնց որ պետութիւնն է հարկադրել, բայց ինքը միշտ դրանից դուրս է ապրել, հայերի հետ, որպէս հայ է ապրել: Թաքուն, իհարկէ: Պետութեան հարկադրանքով անունը փոխուել է, Գիւլլու է դարձել, բայց իր հայրական անունը Եղսօ էր, եւ հայերի միջավայրում Եղսօ էին ասում: Ինքն իր ինքնութեան թուղթն ունեցել է, որտեղ

ինքը Գիւլու էր, իր մայրը՝ Նունիկ, հայրը՝ Երեմիա: Մայրս այդ ամենը շատ լաւ գիտի: Նա փաստօրէն հայերի մէջ է մեծացել, հայերից է ջերմութիւն ստացել: Իմ հաշուարկներով Խարբերդի շրջանում երեք հազարից ատէլի հայ երեխաներ էին մնացել, խառն ամուսնութիւնները շատ էին:

Ձեր կարծիքով ինչպէ՞ս են կենդանի մնացել այդքան երեխաները:

- Ոմանց, իհարկէ, օգնել են սրտացաւ մարդիկ, իրենց ծանօթների երեխաներին պահել են: Բայց հիմնականը, իմ կարծիքով, դա պետական քաղաքականութիւն էր: Այդ երեխաներին պահում էին, որպէսզի կարողանային նրանց ծնողների ունեցուածքը իրաւաբանօրէն ձեւակերպեն, փոխանցեն: Հայերի մեծ մասը ունեւոր էր: Օրինակ յատկապէս Խարբերդի շրջանից 1910-1915ին շատ հայեր գնում էին Ամերիկա, այնտեղ փող էին աշխատում և շատ արագ կարողանում էին այստեղ մեծ հողատարածքներ գնել փողով: Ամերիկայում հարստացած հայերը միանգամից մեծ տարածքների տէր դարձան: Խարբերդում, եւ ընդհանրապէս Անատոլիայում այդքան դաժան Յեղասպանութեան իրականացման բաղկացուցիչ մասերից մէկն էլ դա էր, քանի որ իրենք ուզում էին իրենց ունեցուածքը յետ բերել, բայց բնականաբար չէին ուզում դա ետ գնէին: Որովհետեւ արդէն վաճառել, փողն առել էին, ուզում էին ուրիշ ձեւով ետ բերէին, եւ փաստօրէն կոտորածների նպատակներից մէկն էլ այդ տնտեսական շահախնդրութիւնն է եղել: Վերցրեցին այն, ինչ որ վաճառել էին, ինչի համար փող էին ստացել, բայց ուրիշ ճանապարհով, այս՝ կոտորածների ու արքորի, ճանապարհով: Այդ երեխաներին պահպանել են, որովհետեւ նրանք ժառանգորդներն էին իրենց ծնողների ունեցուածքի: Յետոյ այդ ունեցուածքը, այդ սեփականութեան թղթերը աստիճանաբար փոխանցուել են այլ ընտանիքների: Ինչպէս իմ մեծ մայրիկիս դէպքում էր: Երբ իմ մեծ մայրը ծնուել է, բնականաբար նրա անունը մարդամատեանների մէջ գրանցուած է եղել, ով ինչ ընտանիքում է ծնուել, ինչ ունեցուածք է ունեցել: Յետոյ մեծ մայրիկիս ամուսինը այդ ունեցուածքը գրանցել է իր երկրորդ կնոջից ծնուած զաւակների եւ նրանց մօր՝ իր երկրորդ կնոջ անունով: Դա պետութեան կողմից խրախուսուող քաղաքականութիւն էր: Դա պատճառներից մէկն էր, որ փրկուածներից նրանց, ովքեր սուննիների ընտանիքում չէին ապրում, զիւղերում չէին թողնում ապրել, ստիպում էին գնալ քաղաքներում յատկացուած որոշակի թաղամասերում ապրել, որպէսզի վերահսկողութեան տակ լինեն: Մեծ մայրիկս, օրինակ, Էլազիկում այդպիսի թաղամասում էր ապրել, նոյնիսկ գնացել էր ժանդարմերիայում ստորագրել էր, որ ինքն այդ թաղամասում է ապրելու, այլ վայր չի գնալու: Դա բաւական երկար տեւեց:

Ձեր մայրիկը, մեծ մայրիկը եւ իր տղաները յետագայում իրենց հօր հետ առհասարակ չէ՞ն հանդիպել, որեւէ յարաբերութիւն չէ՞ն ունեցել:

- Չէ, այդպիսի բան չի եղել: Հայրն էլ իրենցով չի հետաքրքրուել: Երեխաները, բնականաբար, հարցրել են՝ ո՞վ է իմ հայրը: Մեծ մայրս բոլորը պատմել է: Երեխաներն ամեն բան գիտէին: Իմ մայրը եւ իր եղբայրները նոյնիսկ իրենց հօր գերեզմանի տեղը չգիտէին, ոչ էլ ուզեցել են իմանալ:

Մեծ մայրս գրագետ էր, գրել-կարդալ գիտէր: Այդ ժամանակուայ բոլոր հայերը գրել-կարդալ գիտէին: Բոլոր հայկական գիւղերում դպրոց կար: Բայց իմ մայրն, իհարկէ, անգրագետ է: 15ից յետոյ ծնուածները դպրոց չեն տեսել: Մեծ մայրս էր նրա համար կարդում: Բայց իր գաւակների հետ հայերէն չէր խօսում, վախենում էր: Որովհետեւ բոլորը պաշտօնապէս մահմեդական էին: Այդ տարիներին մի պղնձագործ հայ մարդ կար, Եուսուֆ էր անունը: Սկզբում Սարգիս էր, բայց 15ից յետոյ բոլոր հայկական անունները փոխուեցին մահմեդական անունների: Սարգիս-Եուսուֆն աւելի ուշ էր ծնուել, տանը նրան Սարգիս էին ասում, բայց ինքնութեան փաստաթղթում Եուսուֆ էր: Այդ մարդը հիմա էլազիկում է ապրում: Նրա հայրը նրա համար մի աղօթք էր գրել հայերէն լեզուով: Նա այդ աղօթքն արտագրել էր, շատ օրինակներ էր սարքել ու բոլոր հայերին բաժանել էր: Եուսուֆը: Ինքը հայերէն չգիտէր, բայց այդ աղօթքը արտագրել էր, այսինքն տառերը նկարելով գրել էր եւ բոլոր հայերին բաժանել էր: Քանի դեռ կային 15ից յետոյ կենդանի մնացած գրագետ հայերը, իրենք կարդում էին, իրենց գաւակների համար էլ էին կարդում: Շատերն անգիր գիտէին: Մեծ մայրս էլ ուներ: Յետոյ էլ մայրս պահել է: Հիմա իմ մօտ էլ կայ, ես պատճինել եմ Եուսուֆի հօր գրածից [ցոյց է տալիս թղթի վրայ ձեռագիր գրուած աղօթքը]

Եուսուֆի հօրը՝ Աբրահամին եւ մօրը՝ Նարդուհուն 38ի էդ դէպքերի² ժամանակ Քուրահիա են ուղարկում: Չորս երեխայ ունէին, մէկը՝ Նուրէդդին, մէկը՝ Նուրի, մէկը՝ Ալի, վերջինը՝ Եուսուֆ: Աղջիկներ էլ կային: Երեխաներին թողեցին, բայց ծնողներին տաքան: Շատերին ստիպեցին գնալ:

38ի դէպքերի ժամանակ կենդանի մնացած հայերի նկատմամբ յատուկ հետապնդման երեւոյթներ եղել են:

- Որոշ բաներ լսել ենք: Խօսում էին, որ 38ի դէպքերի պատճառներից մէկն այն էր, որ 15ից փրկուածներից եւ յատկապէս տղամարդկանցից, ունեւոր հայերից Դերսիմ են գնացել: Ասում էին, որ Դեսիմի ջարդերի պատճառներից մէկը նաեւ դա է եղել, այսինքն այն, որ դերսիմցիները հայերին պահել են, օգնել են:

Այսինքն Չէր մեծ մայրը 38ին պէտք է վախեցած լինէր, թաքնուած լինէր, թէ՛ այդ շրջանում որեւէ բան նրա կեանքում չէր փոխուելու:

- 38ին իմ մայրը դեռ նոր էր ծնուել, փոքր երեխայ էր, մի պահ նրանց ընտանիքը Իզմիր էր գնացել: Մեծ մայրս այդ ժամանակ Իզմիրում էր, եւ որոշակիօրէն իրենք Դերսիմի տագնապները, վախերը չեն զգացել: Ուրիշ

ընտանիքներից եմ լսել, որ վախեր են եղել, թե՛ այդ ժամանակ, թե՛ 74ին, Կիպրոսի դեպքերի ժամանակ: Այո, վախ շատ է եղել, եւ պատճառներ են եղել: Տների դռներ են, օրինակ, ջարդել, փողոցում խժդժութիւններ են արել, այդ բաները լսել եմ: Նաեւ լսել ենք, որ Էլազիկից եւ Խարբերդից մարդկանց տեղափոխել են աւելի հոծ բնակեցուած վայրեր:

Ձեր մեծ մայրիկը չէ՞ր վախենում Թուրքիայում ապրել: Հայերի սպանութիւնների յիշողութիւններն իրեն վախ չէ՞ին պատճառում:

- Մեծ մայրս շատ չէր խօսում այդ մասին, բայց կարծում եմ վախը կար: Սկզբում հաւանաբար աւելի շատ կար: Բայց մենք՝ թոռներս արդէն ուշ էինք ծնուել, յիսունականներից յետոյ ստիպում էինք, որ պատմի իր կեանքի, հայերի կեանքի մասին: Վախենում էր պատմել: Մեզ համար էր վախենում: Ասում էր որ պատմեմ, որ իմանաք, կարող է ձեզ վնաս տան: Ինչ որ ձեռով փորձում էր շրջանցել այդ բաները, բայց բազմաթիւ դեպքեր գիտէր՝ ով ինչպէս ամուսնացաւ, ով ինչ ձեռով փրկուեց, այդ բոլոր բաները ինքը գիտէր եւ այդ վախը մեջը կար: Երբ ես փոքր էի, մեր տուն տարեց կանայք էին գալիս, հայերէն էին խօսում հիմնականում, բայց որոշ բաներ մենք էլ ենք լսել: Նրանք միմեանց պատմում էին, թէ ես ինչը եւ ինչ գիւղի աղայի աղջիկն է, կամ՝ այսինչ քրդի կինն է: Իրար մէջ հայերէն էին խօսում, բայց աւելի շատ հայերէն աղօթք էին ասում: Այն ժամանակ շատ աւելի սերտ էր այդ կապը, բայց իհարկէ սերունդներ յետոյ կապն այլեւս վերացաւ: Բայց մեր ընտանիքում հայկական թեման, հայութեան, հայերի մասին խօսակցութիւնները միշտ առկայ են եղել: Քեռիներս գնացել էին Ամերիկա, այնտեղ հայկական ինքնութեամբ էին ապրում, մեզ նամակներ էին գրում: Մայրս էլ շատ տաք է հայերի նկատմամբ: Քանի որ ինքն առանց հայր է մեծացել, մեծացել է հայերի շրջապատում, դրա համար ասում է, որ հայերը աւելի տաք են իր հանդէպ, ինքը հայերին աւելի մօտ է համարում: Եւ մեզ էլ է փոխանցել այդ զգացողութիւնը: Ինձ ու եղբօրս:

Ձեր հայրը չէ՞ր առարկում Ձեր մայրիկի այդ հայեացքներին: Ինչպէ՞ս էր վերաբերում Ամերիկայի իր ազգականների նամակներին, առհասարակ այդ հայկական ազգակցական կապերին:

- Հայրս կրթուած մարդ էր, լուսատրեալ մարդ էր, շատ հաւատացեալ էր: Հաջ [ուխտի] էր գնացել: Առհասարակ շատ դրական մարդ էր: Տառս գալիս էր մեզ հետ էր ապրում ամիսներով: Տղաները չկային, նրանք Ամերիկա էին գնացել, զաւակներից միայն մայրս էր մնացել: Նրա մօտ հայ կանայք էին հիւր գալիս, բայց ես երբեւէ չեմ լսել, որ մեր տանն այդ մասին խօսակցութիւններ լինէին: Մայրս էլ պիտի կին էր, այդպէս շատ ամուսնուց կախում չէր: 20-30 տարի ինքը փող էր աշխատում, ինքն իրեն ամուր էր զգում: Իմ մայրը հասցնում էր եւ տան հոգսերը հոգալ, եւ ընտանիքին նիւթապէս օգնել: Պապս, հօրս հայրը երկրորդ անգամ էր ամուսնացել, եւ հայրս կրտսեր քոյրեր ուներ իր հօր երկրորդ

կնոջից: Մայրս նաեւ հօրս այդ քոյրերին էր խնամում: Եթէ նոյնիսկ ինչ որ խօսակցութիւն եղել է, ես որոշակիօրէն չեմ լսել, վէճեր չեն եղել:

Դուք ո՞ր տարիքից սկսեցիք հասկանալ Ձեր մօր ինքնութեան խնդիրները:

- Մինչեւ դպրոց գնալը այդ բաները շատ չէինք հասկանում, չէինք իմանում: Մեզ ոչինչ չէին ասում, այդ նիւթերի շուրջ տանը չէին խօսում: Մօտաւորապէս հաւանաբար 15 տարեկան էի, որ սկսեցի ինչ որ բաներ գիտակցել (60ականներին - Շ.Խ.): Մեզ նամակներ էին գալիս Ամերիկայից, քեռիներս գրում էին իրենց մօրը՝ մեծ մօրս, քրոջը՝ մայրիկիս: Այդ նամակները կարդացում էին: Այդ նամակներին պատասխանում էին հայերէն: Իւրաքանչիւր այդպիսի դէպքի շուրջ խօսակցութիւններ, գրոյցներ էին լինում: Միմեանց հետ խօսում էին, մենք էլ երբեմն լսում էինք: Յետոյ սկսեցին անգլերէն նամակներ գալ: Յետոյ մեզ սկսեց նամակներ գրել Արուսեակի աղջիկը, այն կնոջ, ում մօտ մայրս դերձակութիւն էր սովորել: Արուսեակն էլ էր քրդի տան պահուում: Նրանք աղջիկ ունէին Լուսին անունով: Արուսեակը մահանում է 50ականներին, Լուսինէն Ամերիկա է գնում: Լուսինէն մօրս յաճախ էր նամակներ գրում: 83ին այդ Լուսինէն Ամերիկայից Էլազիկ է գալիս: Մեր ընտանիքում ամենից շատ այդ ժամանակ խօսուեց: Ես նոր էի սովորում համալսարանում: Մենք հարցնում էինք, թէ ի՞նչ է եղել, ինչու՞ են նրանք Ամերիկա գնացել: Սկսեցին փոքրիկ-փոքրիկ տեղեկութիւններ տալ այդ անցուդարձի մասին: Շատ էին խօսում Լուսինէի նուիրումաժութեան, բարութեան մասին: Լուսինէն հաւատացեալ կին էր, գնում էր Հայաստան, բարեգործութիւն էր անում: Մերոնք խօսում էին, որ իր պապին է քաշել՝ Երեմիա Տէր Վարդանեանի եղբօրը: Այսինքն մենք, ինչպէս պարզուեց, երկու եղբայրների թոռներ էինք: Որովհետեւ մայրիկիս պապը՝ Երեմիա Տէր Վարդանեանը Լուսինէի մօր՝ Արուսեակի հօրեղբայրն է եղել: Ասում էին, որ կրօնասիրութեամբ, բարեսրտութեամբ, բարեգթութեամբ Լուսինէն իր պապին է քաշել: Այդ մասին լսելն, իհարկէ, մեզ հաճելի էր: Բայց այդ մասին բարձրաձայն խօսել չէր կարելի:

Ձեր մանկութեան տարիներին Ձեր տարեկից երեխաները խօսում էին, հայերի մասին ինչ որ բաներ գիտէի՞ն: Ձեր դպրոցական թուրք կամ քուրդ ընկերները:

- Ոչ, այդ նիւթերի շուրջ որեւէ խօսակցութիւն չեմ յիշում: Եթէ նոյնիսկ նիւթը բացում էր, ինչ որ խօսակցութիւններ լինում էին, իրենք մեզ շատ հարցեր չէին տալիս: Մենք էլ գիտէինք, որ պետք չէ խօսել, եւ լռում էինք:

Բայց իրենք գիտէի՞ն ձեր հայկական կողմի մասին:

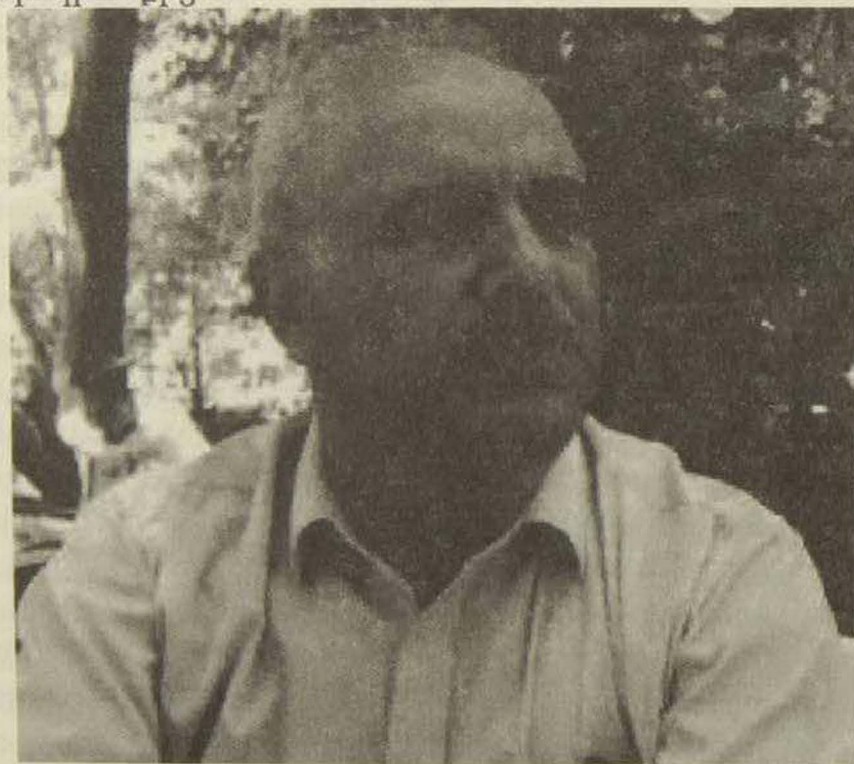
- Իմանում էին, դրանք միշտ իմացում են: Տեղը եկած ժամանակ նոյնիսկ խօսում էին, բայց այդպէս շատ՝ չէ: Գեաւուր-մաւուր ասում էին,

յատկապէս մօրս, բայց մայրս թաքցնում էր, որպէսզի մենք չգժտուենք: Քանի որ իմ հայրը տնտեսական առումով ունենոր մարդ էր, մեզ հետ մի քիչ զգուշաւոր էին: Այդ կարգի խօսակցութիւններ գուցէ մեր յետեւից լինում էին, բայց մեր ներկայութեան չէին խօսում: Քանի որ հայերի դէմ քարոզութիւնը մեր երկրում շատ էր, հայ լինելը մեղադրանքի նման մի բան էր, ընտանիքներում առհասարակ աշխատում էին այդ բանը թաքցնել: Բայց այդպէս չի կարելի, դա շատ դժուար բան է, իմ կարծիքով ընտանիքներն իրենց ունեցած պատմութեան հետ պիտի կարողանան հաշտուել, չի կարելի դա չիմանալ կամ թաքցնել: Ես, օրինակ, հաւանաբար այդ պատճառով էլ սկսեցի պատմութեամբ հետաքրքրուել: Երբ որ ես դպրոցում սովորում էի, տանն իմ լսածը եւ դպրոցում սովորեցրածը միմեանցից շատ տարբերում էին: Մեր մեծ մօր պատմածը շատ աւելի կարենոր էր ու ճիշտ էր, դրա համար մենք էդ պաշտօնական բաներին չէինք կարող հաւատալ: Իմ հայրն էլ էր մեծ մօրս պատմածները հաստատում: Իսկ ինքը քուրդ է եւ սուննի մուսուլման: Ուրեմն քուրդ ու սուննի մուսուլման հայրս հաստատում էր հայ մեծ մօրս պատմածները: Մենք այդ բոլոր բաները գիտէինք: Եւ ես որոշեցի պատմութիւն ուսումնասիրել: Ես արդէն համալսարանում սովորող երիտասարդ էի, մեծ մօրս կեանքը գիտէի, եւ մի անգամ յիմարութիւն արի հարցրի իրեն, թէ ինչու՞ ինքը համաձայնուեց պապիս հետ ամուսնանալ: Կարծես թէ իր համաձայնութիւնը որեւէ մէկը հարցրել էր: Մեծ մայրս ինձ չասաց, որ ինքը ոչ մի ընտրութեան հնարաւորութիւն չունէր: Ինքը նոյնիսկ չէր կարող առարկել իրեն իբրեւ թէ փրկած մարդկաց որոշմանը: Չէ՞ որ հայ էր: Այն, երիտասարդ տարիներին ես դեռ չէի կարող այդքանը ըմբռնել: Մեծ մայրս ուղղակի ասաց, որ դա անցած-գնացած բան է, շատ չեմ ուզում այդ մասին խօսել:

Ինձ համար այս ամէնի մէջ ամենաուշագրաւը եւ, թերեւս, ողբերգականը իմ մայրիկի ապրումներն են: Մայրիկս փորձել է իսկական հաւատացեալ մահմեդական լինել, բայց միաժամանակ միշտ իրեն քրիստոնեայ է զգացել: Մայրիկս շատ է տառապում այդ երկփեղկուածութիւնից: Նա Ինչիլ՝ Աստուածաշունչ ուներ, որն իր մայրական ընտանիքից մնացած միակ բանն էր: Մայրս գրել-կարդալ չգիտի, հայերէն չգիտի: Քանի դեռ մեծ մայրս կենդանի էր, նա երբեմն մայրիկիս համար առանձին կարդում էր: Մայրիկս, իհարկէ, ոչինչ չէր հասկանում, բայց շունչը պահած լսում էր: Դա կրօնական գիրք էր, եւ հասկանալն էլ մայրիկիս համար պարտադիր չէր թուում: Նա նոյն կերպ, մէկ է, չէր հասկանում մահմեդական սուրբ գիրքը: Մեծ մօրս մահից յետոյ նա յաճախ բացում էր Ինչիլը, թերթում էր, նայում էր տառերին, յետոյ խնամքով փակում էր ու պահում էր: Փաստօրէն եւ քրիստոնէական Սուրբ Գիրք ուներ, եւ հետեւում էր մահմեդականութեան օրէնքներին: Կարծես թէ երկու հաւատքն էլ

փորձում էր պահել: Բայց ընտանիքում անընդհատ յիշում էին, որ դա գեաւորի բան է, քրիստոնեայի բան է: Այդ գրքի ներկայութիւնը մեր ընտանիքին ճնշում էր: Այդ մասին տանը խօսում էին: Ճիշտ է, մայրս գիրքը պահում էր, բայց ճնշումը չէր կարող պահել: Եւ նա ստիպուած եղաւ իր համար թանկ այդ գիրքը, իր մայրական ընտանիքից մնացած միակ բանը նուիրել մեր թաղամասի մի պապիկի: Մեր ընտանիքին թւում էր, որ այդ գրքի առկայութեան պատճառով մեզ գեաւոր կը դիտեն, իսկ գեաւորներին հասարակութիւնից դուրս են մղում: Փաստօրէն ստացում է, որ ինքն իրեն զրկեց գիրքն ունենալու բաւականութիւնից, որպէսզի շրջապատի կողմից չմեղադրուէր գեաւորութեան մէջ: Գուցէ այս ամէնը չլինի, եթէ ընտանիքների ներսի այդ գաղտնիքները բարձրաձայնուն են, մարդիկ ազատօրէն կարողանան խօսել իրենց ծագման, իրենց ընտանիքի պատմութեան մասին: Ինչքան թաքցնում ես, այնքան արտօնում ես այդ դատապարտող իրականութիւնը: Հիմա բարձրաձայնելու հնարաւորութիւն կայ: Չնայած իրականում շատերը բնական կերպով չգիտեն էլ իրենց պատմութիւնը: Մենք՝ ես ու եղբայրս, շատ ենք հետաքրքրուել, շատ ենք փորփրել, շատ հարցեր ենք տուել, բայց բոլոր, օրինակ, նրա զաւակները չեն ուզում իմանալ, չեն ուզում այդ մասին լսել: Նրանք ընդունել են գեաւորին դատապարտելու իրաւունքը, եւ շահախնդրութիւն ունեն թաքցնել հայութեան հետ մեր ընտանիքի կապը: Ես ու եղբայրս գտնում ենք, որ մեր ընտանիքի պատմութեան բացայայտումով մենք մեր էութիւնն ենք բացայայտում: Բայց այստեղ դա դեռ շատ դժուար է: Հայկական ծագումը դեռեւս շատերի համար է անարգանք: Մեր հայկական ինքնութիւնը, եթէ մեզ ներկայացուել է, միշտ որպէս վատ բան է ներկայացուել, միշտ այդ մասին թաքուն է խօսուել: Դա պետութեան քաղաքականութիւնն է եղել: Քրդական գործողութիւնները պետութեան կողմից միշտ որակուել են հայերի դրդում, միշտ մատնանշուել է դրանցում հայկական մասնակցութիւնը, եթէ մի վատ բան է եղել՝ հայկական հետք են փնտռել: Այդ ամէնը պետութեան քարոզչութիւնն է: Պետութեան այդ մօտեցումը կայուն հասարակական կարծիք է ձեւաւորել: Դա պատճառներից մէկն է, որ մարդիկ ջանացել են խոր թաղել իրենց հայկական արմատները, եւ այսօր իմ կարծիքով շատերը նոյնիսկ այդ մասին ուղղակի չգիտեն: Որոշ մարդիկ էլ շատ ուշ, միայն վերջերս են յայտնաբերել իրենց անցեալի այդ դրուագները: Իմ իմացած որոշակի օրինակները քիչ են, բայց ընդհանուր մթնոլորտն է այդպիսին: Վերջերս, օրինակ, Անատոլիայի գիւղերից մէկից սովորելու եկած մի ուսանող նոր էր իմացել, որ իր պապը հայ է եղել: Մի օր եկաւ եւ այդ մասին ասաց: Իմացել էր, որ իրենց բարեկամները Ֆրանսիայում են: Ուզում էր նրանց հետ կապեր հաստատել: Հօր հայրն է հայ եղել, Յակոբ: Ասում է հայրը ցածր սպայական կազմից է եղել, յետոյ երբ որ թոշակի է

գնացել, գնացել է Ֆրանսիա եւ այնտեղ հանդիպել է այդ բարեկամներին: Տանը խօսուել է այդ մասին: Տղան իմացել է եւ սկսել է հետաքրքրուել: Սկզբում շատ է տանջուել, ոչ մէկի բան չի ասել: Բայց յետոյ շատ է ուզեցել իր նոր ազգականներին հանդիպել: Ասում է, որ իր ազգականներին տեսնելու ցանկութեան մասին խօսել է հօր, մօր հետ, բայց նրանք դիմադրում են: Դա միակ օրինակն է, որ ես գիտեմ: Շատերը կան, բայց չեն գրում, չեն խօսում, չեն բացայայտում: Հիմա նոր-նոր է այդ բանը սկսում, եւ մարդիկ շատ մտերմիկ շրջանակներում, եթէ մթնոլորտը վստահելի է, սկսում են այդ մասին խօսել: Քրդերն աւելի շատ են պատմում, քան թուրքերը: Թուրքերն առհասարակ չեն սիրում խօսել իրենց հայկական ծագման մասին: Ես ու իմ եղբայրն ուզում էինք գրել մեր ընտանիքի պատմութիւնը, բայց Ֆեթիի Զեթինը գրեց *Մեծ Մայրս* գիրքը: Այդ պատմութիւնը շատ էր նման մեր ընտանիքի պատմութեանը, եւ մեր գրելն այլեւս իմաստը կորցրեց: Բայց ինչքան շատ տպագրուեն այդ կարգի նիւթեր, այնքան ընտանիքները կ'ազատուեն գաղտնիք պահելու ծանր հարկադրանքից:

Եուսուֆ (Սարգիս) Այազ, 2010

Ամենից աւելի ազատ խօսում են Դերսիմում: Այնտեղ հայերը մնացել են ընտանիքներով, ալեւիացել են: Այդ պատճառով էլ էլազիկի հայերը Դերսիմի ալեւիների հետ շատ աւելի մտերիմ են: Նրանք միմեանց հետ նաեւ շատ աւելի տնտեսական, առեւտրական կապեր են ունեցել: Օրինակ, էլազիկի հայ պղնձագործի՝ Եուսուֆի յաճախորդներն աւելի շատ

ալեւի են եղել: Գոյութիւն են ունեցել չգրուած, բայց իրենց մէջ ընդունուած ինչ որ մտերմութեան չափանիշներ:

Բայց հայերի մտերմութիւնն ալեւիների հետ կարծես թէ 15ի հայերի Յեղասպանութիւնից աւելի վաղ էր: Օրինակ, ինչու՞ հենց ալեւիների մօտ հայերն աւելի շատ փրկութիւն գտան:

- Դա յատուկ հարց է: Ես կը փորձեմ իմ սեփական բացատրութիւնը տալ: Ալեւիզմը իբրեւ ուսմունք շատ կրօնների համեմատ աւելի մարդասիրական է, աւելի հանդուրժող: Ինքն այլոց հանդէպ ժխտողական վերաբերմունք չունի: Կարծում եմ առաջին պատճառը դա էր: Բայց դրանից զատ յատկապէս Դերսիմի ալեւիները դեռ վաղ ժամանակներից տեղի հայերի հետ յատուկ, անհամեմատ սերտ կապեր են ունեցել:

Մեր՝ հայկական աղբիւրների տեղեկութիւններով դեռեւս ԺՀ. դարում որոշ հայեր ալեւիացել են: Դուք երբեւէ լսել էք այդ մասին որեւէ բան:

- Այդպէս, բանաւոր խօսակցութիւնների մակարդակով լսել եմ, որ շատ հայեր են ալեւիացել: Այդ մասին այստեղ միշտ էլ խօսուել է, ասուել է: Բայց որեւէ հետազօտութիւն ես չգիտեմ: Թուրքիայում, որքան գիտեմ, այդ կարգի հետազօտութիւններ չեն արել: Թուրքիայում պատմութիւնը շատ է քաղաքականացուած, քաղաքականութեան ազդեցութեան տակ է: Հիմա էլ նոր մօտեցումներ են մշակւում, նոր տեսակէտեր: Բայց Յեղասպանութիւնից յետոյ, բոլորը գիտեն, հայերը մնացել են ալեւիների մէջ եւ ալեւիացել են: Ուսումնասիրելով իրենց այդ զիարթները³, համատեղ մատաղներ անելու սովորութիւնները, համատեղ սրբատեղիներ գնալը, մոմ վառելը եւն., այդ բոլոր հաւաստի փաստերն ուսումնասիրելով գուցէ կարելի է հասնել նրան, որ հասկանալի դառնայ, թէ ի՞նչ է եղել, ո՞նց է եղել: Յայտնի է նաեւ, որ Դերսիմում թալանից խուսափելու համար հայերը կամաց-կամաց, աստիճանաբար հեռացել են հովիտների իրենց գիւղերից, բարձրացել են լեռները, վերելները, եւ այնտեղ արդէն ալեւիացել են: Բայց որեւէ գիտական ուսումնասիրութիւն այդ մասին չկայ: Կամ գոնէ ինձ յայտնի չէ:

Սուննի քրմանջիախօս քրդերը զազախօս ալեւիներին ի՞նչպէս են անուանում:

Ռաֆիգի որը նշանակում է անհաւատ: Այդպէս են ասում, որովհետեւ նրանք «Գիրք» չունեն, սուրբ, կրօնական գիրք չունեն: Նրանց կրօնը, ուսմունքը բանաւոր է փոխանցում: Նրանք մզկիթ չունեն, մոլլա չունեն: Դա պատճառ է եղել, որ քուրդ ալեւիներին ռաֆիգի՝ անհաւատ կոչեն: Դա պատճառ է եղել, որ որեւէ ժամանակ իրենք չեն կարողացել համախմբուել որպէս շարժում, որպէս ընդհանուր քրդական շարժում: Չմիաւորուեցին նաեւ Շէյխ Սայիդի⁴ ապստամբութեան ժամանակ: Իսկ սուննի քրդերն էլ չմիացան Դերսիմի ալեւիական, Շէյխ Ռըզայի⁵ կողմից ղեկավարուող ապստամբական շարժմանը: Նոյն բանը շարունակւում է մինչեւ

այսօր: Հենց հիմա էլ սուննի քրդերն ու ալեւի քրդերը մի քաղաքական կուսակցութեան շուրջ չեն համախմբուում:

Բայց նրանք միմեանց հանդէպ որեւէ թշնամութիւն ունեն:

- Իրականում, կարծում եմ, չունեն: Բայց միմեանց հանդէպ անվստահութիւն ունեն: Ալեւի քրդերը կարծում են, որ սուննի քրդերն իրենց թշնամի են: Սուննի քրդերն էլ ջանք չեն թափում ալեւիների հետ մտերմանալու: Փոխադարձ օտարումը շարունակում է:

Այս գրոյցից յետոյ մենք մեր գրուցակցին խնդրեցինք հանդիպել իր մօր հետ եւ մի քանի օր անց նրա հետ հանդիպեցինք էլազիկում:

ԽԱՐԲԵՐԴՅԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ԱՂՕԹՔԸ

2010 Օգոստոսի մէկն էր: Մեր գրուցակցի մայրը տարեց, փոքրամարմին, ճերմակահէր, փխրուն, փոքրակազմ, ժպտաղէմ, կենդանի աչքերով, սքանչելի կիւն էր: Նա արդէն գիտէր, որ Հայաստանից մարդիկ են գալու, որպէսզի նրա կեանքի պատմութիւնը գրանցեն: Գիտէր, եւ ոգևորուած սպասում էր: Շատ էր ուզում իր մօր մասին պատմել:

«Ինչե՛ր տեսանք, ինչե՛ր անցան մեր գլխով»՝ այս առաջին նախադասութիւնը, որով նա մեզ դիմաւորեց, յետոյ պիտի կրկնուէր մեր գրոյցի ողջ ընթացքում:

Խնդրեցինք պատմել իր կեանքի ողջ պատմութիւնը: Բայց ծեր կիւնն անընդհատ կրկնում էր.

- Ինչե՛ր տեսանք, ինչե՛ր անցան մեր գլխով: Սպանեցին, խփեցին, ամեն ինչ արեցին: Եթէ պատմեմ՝ կը վախենաք:

Խնդրեցինք, այնուամենայնիւ, պատմել: Հարցրինք անունը:

- Իմ անունը՝ Նազրէ է, մօրս անունը՝ Եղսանուշ էր, մօրաքրոջս անունը՝ Մարթա: Նրանք գնացին, ով մնաց՝ Ամերիկա գնացին:

Ովքե՛ր գնացին:

- Բոլորը, բոլորը: Ով կենդանի մնաց՝ գնացին:

Ե՞րբ են գնացել:

- Շատ շուտ են գնացել: Ես դեռ ծնուած չեմ եղել: Ես նրանցից շատերին նոյնիսկ չեմ տեսել: Գնացին, ով կենդանի մնաց՝ գնաց: Ինչե՛ր տեսան, ինչե՛ր տեսան:

Դուք ե՞րբ էք ծնուել:

- Իմ ինքնութեան թղթում գրուած է 35, բայց ինչքան ես գիտեմ 38ին եմ ծնուել: Իսկ դուք ե՞րբ էք ծնուել, որտե՞ղ էք ծնուել:

Մենք Հայաստանից ենք, այնտեղից ենք եկել:

Իմ անունը Նազրէ է, մօրս անունը Եղսանուշ էր,
մօրաքրոջս անունը՝ Մարթա, 2010

- Այո, այո, զիտեմ, որ Հայաստանից էր եկել: Ինչե՞ր բերեցին այստեղ հայերի գլխին: Մայրս էլ հայ էր: Բոլորին կոտորեցին, տանջեցին: Մեծ մայրս, Նունիկը շատ հիւանդ է եղել: Այդ պատճառով մեծ հայրս Ամերիկայից էտ է եկել Խարբերդ: Մեծ հայրիկիս անունը Էրմիա էր [*Երեմիա յուշում է որդին*]: Նա Ամերիկա էր գնացել աշխատելու: Ընտանիքին փող էր ուղարկում: Մեծ հայրիկս Ամերիկայից եկաւ, այստեղ հողեր առաւ: Ուզում էր այստեղ օգնել իր ընտանիքին, եւ հիւանդ կնոջ մօտ մնալ: Բայց կարճ տեւեց, շատ կարճ տեւեց: Իրենց արտօրեցին: Բոլոր հայերին արտօրեցին: Երբ որ գնում էին, իր երկու աղջիկներին պահ տուեց իր աշխատողների մօտ, ամանաթ թողեց: Նրանցից մէկը մայրիկս էր: 15 տարեկան էր ընդամենը: Երեխայ էր:

Լռում է, աչքերն արցունքներով լիքը: Մենք էլ ենք լռում, չենք շտապեցնում պատմել: Յետոյ դանդաղ շարունակում է.

- Ի՞նչ պատմեմ, կուրբան [*մատաղ*], մեծ մայրիկս՝ Նունիկը փաստօրէն հաշմանդամ էր, ոտքերից հիւանդ էր: Միւրգիւնի [*արտօր*]/գնալուց առաջ բոլոր հիւանդներին, հաշմանդամներին հաւաքում էին մի տեղ, փառում էին: Մեծ մայրիկիս դպրոցի շէնքում փառում են: Մեծ մայրիկս այդպէս մահացաւ: Հաշմանդամների հետ միասին փառեցին [*լռում է, շատ տխուր*]: Մեծ հայրիկս միայն տղաների հետ գնաց, իրենց թաղան երկու աղջիկներին թողեց իրենց բանուորների մէջ: Նրանցից մէկը մայրս էր,

միւսը՝ մօրաքոյրս: Ինչե՛ր տեսան, ինչե՛ր տեսան նրանք: Եւ մենք էլ տեսանք, յետոյ էլ մենք տեսանք: Ինչե՛ր, ինչե՛ր:

Կրկին լռում է: Մենք լուռ սպասում ենք: Ես փորձում եմ խախտել լռութիւնը.

Մեծացան, չէ՞, այդ աղջիկները:

- Մեծացան, այո: Այդ բանուորների մէջ մեծացան: Իմ մօրն ամուսնացրին մի տղայի հետ, նա էլ անպետքի մէկն է դուրս գալիս, վատ մարդ է դուրս գալիս: Մեծ հայրիկիս բոլոր այդ սեփականութիւնը, հողատարածքները վերցնում իրենով է անում, հետն էլ սիրուհի էր պահում: Երկրորդ կին: Վերջում էլ մօրս դուրս արեց երեք երեխայով, երկու տղայ, մէկն էլ՝ ես:

Քանի՞ տարեկան էիք Դուք այդ ժամանակ:

- Փոքր էի, վեց-եօթ տարեկան, երեւի: Զգիտեմ: Ասում են նաեւ, որ ես երեւի մէկ տարեկան էի այդ ժամանակ: Լաւ չեմ յիշում: Մայրիկս շատ է տանջուել: Ինքնուրոյն պետք է երեք երեխայ պահէր: Էլագիկում իմ մայրիկի նման մէկը չկար: Պատկերացրէք այդ տարիներին միայնակ կին, փոքր երեխաներով, ինքն էլ՝ հայ: Ոչ բարեկամ ուներ, ոչ ամուսին ուներ, ոչինչ չուներ այս քաղաքում: Ուրիշ միայնակ երիտասարդ հայ կանայք ամուսնացած էին մուսուլմանների հետ: Միայն տարեց կանայք էին միայնակ, բայց նրանց մօտ երեխաներ չկային: Իմ մայրիկիս վիճակը շատ ծանր էր:

Ձեր հօրն այդպէս էլ երբեւէ չտեսա՞ք:

- Ես տասնհինգ տարեկան էի, երբ նա մահացաւ: Տեսել եմ մի անգամ: Տաս-տասնմէկ տարեկան էի: Երանի՜ չտեսնէի: Դուք բնիկ Հայաստանից է՞ք:

Հայաստանից ենք, այո:

- Իսկ ձեր ծնողները, տատեր-պապերը Հայաստանի՞ց են: Թուրքիայից չե՞ն գնացել:

Ոչ, մերոնք Հայաստանում են եղել, Թուրքիայից չեն գնացել:

- Ինչու՞ էք եկել, ես տաճիկների բանե՞րն էք նայում:

Եկել ենք ձեզ հանդիպելու, ձեզ հետ զրուցելու: Հայերի հետ, ալեւիների հետ հանդիպելու, նրանց հետ զրուցելու:

- Հա, հայերի հետ... կը վախենան, որ էսա-էսա կը սպանեն:

Հիմա է՞լ են վախենում:

- Չէ, վերջացաւ, արդէն չենք վախենում, արդէն այդ վախը չկայ:

Բայց հայ ինչքա՞ն է մնացել, որ:

- Այստեղ շատ հայ չի մնացել, ասորիներ շատ կան: Եկեղեցի եմ գնում՝ բոլորը ասորի են:

Դուք եկեղեցի՞ էք գնում: Ո՞ր եկեղեցին էք գնում: Էլագիկում եկեղեցի կա՞յ:

- Խարբերում կայ: Անա Մարիա եկեղեցին կայ: Բայց այստեղ էլ է քահանայ գալիս: Եկեղեցի, բան, բոլորն ասերեցին, քանդեցին, ոչինչ չթողեցին, ամեն ինչ ջարդ ու խուրդ են արել, քանդել են, էլ բան չեն թողել:

Դուք ի՞նչ է, քրիստոնեա՞յ էք, հա՞յ էք:

- Մենք մեզ բուրդ ենք ասում, բայց որ հիւանդանում եմ, տէրտէրի մօտ եմ գնում: Մայրս 80 տարեկանում է մահացել: Մայրս մինչեւ իր կեանքի վերջը, չնայած ծերութեանը, շարունակում էր գրել, կարդալ: Ինքը Սեւասի (*Սվազի*) մի վանքում էր սովորել: Մօրաքոյրս էլ էր գրագետ: Նա Ամերիկայից մօրս նամակներ էր գրում, հայերէն նամակներ: Նա գնաց, կարողացաւ գնալ: Իսկ մայրս այդ անպիտան ամուսնու պատճառով մնաց: Մնաց ու տանջուեց: Մնաց ու տանջուեց, այո: Մայրս էլ իրեն էր գրում: Հայերէն նամակներ: Բայց մենք չսովորեցինք: Ես չսովորեցի: Հայրս մեզ զրկեց սովորելու հնարաւորութիւնից: Մօրս ունեցուածքը վերցրեց, մեզ դուրս արեց առանց մի կոպէկի: Մայրս շատ դժուար էր ապրուստ ստեղծում, զիշեր-ցերեկ աշխատում էր: Բայց մայրս կարդում էր: Մի հատ մե՞ծ գիրք ուներ, Ինջիլ (*Աստուածաշունչ*) ուներ, հայերէն գիրք: Մայրս կարդում էր: Երբ որեւէ մէկը հիւանդանում էր, հիւանդին բերում էին մօրս մօտ, նա այդ գիրքը կարդում էր:

Ովքե՞ր էին բերում, հայե՞րք:

- Բոլորն էլ բերում էին, հայ, թուրք, բուրդ: Մայրս կարդում էր ու լաւանում էին երեխեքը: Նա անում էր, չէր վախենում:

Թուրքերը իրենց երեխաներին բերում էին, որ մայրդ նրանց համար հայերէ՞ն կարդայ:

- Այո, այո, բերում էին: Քրդերն էլ էին բերում: Նոյնիսկ հայերին սպանած թուրքերը բերում էին: Իհարկէ պետութիւնից թաքուն էին բերում, բայց բերում էին:

Մայրիկիդ մօտ ուրիշ հայեր հիւր գալի՞ս էին, կամ մայրդ գնու՞մ էր ուրիշ հայերի մօտ հիւր:

- Մէկը մէկի հետ խօսում էին, բայց մէկը մէկի տուն չէին գնում:

Ինչու՞:

- Վախենում էին:

Բայց մայրիկդ արդէն ծեր էր, 80ին է մահացել, վախենում էի՞ն այն ժամանակ:

- Չէ, յետոյ արդէն վարժուեցին: Երբ ես արդէն ամուսնացած էի, մահմեդական էի, ամուսինս էլ էր մահմեդական, մայրս գալիս էր մեր տուն: Այդ ժամանակ նրա մօտ ծեր հայ կանայք հիւր էին գալիս: Դա շատ ուշ էր, շա՛տ ուշ: Արդէն համարեա հայ չէր էլ մնացել: Ով մահմեդական ընտանիք ուներ, նա հայի հետ չէր շփուում, վախենում էր: Միայնակ տարեցներն էլ մահացել էին: Բայց երբ երեխայ էի, մեր տուն չէին գալիս, վախենում էին: Միայն այն կանայք էին գալիս, ովքեր ամուսին չունէին: Մայրս էլ ա-

նընդհատ աշխատում էր, տանը չէր լինում: Դե միայնակ կին էր էլազիկում, ամուսին չունէր, ազգական չունէր: Հայերը, ովքեր փրկուել էին, կամ քրդերի կին էին, կամ քրդի տանը մեծացող երեխայ, կամ շատ ծեր, միայնակ մարդիկ: Քրդերի հայ կանայք վախենում էին միմեանց հետ շփուել: Վախենում էին: Վախը շատ մեծ էր: Նրանք նոյնիսկ իրենց երեխաներին չէին ասում իրենց հայ լինելու մասին: Իմ մայրն ինքնուրոյն կին էր, ամուսին չունէր: Միայնակ էր: Այդպէս բան մեր քաղաքում չկար: Պատկերացրէք այն տարիներին այդպիսի բան: Ամուսին չունեցող կանայք ազգականներ են ունենում, նրանցից են օգնութիւն ստանում: Իսկ իմ մայրը մէն-մէնակ էր, երեք փոքր երեխաներով: Ինչե՛ր քաշեց մայրս: Բայց մայրս ինքնուրոյն էր, ե՛ւ մեզ՝ եղբայրներիս ե՛ւ ինձ, ամբողջ իր պատմութիւնը, իմ մեծ մայրիկիս ու հայրիկիս պատմութիւնը, հայերի պատմութիւնը պատմում էր: Ինչե՛ր էր պատմում, ինչե՛ր էր տեսել, ի՞նչ դաժանութիւններ...

Որոշակիօրէն Ձեր մայրիկի հանդէպ դաժանութիւններ եղե՞լ էին:

- Մեծ մայրիկիս՝ Նունիկին վառել են: Այդպէս է մահացել: Միւսների մասին չգիտեր, իր հօր, եղբայրների մասին չգիտեր: Շատ ուշ միայն իմացել էր, որ իր եղբայրներից մէկը փրկուել է, Ամերիկայում է: Քեռուս որդիներից մէկը՝ Վահանը յետոյ Հայաստան է գնացել, Երեւանում է: Մարթա մօրաքրոջս աղջիկը տեսել է: Բայց մենք երբեք չենք հանդիպել, ես նրանց չեմ տեսել: Մայրիկս էլ այլեւս երբեք իր եղբայրներին չտեսաւ... Յետոյ եղբայրներս էլ գնացին: Ամերիկա գնացին: Ես դեռ շատ փոքր էի, երբ նրանք գնացին: Յիշում եմ իրենց: Եղբայրներիցս նամակներ էին գալիս: Հիմա էլ են գալիս, նրանց երեխաները գրում են, իմ տղաներին նամակ են գրում: Մեր կապը երբեք չի կտրուել: Բայց մայրիկս... Մայրիկս շատ է տանջուել: Ասում էին այստեղ չի կարելի ապրել, այնտեղ չի կարելի գնալ... Տաս տարի մայրիկիս ինքնութեան վկայական չեն տուել էլազիկում, որպէսզի յանկարծ որեւէ տեղ չգնայ, չտեղափոխուի այսինքն: Որովհետեւ այն տարիներին դեռ միմեանց փնտրում էին, երբեմն գտնում էին: Միմեանց հարցնում էին, փնտրում էին: Դա լաւ չէր համարում, պետութիւնը վախ ուներ դրանից: Փալանիկ գիւղից մէկը, մի վարպետ, 40ականներին գտել էր իր քրոջը: Տարիներ յետոյ, այդքան տարի յետոյ: Պատահաբար միմեանց գտել էին քոյր ու եղբայր: Երկուսն էլ փրկուել էին, բայց տարբեր ճակատագրեր էին ունեցել: Այդ լուրերը տարածում էին, թաքուն միմեանց պատմում էին: Մայրիկս էլ էր միշտ հարցնում իր հարազատների մասին: Բայց չտեսաւ, ոչ մէկին այդպէս էլ չտեսաւ: Միայն Ամերիկա հասած իր եղբօր տղայի մասին իմացաւ:

Հիմա որ գնում էք եկեղեցի, ինչի՞ համար էք գնում:

- Մայրիկս չէր գնում, վախենում էր: Խարբերդի սիրիական եկեղեցին [նկատի ունի ասորական եկեղեցին] միշտ կար, բայց մայրիկս չէր գնում,

վախենում էր: Հիմա ես գնում եմ: Մայրիկս կ'ուզենար, որ ես գնայի: Յետոյ էլ այդ եկեղեցում ես ինձ լաւ եմ զգում: Ամուսինս հիմա չկայ: Նա լաւ մարդ էր, բայց չէր ուզենայ, որ ես եկեղեցի գնամ: Չէ՞ որ ես մահմեդական եմ: Հիմա ամուսինս չկայ, որդիներս էլ դէմ չեն, որ գնամ: Օգոստոսի 15ին Մարիամի մեծ տօնակատարութիւն է լինում եւ ամէն անգամ այդ տօներին ես գնում եմ եկեղեցի: Մի անգամ հիւանդ էի, ինձ շատ վատ էի զգում: Եկեղեցի էի գնացել: Այդ սիրիական եկեղեցու քահանան մի աղօթք կարդաց՝ լաւ զգացի: Հիմա արդէն շատ ծեր եմ, ոտքերս չեն քայլում: Երբ որ վատանում եմ, վատ եմ զգում, որդուս խնդրում եմ, նա ինձ տանում է, աղօթք են անում՝ լաւանում եմ [ժպտում է]: Մարիամի տօներին էլ այլեւս չեմ կարողանում գնալ, բայց խնդրում եմ, որ որդիներիցս մէկն ու մէկը անպայման գնայ, մեր տնից անպայման մարդ լինի: Չեն առարկում, գնում են: Քուրդ են, մահմեդական են, բայց գնում են: Որդիներս մայրիկիս շատ կապուած էին, շատ էին լսում նրա պատմութիւնները: Հիմա էլ հայերի հետ կապեր ունեն, քեռուս թոռների, իմ եղբայրների երեխաների հետ կապ են պահում: Ստամբուլի հայերի մեջ էլ ծանօթներ ունեն: Ինձ էլ հայերէն «մայրիկ» են ասում [ժպտում է]:

Նազրէ մայրիկը իր որդիների հետ, Էլազիկ, 2010

Հայերէն գիտէ ք:

- Որդիս աւելի լաւ գիտի: Ես չգիտեմ: Իմ երիտասարդ տարիներին հայերէն խօսել չէր կարելի, վախենում էինք: Մի քանի բառ գիտեմ՝ մայրիկ, մօրքուր, քոյրիկ, Հայաստան [հայերէն այդ բառերը ասում է մի փոքր անվստահ, բայց շատ հպարտ]: Միշտ ուզեցել եմ Հայաստան գնալ: Որդիս

ասում էր, որ սահմանները բացուեն՝ մեքենայով կը տանեն: Բայց սահմանները չեն բացուի, ես չեմ հասցնի: Շատ ծեր եմ արդեն: Հայերեն էլ չգիտեմ: Բայց մայրիկս մինչեւ իր կեանքի աւարտը գիտեր հայերեն, շարունակում էր կարդալ, գրել [ասում է հպարտութեամբ]: Մի հատ հայերեն աղօթք ունեմ: Էլ լազիկցի Եուսուֆի հայրն է գրել, Եուսուֆն էլ ինձ տուել է: Եուսուֆի հայրը եղ բանը գրելիս ասել է, որ եթէ սա միշտ կողքդ պահես, ամէն ինչից բեզ կը փրկի: Դա Էդպիսի փրկարար մի բան է: Ես դրել եմ բարձիս մէջ: Եուսուֆի աղօթքը գաղթի աղօթք է, գաղթականի աղօթք է: Բայց պատմութիւնը չեմ ասի:

Ո՞ր պատմութիւնը, Եուսուֆի:

- Ոչ, աղօթքի պատմութիւնը: Դա պատմութիւն ունի, բայց չեմ ասի, չեմ կարող ասել: Իմ մայրիկն էլ ուներ այդ աղօթքից: Այդ աղօթքը յետոյ գրել են թուրքերէն տառերով: Աղօթքը հայերէն է, բայց թուրքերէն տառերով գրել են, որպէսզի հայերէն տառերը չիմացող հայերը կարողանան կարդալ: Դա գաղթի աղօթք է: Բայց իմ մօտիկը հայերէն տառերով է գրուած: Եուսուֆի աղօթքը այստեղ բոլոր հայերն ունեն:

[Մենք Նազրէ մայրիկին հրաժեշտ ենք տալիս ամսոսանքով. դեռ այնքան ասելիք ունի: Բայց շատ է յուզում, աչքերն անընդհատ արցունքով են լցում: Հրաժեշտի պահին նա յանկարծ, ամաչելով, բայց անձկութեամբ ասում է.]

- Հայաստան որ գնաք, անձամբ ինձ համար կը գնաք եկեղեցի:

Իհարկէ կը գնանք:

ԽԱՐԲԵՐԴՅԻ ՀԱՅԻ ԱՂՕԹՔԸ

Նոյն Օգոստոսի մէկին, Խարբերդի բերդի մօտի քաղաքային այգում գրուցում էինք Եուսուֆ Այազի հետ, այն նոյն Եուսուֆի, ում հայրը ձեռագիր հայերէն աղօթք էր գրել եւ տուել որդուն: Եուսուֆը երազկոտ աչքերով մարդ է: Մի փոքր շփոթուած էր երեւում մեր հանդիպումից: Չայնագրելուն համաձայնուեց, բայց ասում էր, որ ինքը ոչինչ չգիտի: Մենք նրա հետ հանդիպելը ծրագրաւորել էինք դեռեւս Թունջելիում: Առիթը այն աղօթքն էր, որի բնագիրը նա շուրջ յիսուն տարի անընդհատ արտագրում է եւ բաժանում հայերին: Կամ՝ հայերի զաւակներին: Խնդրեցինք պատմել աղօթքի պատմութիւնը, բայց մինչ այդ՝ իր կեանքի պատմութիւնը: Եուսուֆը շատ էր յուզում, եւ մեր զրոյցն անընդհատ ընդհատուում էր: Ամէն ինչից երեւում էր, որ նա շատ պատասխանատու է զգում իրեն:

- Անունս Եուսուֆ Այազ է: Այստեղ են անունս դրել, դրա համար է թուրքական: Ծնողներս բողոքական հայեր են եղել: Ինձ գաղտնի մկրտել են: Մկրտութեանս անուն Սարգիս է: Տանը Սարգիս էին ասում: Մայրս

բնիկ խարբերողի էր [Եռսուֆ-Մարգհար թուրքերեն էր պատմում եւ
Խարբերողն արտաբերում էր թուրքերեն՝ Հարփութ], հայրս՝ Թունջելիից,
դերսիմցի: Երկուսն էլ հայ էին, երկուսն էլ՝ որբացած: Մայրս այստեղ
փոքր տարիքում ամերիկեան դպրոց է գնալիս եղել: Նրա հորը 1914ին
բանակ էին տարել եւ այլեւս չի վերադարձել, մօրն էլ սպանել էին 1915ին:
Մնացել էին ինքն ու տատը: Իրեն գաղթի չեն տարել, քանի որ
ամերիկեան դպրոց էր գնում: Ջարդերից յետոյ դպրոցի որբացած
աշակերտներին միսիոներներն Ամերիկա էին տանում: Տանում էին
Տրապիզոն եւ այնտեղից նաւերով տեղափոխում էին Ամերիկա: Բայց
մայրս չի ուզեցել տատին մենակ թողնել ու չի գնացել: Մեծացել է, մի օր էլ
հօրս հետ ծանօթացել է ու ամուսնացել են: Հայրս էլ Թունջելիից էր եկել,
նրա ծնողներին այնտեղ էին սպանել: Յովնաթան էր հօրս անունը: Շատ
գարգացած, կրթուած մարդ էր: Շատ հմուտ, յայտնի երկաթագործ էր,
դարբին էր: Թունջելիում նրա եղբայրն էլ էր փրկուել: Հայրս Յովնաթանից
դարձաւ Իբրահիմ, իբրեւ՝ Աբրահամ: Երբ անունները հարկադրաբար
փոխում էին, այդ անունն ընտրեց հայկականին մօտ լինելու պատճառով:

15ից յետոյ քաղաքում հայեր շատ քիչ էին մնացել: Իհարկէ իրենց հայ
լինելու մասին լուր էին: Յետոյ էլ երեսնականներին կենդանի մնացած
հայերի մեծ մասը գնացին: Մինչ այդ դեռ հաւանաբար երկու-երեք
հարիւր տուն հայեր կային: Արդէն շատ քիչ էինք, իսկ նրանց գնալուց
յետոյ համարեա մարդ չմնաց: Միրիա՝ Հալեպ գնացին, Ամերիկա
գնացին: Այստեղ այդ տարիներին հայերը շատ աղքատ էին, գործ էլ չէին
կարող անել, խանութ բացել, հող առնել չէին կարող: Ով տուն ուներ՝
ծախեց ու գնաց: Այստեղ էլ գիտէին, որ ծախողները հայեր են, զին չէին
տալիս, էժան ծախեցին գնացին: Ի՞նչ կարող էիր անել, ոչ գէնք ունէիր, ոչ
հրացան ունէիր, հայ ես, ի՞նչ կարող ես անել: Թուրքական
իշխանութիւնները գնացողներին հեշտ թոյլ էին տալիս գնալ, միայն թէ
այնպիսի անձնագիր էին տալիս, որ այլեւս չկարողանան վերադառնալ:
Հիմա մտածում եմ, որ հաւանաբար նրանց գնալը ձեռնտու էր, քանի որ
հայերի թողած սեփականութիւնը ուզում էին փոխել: Շատերի
սեփականութիւնը այդպէս վերցրին: Հիմա ես համարեա չգիտեմ, թէ
այստեղ ինչք ու սեփականութիւնն է եղել, չնայած մինչեւ հիմա մարդիկ
ասում են, որ այսինչ հողը, օրինակ, այսինչ հայինն է եղել: Կամ՝ տունը:
Բայց Խարբերողի տները քանդեցին: Քանդել են նաեւ ամերիկեան,
ֆրանսիական վարժարանները: Հայերի գնալուց յետոյ դրանք այլեւս չեն
աշխատել: Այստեղ միայն քրիստոնէաներն էին այդ վարժարաններում
սովորում: Ընդհանրապէս Խարբերողը համարեա ամբողջովին քանդել են,
յատկապէս ամէն հայկական բան վերացել է: Այստեղ, որտեղ հիմա մենք
նստած ենք, հայկական թաղամաս է եղել, բայց հիմա ոչինչ չէք գտնի,
հետքերն էլ չկան:

Մեր ընտանիքին դերսիմցիների նման 38ին այստեղից արքայել են: Հորեղբորս էլ այստեղ գնդակահարել են: 38ին շատ հայերի են արքայել եւ սպանել: 38ից յետոյ մենք տաս տարի արքայավայրում ենք եղել: Ես չկարողացայ ուսում առնել, հայերէն էլ չսովորեցի: Յետոյ պետութիւնը որոշեց, որ կարող ենք արքայից վերադառնալ: Վերադառնալուց յետոյ հաստատուեցինք Էլազիկում: Այն ժամանակ Խարբերդն արդէն աներում էր, իսկ Էլազիկը՝ աճում: Էլազիկի անունը Մաումարէթ ու Ազիզ էր, բայց ժողովուրդը՝ Մաումարէթ՝ բառը չէր ասում, կարճ՝ «ու Ազիզ», «Ուլազիզ», որն էլ յետոյ դարձաւ Էլազիզ: Աթաթուրքը 30ականներին ասել է Էլազիզ չի, Էլազիկ է: Ասում են, որ այնտեղ 15ին շատ հայերի են սպանել, գիւղերից բերել են այնտեղ սպանել են: Աքարից վերադարձող կամ գիւղերում կենդանի մնացած հայերն Էլազիկում էին հաստատում: Էլազիկն սկսեց մեծանալ 30ից յետոյ: Այնքան մեծացաւ, որ Խարբերդը հիմա փաստօրէն նրա մի թաղամասն է: Նախկինում, երբ դեռ փոքրիկ քաղաք էր, շատ ճնշող էր: Հիմա մեծ քաղաք է, մի տեսակ թեթեւացել է ապրելը: Այնպէս չի, որ բոլորն իրար ճանաչում են, միմեանց անցեալը գիտեն: Հայերն իրար, իհարկէ, ճանաչում էին: Յիշում եմ, որ երբեմն երբեմն միմեանց այցելում էին: Ենթադրում եմ, որ սկզբում դա շատ դժուար է եղել, թաքուն են արել, բայց երբ հասունացայ՝ այդպէս չէր: Այնպէս չէր, իհարկէ, որ մենք, հայերս, յատուկ ցուցադրելիք մեր կապերը, բայց միեւնոյն ժամանակ շուկայում հանդիպելիս միմեանցից չէինք խուսափում: Բայց հայերէն չէին խօսում: Նոյնիսկ տներում չէին խօսում: Այնքա՛ն շատ վախ կար: Այստեղ էին գալիս նաեւ մօտակայ գիւղերում փրկուածները, եւ հայերն այս կամ այն ձեւով փորձում էին նրանց օգնել: Մենք արդէն թուրք էինք կոչւում, անուններս թուրքական էին: Ենթադրում եմ, որ վարչական մարմինները գիտէին մեր հայ լինելը կամ, գոնէ, հայկական ծագումը, բայց մենք չէինք խօսում այդ մասին, իրենք էլ չէին յիշեցնում: Ես 56 տարի Խարբերդի շուկայում արհեստագործութիւն եմ արել, դարբնութիւն, գիտեմ, որ բոլորն էլ գիտէին հայ լինելս, բայց այդ մասին չի խօսուել: Գիտեմ, քանի որ մի քանի անգամ լսել եմ ուրիշ հայերի մասին խօսելիս ասուել է, թէ «այսինչը հայ է»: Հաւանաբար իմ մասին էլ է ասուել, բայց ինձ հետ այդ մասին չի խօսուել: Ասում էին, որ հայ արհեստատուների գնահատում են: Երեւի այդ պատճառով էլ ես միշտ շատ յաճախորդներ եմ ունեցել: Ամուսնացել եմ հայ աղջկայ հետ, Աղանի էր անունը: Ընդհանրապէս հայ համարում էին հայ ընտանիք ունեցողները, ոչ թէ սուրհինների հետ ամուսնացած իսլամացած կանայք: Չնայած նրանց մեծ մասի հայկական ծագումը նոյնպէս յայտնի էր լինում: Բայց յատկապէս նրանք հայերի հետ չէին շփւում առհասարակ, ոչ էլ միմեանց հետ էին շփւում: Երեւի ընտանիքներում արգելում էին:

Ումանց հայ լինելը յայտնի էր դառնում մահանալիս: Չգիտեմ ինչպես էր ստացուել, բայց հայերն առանձին էին թաղում: Չգիտեմ մոլլան չէր թողնում իսլամական գերեզմանոցում թաղել, թե՞ հայերը չէին ուզում, բայց այնպես էր, որ մահացող հայերին առանձին մի տեղ էին թաղում: Էստեղ մի հարուստ հայ կար: Իսլամացած էր, բայց գիտեին հայ լինելը: Նա այստեղ ջրաղացներ ուներ, որոշ հողեր ուներ: Իր հողերից մի փոքր կտոր յատկացրել էր գերեզմանների համար: Փող էլ չէր վերցնում: Մօտ երեսուն-քառասուն տարի թաղումներն այդտեղ էին անում, բայց յետոյ արգելեցին: Տարեցներից շատերը գնում էին մեծ քաղաքներում հաստատուած իրենց զաւակների մօտ, որպէսզի այնտեղ մահանան: Իմ ծնողներն էլ գնացին Ստամբուլում ապրող եղբօրս մօտ: Այնտեղ հայկական գերեզմանատուն կար: Եղբայրս Ստամբուլում որպէս հայ էր ապրում: Գնալուց երկու օր յետոյ հայրս մահացաւ: Մայրս յետոյ է մահացել:

Հայրս շատ գրքեր է ունեցել, հայերէն գրքեր: Չգիտեմ դրանք ինչպես էր հաւաքել: Հնարաւոր է, որ սպանուած կամ գաղթած հայերի թողած գրքերից էին: Չգիտեմ պահել է, թէ կողոպտել են, կամ գուցէ խլել են: Ուղղակի գիտեմ, որ ժամանակին շատ գրքեր է ունեցել: 15ից յետոյ տանը հայերէն գիրք պահելը շատ վտանգաւոր է եղել: Ծնողներս շատ լաւ հայերէն գիտէին, բայց երբեք չեմ լսել, որ միմեանց հետ հայերէն խօսէին: Մենք՝ երեխաներս, հայերէն չենք լսել: Բայց հայրս հայերէն մի աղօթք է գրել եւ ինձ է տուել: Այդ աղօթքն է, որ ես յետոյ բաժանում էի մարդկանց: Ասել է «պինդ ծալի, դիր ձախ կրծքիդ վրայ, դա քեզ ամեն ինչից կը պաշտպանի»: Ես այդ աղօթքը արտագրել եմ եւ շատերին եմ տուել:

Ես ինքս չգիտեմ, թէ այստեղ ինչ է ասուած: Շատ էի ուզում իմանալ, թէ ինչ է գրուած: Մի անգամ մի թուրքի խնդրել եմ, ցոյց է տուել հայերէն կարդալ իմացող մի թուրք դոկտորի: Այդ թուրք դոկտորը կարդացել է, բայց ասել է, որ չի հասկացում: Նա աղօթքը թարգմանել է թուրքերէն, բայց այդ աղօթքն այնպիսին է, որ թուրքերէն լեզուով չի հասկացում: Այդ թուրք դոկտորն այդ աղօթքը գրել է նաեւ թուրքական այբուբէնով, եւ յետոյ ես այն արտագրել եմ ու շատ հայերի եմ տուել: Որովհետեւ հայերէն կարդացող այլեւս չկար, թուրքական տառերով կարդում էին հայերէն աղօթքը: Իմ կարծիքով իսկապէս էլ զօրաւոր աղօթք է: Նոյնիսկ իսլամացած հայերն են եկել խնդրել, իրենց էլ եմ տուել: Երեւի օգնել է, որ գալիս խնդրում էին: Մինչեւ հիմա պահում եմ կրծքիս վրայ: Սկզբում կարծես մի վատ բան արած լինէի, մի մեղք գործած լինէի: Վախ էլ ունէի՝ յանկարծ որ իմանան: Ինչ պիտի լինէր իմանալու դէպքում՝ չգիտեմ, բայց վախն ունէի: Յետոյ դա անցաւ, իսկ աղօթքն ինձ միշտ ջերմացնում է:

Երեխաներս Էլազիկում են մեծացել, դպրոցն այստեղ են աւարտել: Ես ապրում էի Էլազիկում, աշխատում՝ Խարբերդում: Խարբերդում հիմա շատ քիչ մարդ է ապրում, երեւի 500-550 մարդ: Այստեղ ամեն ինչ քանդել

հայերի բոլոր հետքերը: Դրանից յետոյ այլեւս ոչ ոք հայերից չէր ուզում այստեղ մնալ: Իմ գաւակներն էլ գնացին: Ֆրանսիայում այստեղից գնացած մի տատիկ կար, ասաց թող գան այստեղ, մի գործ կը ճարուի: Գնացին ու մնացին այնտեղ: Այնտեղ հայկական ինքնութեամբ են ապրում: Յետոյ կինս հիւանդացաւ: Յղի էր: Նա Ֆրանսիայում մահացաւ: Դրանից յետոյ երեխաներս ինձ չէին թողնում այստեղ վերադառնալ, այնպէս որ ես էլ մնացի Ֆրանսիայում: Բայց ինձ համար շատ դժուար է, լեզու չգիտեմ: Եւ ուզում եմ վերադառնալ, եւ չեմ ուզում: Գնալուցս յետոյ այս տարի առաջին անգամ եմ եկել: Հիմա, Ֆրանսիա գնալուց յետոյ, արդէն հայ եմ ներկայանում: Թուրքիայում ապրելու ժամանակ թաքցնում էինք մեր հայկական ինքնութիւնը, որովհետեւ այլ կերպ հնարաւոր չէր: Հիմա, երբ որ ծերացանք, բոլորս, իմ բոլոր քոյր եղբայրները կարողացան վերադառնալ իրենց ինքնութեանը: Ստամբուլում մի քոյր, մի եղբայր ունեմ: Մի քոյր ու մի եղբայր էլ Ամերիկայում ունեմ: Արդէն բոլորս էլ հայ ենք, բայց ամէն մէկս աշխարհի մի ծայրում ենք: Հայ ենք, բայց միմեանց եւ մեր երեխաների հետ թուրքերէն ենք խօսում [*Եռսուֆ-Սարգիսն այս ասում է մի տեսակ մեղաւոր տոնով, նեղուելով*]:

Էլ լազիկում, կարելի է ասել, այլեւս հայ չի մնացել: Մի տաս ընտանիք են, բայց նրանք էլ են ոնց որ թէ պատրաստում են գնալ: Հնարաւոր է, որ Դերսիմում ալեւիացած որոշ հայեր հաստատուած լինեն Էլ լազիկում, յատկապէս 1993-94ի տեղահանութիւնից յետոյ: Բայց եթէ կան էլ, նրանց հայ լինելը յայտնի չէ: Հիմա մի հայ բժիշկ է եկել Էլ լազիկում աշխատելու: Ստամբուլից է եկել: Մի խոջայի հետ է ծանօթացել, խոջայի մայրը հայ է: Հիմա այդպէս հայերով երբեմն հաւաքում ենք, գրուցում ենք: Մենք չենք թողնում մեր սովորոյթները:

Տեսէք, հիմա Խարբերդի բերդը նորոգում է, վերականգնում է: Այստեղ, Խարբերդում, համարեա քրիստոնեայ չկայ, Էլ լազիկում էլ մենք ենք, մի տաս հայկական ընտանիք, մի երեք-չորս՝ ասորական ընտանիք: Բայց ասորական եկեղեցին գործում է, եւ բերդի մօտ նոյնիսկ ցուցանակ կայ, թէ բերդի որ կողմում է գտնուում ասորական եկեղեցին: Ճիշտ է, ցուցանակի վրայ չի գրուած «ասորական եկեղեցի»: Միայն գրուած է «Մայր Մարիամի եկեղեցի»:

Իսկ Սուրբ Կարապետը ամբողջից մի հարիւր մետրի վրայ է, բայց ոչ մի ցուցանակ չկայ: Սուրբ Կարապետն էլ իբրեւ թէ պահպանում է պետութեան կողմից: Յամենայն դէպս այդպէս է գրուած պաշտօնական թղթերում: Բայց իրականում շուրջբոլորն աղբանոց է: Առհասարակ հայերի անցեալը յիշեցնող ոչինչ չկայ, բոլորը քանդել են, նոյնիսկ մարդկանց տներն են քանդել: Իսկ Սուրբ Կարապետի աներակները... Եթէ գնաք մի քիչ մօտիկից նայէք, բոլոր պատերին գնդակների հետքեր են: Ով երբ ինչպէս ուզել է՝ կրակել է:

Խարբերդի բերդը նորոգում է, 2010

Խարբերդի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու առեակները թողնում են խոշտանգուածի զգացողութիւն, 2010

Բերդից բացի ժամանակակից Խարբերդի տեսարժան վայրերը միջնադարեան մզկիթներն են եւ բերդի հարեւանութեամբ գտնուող փողոցներից մէկի վրա ժԹ. դարի Խարբերդի տիպական կեանքը ներկայացնող վերականգնուած մի տուն: Փողոցները խեղճ են եւ լքուած, ժամանակակից տները՝ աղքատիկ:

Մարդիկ չեն ուզում այստեղ ապրել: Աշխատանք չկայ, միջավայր չկայ, փողոցները քանդուած, ցեխոտ: Հարիւր տարի առաջուայ այս շէն քաղաքից համարեա միայն աւերակներ են մնացել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Խօսքը՝ *Խօսելով Միմեանց Հետ. Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում Եւ Թուրքիայում*, գրքի մասին է, Բոնն, Գերմանիա, 2010 (անգլերէն թարգմանութիւնը՝ *Speaking to One Another: Personal Memories of the Past in Armenia and Turkey*, Բոնն, Գերմանիա, 2010):
- ² Խօսքը վերաբերում է Դերսիմի ապստամբութեան ճնշմանը:
- ³ Սրբավայրերը, ուխտավայրերը:
- ⁴ Շէյխ Սայիդ - 1920-30ականների «Անկախ Բուրդիստան»ի պահանջով Թուրքիայում տեղի ունեցած քրդական ապստամբութեան ղեկավար: 1925ին իր համախոհների հետ կախաղանով հրապարակային մահապատժի են ենթարկուել Դիարբեքրի Դախկար հրապարակում:
- ⁵ Շէյխ Ռըզա - 1930ականներին թուրքական կառավարութեան կողմից Դերսիմը վերջնականապէս ճնշելու գործողութիւնների դէմ ըմբոստացած Դերսիմի աշիրէթների առաջնորդը: 1937 Սեպտեմբերի 5ին Սէիդ Ռըզան Երզնկայում դաւադրաբար ձերբակալուում է եւ իր հետ ժամանած 11 ցեղապետերի հետ միասին դատապարտուում է մահապատժի:
- ⁶ *Զրոյցը կայացաւ թուրքերէն, այն թարգմանեց թրքագէտ Անուշ Յովհաննիսեանը:*
- ⁷ 1921ին Խարբերդի Նահանգում դեռեւս 35 հազար հայեր կային, ովքեր յետագայում գաղթել են տարբեր երկրներ: Խարբերդի Ս. Սարգիս եկեղեցում 1922ին Գիւտ եպիսկոպոս Մխիթարեանի ձեռքով քահանայ է ձեռնադրուել ծագումով արաբկիրցի, 1887ին ծնուած Կորիւն Աղաջանեանը: Նա Խարբերդի հայկական եկեղեցում գործել է մինչեւ 1929, լինելով միաժամանակ առաջնորդի տեղապահ: Քահանան կարողացել է քրդերի եւ թուրքերի տներում թաքնուած որոշ հայ աղջիկների փախցնել Հալէպ կամ Ասերիկա, իսկ Սիրանուշ անունով մի աղջկայ ամուսնացրել է Մալաթիայից Գարեգին անունով մի հայի հետ: Կորիւն Աղաջանեանի՝ ԱՄՆ, Ֆիլիպիններ քաղաքում ապրող թոռնուհի Նայիրա Բալանեանը յիշում է իր պապի պատմածը. այդ տարիներին որբ հայուհիներից նրանք, ովքեր կարող էին փախչել եւ հասնել հայկական եկեղեցի, այլեւս կարող էին ապաւինել քահանայի օգնութեանը: 1929ին Խարբերդի վերջին քահանան տեղափոխուել է Հալէպ: 1929ին, ըստ քահանայի գրառք գեկոյցի, Խարբերդում շատ քիչ հայեր էին մնացել, ովքեր այլեւս չէին կարող եկեղեցի գնալ: Քահանայի ինքնակենսագրութիւնում գրուած է, որ ինքը Խարբերդից բռնագաղթի է ենթարկուել: Մակայն մինչեւ տեղափոխուելը կարողացել է վաճառել առաջնորդարանին սեփականութեան իրաւունքով պատկանող կալուածքները եւ դրամը ուղարկել պատրիարքարան:

ՍԱՍՈՒՆՅՈՒՆԵՐԸ (ԴՈՒՆ ԱՐԻՒՆ ՏԵՄՆՈՂ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅԻ ՊԷՍ ԵՍ) ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՅԵՐԸ

Ձրոյց Սասունի՝ Բիմեր՝ գիւղում ծնուած-մեծացած չորս հայերի հետ։ Երեքը եղբայրներ են, չորրորդը՝ Իսահակ Աքքայեանը նրանց մանկու-թեան ընկերներից։ Ձրոյցը նրանց մանկութեան եւ պատանեկութեան տարիների կեանքի մասին է, երբ իրենք ապրում էին Սասունում։

Ձրուցակիցներս համաձայնուել են, որ իրենց հետ զրոյցում քննարկուած խնդիրները, պատմութիւնները, իրենց լուսանկարները կարող են հրատարակուել։ Եղբայրներից միայն մէկը, ով երբեմն մեկնում է Թուրքիա, խնդրել է իր լուսանկարը չհրապարակել, որպէսզի «Տաճկաստանում այն յայտնի չդառնայ»։ Եղբայրներն են՝ Գարեգին (անունը փոխուած է), Մարգիս, Աւետիս Նարոյեանները։ Իսահակը եղբայրների մանկութեան ընկերներից է։ Եղբայրներն ապրում են Շուէցարիայում, Իսահակը՝ Ֆրանսիայում։ Ձրուցել ենք Երեւանում, ուր նրանք եկել էին ազգականներին այցելութեան եւ միմեանց հանդիպելու։ Ձրոյցը տեղի է ունեցել 2012 Սեպտեմբերի 25ին։ Ձրոյցն ընթացել է հայերէն լեզուով, միայն Գարեգինը յաճախ խօսում էր իտալերէն, եւ նրա Աւետիս եղբայրը թարգմանում էր։ Ձրուցակիցներիս հայերէնը Ստամբուլում սովորած տարիների հայերէնն է, եւ քանի որ Հայաստանի հետ շփումները շատ են եղել՝ արեւելահայերէնի որոշ ազդեցութեամբ։ Բնագրում լեզուն պահուել է այնպէս, ինչպէս խօսուել է զրոյցի ընթացքում։

Համառոտաձ այս զրոյցը ներկայացւում է հարց ու պատասխանի ձեւով, այնպէս, ինչպէս տեղի է ունեցել։ Բնագրում հարցերին պատասխանող եղբայրների անունները մասնաւորեցուած չեն, բացառութեամբ այն դէպքերի, երբ եղբայրներից որեւէ մէկը խօսում է իր անձնական կեանքի մասին։ Ամբողջ զրոյցը տեսագրուած եւ ձայնագրուած է։ Նիւթերը պահուում են Հրանուշ Խառատեանի անձնական արխիւում։

Հրատարակութեան է պատրաստել Հրանուշ Խառատեանը։

Շատ շնորհակալութիւն, որ համաձայնեցիք հանդիպմանը։ Ձեզ հետ հանդիպման հիմնական նպատակը Թուրքիայում ձեր եւ ձեր ծնողների ապրած տարիների եւ ձեր պապերի ապրած տարիների մասին յիշողութիւններին ծանօթանալն է, ինչ որ դուք ինքներդ էք տեսել, ապրել, ինչ որ ձեր ծնողներից եւ պապերից էք լսել։

Շատ կը խնդրէի պատմէք, թէ որտե՞ղ էին ապրում ձեր պապերը, ծնողները, դուք ինքներդ, ինչպէ՞ս ձեր ընտանիքը յայտնուեց այդ բնակավայրում, ի՞նչ գիտէք այդ վայրի եւ ձեր ընտանիքի անցեալի մասին։

Սասունցի եղբայրները պատմում են ընտանիքի պատմությունը.
Ճախից աջ՝ Սարգիս, Ալետիս, մանկութեան ընկեր Է. Խաչիկ

- Որքան մենք գիտենք մեր ընտանիքի պատմությունը, որքան մեր մեծերից լսել ենք, մեր պապերը բնիկ սասունցի եղած են: Սակայն ջարդերեն ետքը, փախած ըլլալով իրենց պապական գիւղերեն, շրջաններեն, մեր ծնողքը յայտնուած են Անատոլիայի տարբեր վայրեր: Մայրս փոքրիկ աղջիկ է եղել, ինքը 34ին ծնած է, բայց նոյնիսկ չգիտի, չի յիշում իր ծնունդին տեղը ուր էր: Երեսնականները հայերու համար դեռ շատ դժուար ժամանակներ էին, թաքնուած էին, կեղծում էին իրենց ինքնությունը, տեղից տեղ էին փոխուում: Տարբեր գիւղերում ապրեցան: Մայրս փոքր հասակում իր մայրը մեռաւ: Անոր մայրը մեռաւ մօրս ծնունդից քիչ ետքը: Ազգականներուն մեծ մասը զոհուած էին ջարդերուն: 40-45ի ընթացքին, ճիշտ ժամանակը չի յիշեր մայրս, բայց այդ միջակայքին իրենց Սասունի Բիւրք գիւղը բերեցին: Բաթմանի մէջ է աղ գիւղը, Բաթմանի գիւղերեն է: Ինչքան մայրս կրնայ յիշել՝ այդ գիւղն իրենք չընտրեցին: Այդ ժամանակ գիւղին մէջ միայն մէկ հայ ընտանիք կար: Մեծերը միշտ կ'ըսէին, որ կառավարութիւնն առհասարակ չէր ուզում, որ հայերը միասին ապրեն, եւ կենդանի մնացածներին ցրում էին տարբեր կողմեր: Մայրս նոյնիսկ չի յիշում, թէ որ գիւղից իրենց Բիւրք բերեցին: Մայրս երկու եղբայր ուներ, իրմէ մեծ եւ իրմէ փոքր: Իր մօր մահէն ետք հայրը, այսինքն՝ մօրական մեծ պապս կրկին կ'ամուսնանայ: Մայրիկիս պապայի ընտանիքից միայն ինք մնացեր էր, բոլոր ազգականները սպանած էին: Մայրս վերիվարոյ ութ հասն եղբայր, երկու

հատ ալ քոյր ուներ: Մեծ եղբայրը մահացաւ երկու-երեք տարի առաջ Փարիզում, անկէ յետոյ մամաս կու գայ: Մամայէն ետքը եղբայր մը կայ, անիկա քանի մը տարի Հայաստան ապրեցաւ: Տաճկաստանէն եկաւ Հայաստան, տասը, տասնհինգ, քսան տարի յետոյ Հոլանդա վերադարձաւ: Ութ քեռի ունենք:

Իսկ ձեր հայրը որտեղի՞ց էր:

- Մեր պապիկը, պապայիս պապան՝ Կիրակոսը մէկ եղբայր է մէկ քոյր ուներ: Իրեն մօտ յիշատակներ մնացած է, որ հայրը իրեն բաւական շատ կը սիրէր եւ իրեն միշտ կը հետեւէր, որ արեւի տակ շատ չմնար: Իրենք ալ մամայիս նման նոյն պատմութիւնը ունեցեր են, տարբեր տեղեր ապրեր են, միշտ տեղափոխութիւններ եղած են: Յետոյ, երբ Աթաթուրքից յետոյ կենդանի մնացած հայերուն հողեր բաժանեցին, իրենց ալ բերին նոյն գիւղը: Բիմեր բերին, մայրիկիս ընտանիքի հետ պայմանները գրեթէ նոյնն են:

Իրենք հենց Բիմերի՞ց են փախել, յետ են եկել, թէ՞ ուրիշ գիւղից:

- Չէ, ուրիշ գիւղից: Սակայն չեն յիշեր, կամ մենք չենք յիշեր, թէ որ գիւղն էր իրենց բնիկ գիւղը: Միայն գիտեն, որ կրկին Սասունից էր: Յետոյ Մկրտիչը, պապիկի միւս եղբայրը Հայաստան փոխադրուեցաւ եւ աստեղ ապրեցաւ, աստեղ ալ մեռաւ: Տատիկիս բոլոր եղբայրները 40ական թուականներին Հայաստան էին գացեր: Իմ պապաս՝ Օհանը իրան քեռին շատ կը սիրէր, եւ ինք իրենց հետ գնաց Սուրիա, Սուրիայից Հայաստան պիտի գար: Ինքը քեռին հետ Սուրիա գնաց, ինք երեխայ էր, տաս տարեկան երեխայ էր եւ իրենց ետեւէն գնաց Սուրիա: Ինքը Սուրիա մնաց, միւսները գնացին Հայաստան: Քեռիս ըսած էր, որ դուն չես կրնայ մեզի հետ գաս, նորմալ չէ, պիտի դառնաս ընտանիքդ, պապադ, մամադ բերես, այսինքն՝ պապիկս եւ տատիկս: Ինքը մնաց տաս տարի Սուրիա: Սուրիոյ մէջը ուրիշ կեանք ունեցաւ, արաբերէն գիտեր, թրքերէն գիտեր, քրդերէն գիտեր, հայերէն գիտեր պապաս: Կամշլու էր: Տաս տարի հոն մնաց, եւ արդէն հոն ապրեցաւ պապաս: Ընտանիքը յոյս չուներ, կը կարծէին որ մեռած է, կորսուած է: Յետոյ ժամանակի ընթացքին մտածեց, որ կարծեմ ճիշտ է վերադառնալ, երթամ տեսնամ ինչ եղաւ իմ ընտանիքիս: Պապաս վերադարձաւ: Պապայիս վերադառնալէն ետք որոշին, ամենը ըսին, որ գնանք աստեղէն, որովհետեւ Թուրքիան յարմար չէ [*ապրելու համար*]: Պապաս ինքը կ'ըսէ «չէ, ես Հալէպ ապրեցի, մուսուլմանները շատ լաւ են, մեզի խնդիր չեն տալի, մեզի տեղ տալիս են, մեզի ընդունում են, լաւ կերպով ընդունում են»: Կը մտածի, որ Թուրքիան արաբական երկրի նման է, չի մտածի, որ վտանգ կ'ըլլայ Թուրքիոյ մէջ: Տատիս շատ իրեն համոզեց, որ մենք էլ գնանք, բայց ինք ըսաւ, որ չէ, աստեղ լաւ է, կրնանք ապրել: Ինքը յոյս ուներ, որ լաւ պիտի ապրի: Այսպէս, իր պնդումի վրայ ընտանիքը շարունակեց Բիմերում ապրել:

Ձեր ծնողները Բիմերու՝ մ' հանդիպեցին իրար հետ:

- Այո: Իրարու Բիմեր հանդիպեցին, անպայման:

Եւ Գարեգինը աւագ զաւակն է: Ե՞րբ ծնուեց առաջին զաւակը:

- Գիտեք, ճիշտ չէ մեր ծննդեան օրերը, որովհետեւ էն վախտ ուրիշ սիստեմ էր: Ինչ որ ունեինք թուղթին վրայ, պասպորտին վրայ՝ 1954:

Իսահակ - Մեր բոլորիս համար ծնունդին օր, տարի, ամիս արդէն միայն պասպորտի կարեւորութիւն է: Երբեք դա չենք տօնած, այսօր էլ աս մասին բնաւ ոգեւորութիւն չունիմ ինչու՝ մարդ կը տօնի:

Իսահակ, իսկ Ձեր ծնողներն ինչպէ՞ս յայտնուեցին Բիմերում:

Իսահակ - Իմ հայրիկս Սուրիա անցած էր, Կամիշլու, ուրիշ հայերու հետ: Ան Թուրքիոյ մէջ մայր ունէր եւ երեխայ: Սուրիոյ մէջ կրկին կ'ամուսնանայ, բայց տիկինը կը մեռնի: Մայրիկիս հետ ամուսնացաւ: Այն ատեն մայրիկս պէտք է որ տասներեք կամ տասնչորս տարեկան, կամ գուցէ տասնհինգ տարեկան ըլլար: Արդէն ինքը կ'ըսէ կ'երթամ իմ մայրս եւ տղայ մը, աղջիկ մը հոն ունի, անոնք ալ կ'առնեմ հոս կը վերադառնամ: Երբ որ վերադարձաւ Թուրքիա, ամեն բան ընդհատած էր, կոիւր կ'երեւի դադրած պէտք է ըլլայ, անոր համար 45 թիւը կը կարծեմ կոր, գուցէ 46 թիւը: Ընտանիքը չի գտաւ, բայց այլեւս չի վերադարձաւ: Մեր շրջանին գիւղերէն իմ ծնողների առաջին գիւղը եղաւ, այսինքն՝ իմ հայրիկիս, մայրիկիս առաջին գիւղը եղաւ Կորըխ՝ գիւղ: Խորխէ ալ կ'ըսեն: Քիչ մարդ կ'ապրէր գիւղին մէջ: 1948-49ին առկէն տաս [տարի] առաջ արքայութեամբ հայերն այլեւս ազատ էին, ով ուզենար՝ կրնար վերադառնալ, միայն իր ծնած գիւղը չի կրնայ վերադառնալ: Ասիկա այն հայերն էին, որ Ղերսիմի ալաւուններու ջարդերի շրջանին նոյնպէս արքայութեան յատկացուած տեղեր⁴: Ասոնք կ'ընտրէին, ուր կ'ուզէն ապրել, միայն իրենց ծննդավայրը չըլլար: Եւ որոշներ մեր գիւղը՝ Կորըխ եկան: Մեր գիւղն ալ վիճակը ամենալաւը եղողը մենք էինք: Մենք ահագին կենդանի ունեինք, կաթ ունեինք, թան ունեինք, մածուն ունեինք, հաց ունեինք, գոնէ ասպէտով մարդ կրնայ ապրիլ: Այն ատեն տասը-տասնհինգ ընտանիքի չափ մեր ընտանիքին օգնութիւնով ապահովեցան, մինչեւ որ տեղաւորուին: Յետոյ անոնք գացին Բիմեր գիւղը տեղաւորուեցան, հայրիկիս ըսին դուն մեզի շատ օգնեցիր, ասքան ատեն մեզի ճաշ տուիր եւ այլն, դուն ալ պէտք է մեզի հետ աս գիւղը տեղաւորուիս: Հայրիկս ալ տխրեց, որ իրեն հին հայկական գիւղը պարպուած է, պարապ մնացած է, գրեթէ երկու-երեք ընտանիք կ'ըսեն կոր մնացած է: Հայրիկս եւ այլ անոնք տեղաւորուած ատենը, աս նոր եկած հայերուն հետ տեղաւորուած ատենը գիւղը կը սկսի քիչ մը ապրիլ: Վերջը ինքն ալ Բիմեր կ'երթայ: Ես արդէն Բիմեր ծնած եմ, Գարեգինին հետ նոյն թիւերուն, կրնայ ըլլալ՝ 1954: Նոյնիսկ Գարեգինը եւ ես կաթնեղբայր ենք, որովհետեւ իր մայրը ինձի կաթ տուած է:

Աւետիս - Հարեւան չէինք, բայց մայրը հիւանդացաւ, մինչեւ մեկուկէս տարի մեր մայրիկէն կաթ կ'առնէին, մայրիկը բաւական շատ զօրաւոր էր, լաւ կաթ ուներ, անոր, որ մեր երկու տուներ պահուէց:

Ձեր ծնողները գիտէ՞ին հայերէն:

- Իրենք հայերէն լաւ գիտէին եւ Մասունի մաքուր հայերէն կը խօսէին, իրարու մէջ միշտ հայերէն կը խօսէին, բայց չէին ուզեր, որ իրենց երեխէքը հայերէն խօսէին, որ վտանգ չունենան: Դպրոցը կամ յանկարծ դուրսը սխալմամբ հայերէն թէ խօսին, դուրս կու գայ որ հայ ենք, եւ խնդիրներ կ'ունենանք:

Բայց զիւղում գիտէին արդէն, որ հայ են:

- Գիւղում գիտէին, բայց զինուորութեան ըլլայ կամ դպրոց ըլլայ՝ տարբեր բաներ են, տարբեր առիթներ են: Հոն հայ ըլլալդ յայտնի չի պիտի անէիր: Գրեթէ բոլոր հայերը այս խնդիրը ունեցած են: Չեն ուզեր երեխէքը հայերէն խօսեն:

Ձեր մանկութեան տարիներին գիտէի՞ք, որ հայ լինելը վտանգաւոր է:

- Միշտ մահու վախ մնացեր է, էն վախտ միշտ կը զգաս, որ կարան մի օր քեզ սպանեն:

Այդ վախը ինչի՞ց էր գալիս: Ծնողներ ինչն ասում, որեւէ մէկը սպանուի՞մ էր, որտեղի՞ց գիտէին, ինչի՞ց էր այդ վախը:

- Ծնողները իրարու մէջը կը խօսէին, մենք սա կը հասկնայինք, որ վտանգաւոր էր: Եւ ստիպուած ենք միշտ մեկուն բան նուիրենք, որ մեզի չսպանեն, միւսի բան նուիրենք, միւսի ճաշու տանք, միւսին հիւրասիրենք, որ մի խնդիր չունենանք, եւ ասիկա իրեն ազդեցութիւնը ըրեր է, որ ասանկ է: Մենք ասիկա սովորանք:

Եթէ զիւղից դուրս մէկը հետաքրքրուէր ո՞վ ես, ի՞նչ ես, ի՞նչ պիտի ասէր, ինքը ո՞վ է:

- Մենք ապրում ենք իբրեւ երկրորդ դասարանի [դասակարգի] ժողովուրդ, երեւում էր ասիկա: Մնումը պահից մենք գիտենք՝ թուրքերը կարան ազատ օրերուն ինչ ուզէին անէին, եւ եթէ մենք պէտք է իրենց հետ խնդիր ունենայինք, մեր խնդիրը կարելուր չէր, կարելուրը իրենց ապահովութիւնն էր, իրենց կողմից էր բոլոր կառավարութիւնը: Ասիկա միշտ իմացել ենք: Մեր զիւղին մէջը թուրք չիկար, երեխայ ժամանակ մենք անոնց չի տեսանք, բայց ընտանիքէն ալ կու գար, եւ բոլոր հայերը իրենց անանկ կը պահէին, որ առիթ չի տան թուրքին: Ասիկա մանկութիւնից եկաւ եւ բոլորս գիտէինք:

Չի՞ եղել դէպք, որ որեւէ մէկը ինչ որ առիթով հարցնի, թէ դու ո՞վ ես:

- Ներողութիւն, անիկա ճիշտ կ'ըլլայ, որ հարցրեցիք, անիկա բացատրենք: Մեր բոլոր հարեւանները գիտէին, որ մենք հայ ենք, եւ մեզի բոլոր հայերուն որոշած էին բան ընեն, գեաւուր բառը կ'ըսէին: Գեաւուր կ'ըսեսնէ՝ հայ է: Մեր զիւղերը քուրդեր ապրում էին, քուրդերը հայ չէին օգտա-

գործում, ֆրլա կ'ըստին: Մենք մեզի «հայ» կ'ըստինք, իրենք «գեաւոր», «ֆրլա» կ'ըստին, եւ մենք փոքրուց գիտէինք, որ ատիկա վիրաւորական է: Բայց իրաւունքը իրենց մօտ էր:

Գեաւոր, ֆրլա էին նաեւ քրիստոնեայ ասորիները, թէ՛ լոկ հայերը:

- Անոնք ատիկի հարաւային մասում էին, մենք չի գիտէինք անոնց ինչպէս կ'ըսեն: Մեր վախը թերեւս նրանից էր, որ արդէն ուրիշ հայեր մուսուլմաններ դարձած էին եւ մեր մէջ ապրում էին: Տարիներ անցնեն, միշտ մեր ընտանիքին մէջը կը խօսուէր: Կ'իմանայինք, որ ատիկա կամաւոր ընտրութիւն չէր, հարկադրուած իսլամ դարձան, եւ միշտ վախ կար մեզի համար: Գիտեմ որ անիկա հին հայերն են, անոնց ուրիշ անունով կը կանչեն, մեզի ուրիշ անունով կը կանչեն:

Ի՞նչպէս էին նրանց անուանում, նրանք ֆրլա չէի՞ն:

- Բաֆըլա, այսինքն՝ Բաֆըլա բառերից է՝ հայրիկը քրիստոնեայ: Այսինքն հայից փոխուած է, ան քրիստոնեայից փոխուած է:

Բաֆըլա քողերն էին ասում, իսկ թուրքերը:

- Մեր կողմերը թուրք չիկար, անոր համար մեր գրականութիւնը [նկատի ունի՝ իմացութիւնը] բոլորը թուրքերէնով էր:

Ձեր մանկութեան, գիւղում որքա՞ն մարդ էր ապրում, որքանը մահմեդականացուած հայ էր, որքանը թուրք, որքանը՝ քրիստոնեայ:

- Մեր գիւղը կարծեմ քսան հայ ընտանիք կա՞ր: Եթէ հաշուենք քսան հայ ընտանիքը, ամէն ընտանիքի մէջ երկու-երեք զաւակ, եւ անոնց զաւակները... հասկցա՞ր ինչ կ'ըսեմ:

Այո, մի ընտանիքի մէջ երկու-երեք սերունդ էր ապրում:

- Էդքանը մի տանիքի մէջ են ապրում:

Կարո՞ղ ենք ասել՝ միջին հաշուով մի ընտանիքում 10-12 մարդ կար:

- Կան ընտանիքներ, որ կային, ամենը չէ, բայց կային: Եթէ ամէն ընտանիքին մէջ մինչեւ ութ մարդ հաշուենք նէ, այսինքն հարիւրէն մինչեւ հարիւր քսան, գուցէ քառասուն հայ քրիստոնեայ մարդիկ կային: Նոյնպէս կարծեմ որ 15-20 ընտանիք թուրքեր կային, բոլորն էլ մուսուլմաններ էին: Ասոնց մէջը երկու, գուցէ երեք ընտանիք, ասենք, Բաֆըլ ընտանիք էին, որ դարձած էին:

Այսինքն՝ ենթադրում էք, որ գիւղը մօտաւորապէս չորս հարիւր մարդ կը լինէր, եղպէ՛ս էք յիշում, որի մօտաւորապէս կեսը ֆրլա էր:

- Չէ, գիւղը ատիկի պատիկ էր, եթէ բոլոր գիւղը երկու հարիւր քսան ըլլա նէ, մինչեւ հարիւր հօգի անպայման հայ էր, մնացածը մուսուլման եւ դարձած հայեր էին:

Բացի ձեր գիւղը, ձեր կողքը կայի՞ն էլի եղպիսի գիւղեր, որտեղ նոյնպէս հայեր էին ապրում:

- Այո: Ես ինչ որ գիտեմ Բառննջ գիւղում բաւական հայ ընտանիքներ կային, Հարֆասէ գիւղում հայեր կային, որ մեր ատենին չորս-հինգ

ընտանիք մուսուլման դարձան: Ընդհանրապես թերեւս յիսուն գիւղերուն մէջ ալ հայեր կային: Բաթմանի⁵ մէջ ինչ որ գիտենք, Գուքվայաթ է, Բայեզիթ, Միչի Բաորնջ, Բելքէ, Քանիքիլէ⁶, Նազդալէ, Նովալէ, Խորխէ, Քիւրքիւն, Դոյրչերէնփոնտէ, Իստանսիոնէ, Ջըւրնգէ, Ջնամիթէ, Փինար⁷, Կանիխիլէ, Ջեղակա, Բիշերիէ⁸, որ ինքն Քուվին կը կոչուի, իրեն մէջ նմանապէս Ֆարթին՝ Միլուան այսօր կը կանչուի *[թուարկում են միմեանց յիշեցնելով, երբեմն նոյն գիւղի անունները տարբեր կերպ են արտաբերում, օրինակ՝ Հարֆասէ/Հալֆասէ, Նովալէ/Նաուալէ, Խորխէ/Կորխէ/Կորրիա/, Իստասիոնէ/Իստասիոնէ, Բաորնջ/Բաորնջէ, Ջեղեկա/Ջեղակա]*⁹: Ուրիշ գիւղերում ալ պէտք է որ ըլլային¹⁰:

Իսահակ - Շատ գիւղերը, որ կ'երեւի որ կամ ճամփու վրայ են կամ որոշ ստուար տեղեր էին, այրեցին: Ասոնց քուրդերը խրապաժառ¹¹ կ'ըսեն: Խրապաժառ՝ այսինքն խրապա, քանդուած, այրուած: Հոն այլեւս մարդ չէր ապրի: Ասոնք բոլորը հայ գիւղեր եղած էին, եւ հոն այլեւս որեւէ մէկ ապրելու չգնաց: Վատահ չեմ, բայց կը խորհիմ, որ կառավարութիւնն ալ թոյլ չէր տայ հոն բնակիլ:

Հարֆասէ գիւղի մասին ասացիր, որ արդէն ձեր սերնդի կեանքի շրջանում որոշ ընտանիքներ մահմեդականացան: Ուրիշնէ՞ր էլ կային:

- Այո: Շատ քիչ է, որ կը պատահէ, բայց ան գիւղին մէջը պատահեց: Մեր գիւղին մէջը փորձառութիւն մը եղաւ, քանի մը անգամ մեր երիտասարդներուն քուրդ աղջիկ կու տային, որպէսզի մուսուլման դարձնեն մեր տղաքները, կամ մեր աղջիկները կը փախցնէին, որպէսզի նոյնպէս մուսուլման դարձնեն: Աղ փորձառութիւնը քանի մը անգամ եղաւ, բայց մեր հայերը ինքզինքը պաշտպանեցին, ցուցուցին, որ ասիկա չպէտք է ըլլայ, որպէսզի գիւղին մէջ խաղաղութիւնը չաւրուի:

Այսինքն՝ քուրդերը նոյնպէ՞ս այդպէս մտածեցին:

- Այո: Քուրդերն ալ ընդունեցին, որ պէտք է ճշտել, որ մէկ-երկու խնդիրին մէջ է, քուրդերը ելան եւ մեզի իրաւունք տուին եւ իրենց մէջը համաձայնութիւնը առան, այսինքն՝ ճնշում դրին, որ ասպէս փորձառութիւնը չառաջանայ, որ խաղաղութիւն մեր մէջ ունենանք:

Իսկ գիւղի մէջ առհասարակ հայերն ու քրդերը միմեանց դէմ թշնամանք ունէ՞ին, կոիւներ լինու՞մ էին: Օրինակ, հողի պատճառով, անասունի պատճառով:

Իսահակ - Անանկ պրոբլէմներ քանի մը անգամ եղան, քուրդ-հայ եւ քուրդերու՝ իրար մէջ խնդիր ունեցան: Հայեր մի կողմը բռնեցին, անանկ մէկ, երկու կոիւներ եղան:

Ոստիկան եկե՞լ է ձեր գիւղ:

Իսահակ - Ոստիկան չէ՝ ժանդարմա կար անտեղ: Ժանդարմա կու գար:

Թու՞րք էր, թէ քուրդ էր:

Իսահակ - Միայն թուրք էր:

Թուրք ժանդարմները յատուկ որեւէ կողմնակալութիւն ունէի՞ն:

Իսահակ - Ճիշտը ըսեմ կողմնակալութիւն անպայման կար, ատոր համար արդէն կրցածին չափ դատարան չէին էրթայ: Դատարան էրթաս նէ՝ խնդիրը աւելի կը մեծնար:

Այսինքն՝ աշխատում էին պետութեան հետ գործ չունենալ:

Իսահակ - Այո: Բայց գիւղը իր մեծերը ունէր: Յարգուած մարդիկը ունէր, որուն խօսքը մտիկ կ'ընէին, որ կ'ըսէին... ճերմակ երես... հա, ռուսկիները: Քուրդերուն ոչ կ'ըսէնք, խնդիր մը ըլլա նէ, վերջապէս կրնային ըսել, որ միասին նստինք: Հայերն ալ կը նստէին, քուրդերն ալ կը նստէին: Գիտէին որ աս մարդը, ան մարդը որեւէ կողմ չի բռներ: Դատաւորի պէս է: Եթէ խնդիրը եղողը մէկուն շատ-շատ մօտ ըլլայ, անիկա չէին կանչեր:

Ձեր գիւղի հայերը ուրիշ գիւղի հայերի հետ շփումներ ունէի՞ն:

- Այո, ունէին, իրարու աղջիկ կու տային, աղջիկ կ'առնէին, շրջանը միշտ ասանկ յարաբերութիւնով մերու հետ եղած է, որ մենք գիտէինք անոնք ալ հայ են, մենք ալ հայ ենք, կամ յարմար է, որ մէկէն միւսը աղջիկ առնեն, տան:

Երբ որ ասում էք հայ, նկատի ունէք միայն քրիստոնէա՞յ հայ:

- Մենք գիտէինք, որ սուրիանին ալ քրիստոնէայ կային, եւ հայ: Ուրիշ գիւղեր կային, որ գիտէինք, որ սուրիանի են: Մենք կ'ըսէինք սուրիանի, անոնք ալ իրենց կ'ըսէին սուրիանի:

Ձե, երբ որ ասում էք, որ էս գիւղերում հայեր են ապրում, իմ հարցն այն է, որ միայն քրիստոնէայի՞ն էք հայ ասում: Մահմեդականացածին հայ չէ՞ք ասում:

- Այո:

Իսկ ուրիշ գիւղեր գիտէ՞ք, որտեղ մահմեդականացուած հայեր կային:

- Այո, ուրիշ գիւղերի մէջն ալ կար: Մեր գիւղերին մէջ ալ եւ բոլոր մուսուլման եղող գիւղերուն մէջ ալ, բոլորը գիտէին: Եւ անոնց կ'ըսէին բաֆըլլա, եւ եթէ վիրաւորիչ ըլլալ կ'ուզէին՝ հարամ կ'ըսէին: Հարամ գիտէ՞ք ինչ ըսել է՝ հարամ ոսկոր: Հարամ ոսկոր մարդիկ էք: Իրենց մէջը քուրդը մուսուլմանցած հայուն հարամ ոսկոր կ'ըսէին:

Այսինքն՝ իսլամացած հայերին թէ՛ հայերը չէին լաւ վերաբերում, թէ՛ քուրդերը չէին լաւ վերաբերում:

- Եւ իրենք ալ շատ դժուար վիճակի մէջ էին: Կարելի է, որ կը զոջային, որ մուսուլման դարձած են, կարելի է, որ կ'ուզէին վերադառնալ, բայց գիտէին, որ չեն կրնայ վերադառնալ: Շատ անգամ մենք անոնց հետ աւելի պրօբլէմ կ'ունենայինք, քան թէ քուրդի մը հետ:

Դուք գիտէ՞ք որեւէ մի դէպք, որ իսլամից յետոյ նորից քրիստոնէայ դարձան:

- Մեր գիւղերը չենք գիտեր, մեր ատենին չենք գիտեր:

Ձեր մայրիկի անունը ինչպե՞ս էր:

- Խաթուն:

Խաթուն նաև քրդերն էին օգտագործում, թե՞ միայն հայերն էին դնում այդ անունը: Այսինքն՝ եթե ասեն Խաթուն, կ'իմանա՞ք, որ նա հայ է, թե՞ պարտադիր չէ:

- Այդ անունը, որ մանաւանդ այսօրուայ միջով նայենք նե, հայկական անուններ չեն, բայց մեր շրջաններուն մեջ էր, հայերը աս անունները աւելի շատ կը գործածէին:

Ես հիմա չեմ հարցնում արդեօք հայկակա՞ն էր, իմ հարցս այն է, թե՞ օրինակ՝ եթե մեկը ասէր իր անունը Խաթուն է, կը մտածէի՞ն, որ դա հայ է, թե՞ չէին մտածի, կարելո՞ր չէր լինի: Գարեգին ասելիս անպայման բոլորը կը հասկանան, որ հայ է: Նոյն կերպ՝ Աւետիս, Սարգիս:

Իսահակ - Այո, Իսահակն ալ: Իմ մեծ հայրիկիս անունն ալ Սէրան է: Նոյնպէս քուրդերն ալ կարող են Սէրանը գործածեն, եգիպտացիներն ալ կը գործածէին:

Հայրիկների անուններն ինչպե՞ս էր:

- Կիրակոս պապս էր, եւ Օհան՝ հայրս, բայց Պապուշ կը կանչէինք:

Իսահակ, Ձե՞ր հայրիկի անունը ինչպէս էր:

- Իմին հայրիկիս անունը Մուրադ էր, բայց դե իր ընտանիքին մեջը երկու Մուրադ կար, իմ հայրիկի համար ըսեր են Մուրադը քիչու՞ք՝ պստիկ Մուրադ: Եւ վերջի թուղթերուն մեջ ալ իբրեւ քիչու՞ք՝ իբրեւ պստիկ գրուած է: Գրուած է Մուրադ քիչու՞ք: Իմ պասպորտիս մեջ ալ մականունս Արքայա գրած է, ատիկա պաշտօնականն է, թուրքական ձեւով է, բայց ես կը սիրեմ Արքայեան ըսել, որովհետեւ «եան» հայկական մականունի կը նմանի: «Արքայա» խորթ բան է, ընտանիքիս հետ կապ չունի: «Արքայեան» հպարտութեամբ կ'ըսեմ:

Օհանը եւ Կիրակոսը որեւէ տեղ գնալիս, արդէն յայտնի էր, որ ինքը հայ է, իր անունից արդէն երեւում է:

- Օհանը՝ հա, Պապուշը՝ չէ: Պապուշը աւելի քուրդական անուն էր: Ամենը երկու անուն ունէին, անիկա յետոյ մեր վրան ազդեց: Մենք Պոլիս որ ապրեցանք, ամենս երկու անուն ունէինք, մեկը՝ թրքական:

Կարո՞ղ էր ձեր անունները ասել, ձեր թրքական անունները:

Աւետիս - Ինձ Հեւէս կ'ըսէին:

Սարգիս, դու՞ ք էլ ունէիր թուրքական անուն:

- Սարգիսի թուրքական անունը Ստամբուլում Մելիմ էր:

Սարգիս - Միշտ Սարգիս էի: Սարգիս մնաց, մինչեւ Պոլիսում ինք տարեկան սկսայ աշխատիլ: Հայու մը քով կ'աշխատէի, բայց իրենք ինչպէս որ տաճիկ մարդիկ կ'աշխատէին, ադպէս էլ իրենք, հայ չի պիտի ըլլայ: Ես որ հայ եմ, ինքը ինձի տաճկական անուն մը տուաւ, մենք նոյն

շենքի մեջ կ'ապրեինք, նմանապես այլ շենքին տերն էր, ինձի Սելիմ կը կանչեր:

*Իսկ դուք փողոցում կամ թուրքերի հետ ծանոթանալիս Սելիմ ա-
նունն էիր ասում, թե՞ Սարգիս անունը:*

Սարգիս - Չէ, Սարգիս: Սելիմը ամառները կը գործածուէր, երբ կ'եր-
թայի իրեն քովը աշխատելու: Անշուշտ օր մըն այլ յայտնի եղաւ, որ հայ եմ:

*Վերադառնանք Բիսէրի կեանքին: Ուրեմն ձեր ծնողները հանդիպե-
ցին Բիսէրում եւ ամուսնացան: Քանի՞ տարեկան էր Ձեր մայրը:*

- Աղջիկները կը փախցնէին, ատոր համար կ'ուզէին հայր հայու հետ
եւ շուտով, կանուխ ամուսնացնեն, չեն սպասեր, որ աղջիկները մեծանան:
Մեծամասնութիւնը ամուսնացած էր 14, 16 տարեկանին:

*Ուրեմն կարող ենք հիմա հաւաստել, որ դուք ձեր մանկութեան տա-
րիներէից, չնայած ձեր ծնողները հայերէն գիտէին, գիտում միմեանց հետ
քրդերէն էիր խօսում:*

- Այո: Բոլոր երեխաները:

*Իսկ ձեր ծնողները իրար հետ, բացի հայրիկը եւ մայրիկը, ուրիշ հայ
ընտանիքի հետ, հայերէն խօսու մ էին:*

Իսահակ - Իրենց ծնողքը հայերէն գիտէին, իմ հայրս եւ մայրս բնաւ չի
գիտէին: Հայրիկս հայերէն աղօթք գիտէր, սակայն ան աղօթքը բոլորովին
կատարեալ չէր: Խաչ միշտ կը հանէին ճաշէն առաջ, ճաշէն յետոյ:

- Իմ ծնողները, ինչ որ գիտեմ, միշտ իրար հետ քրդերէն խօսած էին:
Հայրիկս քանի մը աղօթք գիտէր, ան աղօթքները բարձր չէր ըսեր, մենք
միայն Աստուած լսեցինք: Այսինքն քանի մը բառ. ես չեմ յիշեր, որ հայ-
րիկս, մայրիկս հայերէն բան ասեր է, մենք քրդերէնը մինչեւ այսօր չի մոռ-
ցանք այն պատճառով, որովհետեւ իրենք ուրիշ լեզու չի սովորեցան:

*Կ'ուզենայի վերադառնալ եւս մի հարցի: Ձեր մանկութեան տարինե-
րին ձեր ծնողների խօսելուց դուք զգում էիք, որ վտանգ կայ: Բայց դուք
գիտէիք ինչ է կատարուել, թե՞ չգիտէիք: Այսինքն գիտէիք, որ հայերի յա-
տուկ կոտորած է եղել, թե՞ այդ մասին ուշ իմացաք:*

- Այդ մասին ոչ, միշտ գիտէինք, ասիկա միշտ խօսք կ'ըլլար, աս ատե-
նին համար քրդերին մեջ կ'ըսեն «Ֆերմանէ ֆըլայէ» այսինքն՝ հայերին
ջարդին պատահած ատենը: Միշտ կը գործածէին:

Եւ դուք հասկանու մ էիր ինչի մասին է խօսքը:

Աւետիս - Ֆերման ճենոսիտ չէ, Իսահակ:

Իսահակ - Ճենոսիտ չէ, բայց իբրեւ ճենոսիտի իմաստով ասիկա կը
գործածէին:

Ինչպէ՞ս էիր հասկանում «Ֆերման» բառը:

Իսահակ - Հրաման, կանոնը, որ էլաւ, հայերը տեղափոխուէն: Տէր Զօ-
րը տեղափոխուէն: Ֆերման ըսելը՝ մի բան վերցնել ուրիշ տեղ դնել: Որ
թուրքին այլ հարցնէք նէ, դուք ի՞նչ գիտէք «Ֆերմանէ ֆըլայի» մասին, եթէ

թուրքը քուրդերի շրջանը կ'երթայ կոր, գիտեն որ ինչի մասին խօսի, ջարդի մասին խօսայ:

Ձեր գիւղի քրդերից դուք տեղեկութիւն ունէ՞ք, ջարդին մասնակցած քրդերից կայի՞ն, որ իրենք գնացել էին հայ ջարդելու Բիւլէր գիւղը:

- Հա, ջարդէն յետոյ աս գիւղը երկու ընտանիքով մնաց, որով մինչեւ եղ հայկական գիւղ էր:

Քուրդ չկա՞ր մինչեւ ջարդերը այդ գիւղում:

- Կ'ըսեն որ մեր Յովսէփին հայրը եւ երկու դարձած հայ ընտանիք մնացեր են, այսինքն՝ Բիւլէրը առաջ բոլորովին հայ պէտք է եղած ըլլայ: Երբ որ հայերը Անատոլիէն վերադարձան, 1937-8 թիւերուն, երբ որ Դերսիմի քուրդերուն փրօպլէմը եղաւ, ջարդը եղաւ, ադ ջարդին ահագին հայ զոհեր ալ եղան¹²:

Ո՞չ միայն Դերսիմում, ուրի՞շ տեղեր էլ զոհեր եղան:

- Ուրիշ տեղերը չէ գիտեմ, Սասունի շրջաններում՝ այո: Աս շրջաններէն ընտանիքներ զոռով տեղափոխուեցան Գոնիա, Էսքիշէհիր, Իզմիր:

Սասունի՞ց գնացին:

- Սասունէն գացին, այո, եւ տասը տարի հոն մնացին: Երբ որ Սասունէն գացին, բան մը թուրքերէն չէին գիտնար, երբ որ վերադարձան, 1945-47 թիւերուն թրքախօս էին: Պատերազմէն յետոյ անմիջապէս կանոն մը հանեցին, որ անոնք հոս կրնան մնալ, բայց եթէ ուզենան իրենց տեղերը [վերադառնալ], միայն այն պայմանով, որ իր հին գիւղը չերթան:

Երբեւէ եղէ՞լ է, որ որեւէ առիթ կամ դէպք յիշէք, որ դուք որեւէ քուրդի կամ թուրքի հետ խօսացած լինէք ջարդերի հարցերի շուրջ. այսինքն՝ ձեր ապրումների եւ ջարդերի մասին:

- Մեր գիւղացիները իրանց մէջ կը մեղքանային շատ անգամ, աս խօսքերը միշտ կ'ըլլար: Միշտ կ'ըսէին որեւէ մէկուն համար, օրինակ, «աղիկա ան ատեն մեր գիւղացի էր, ջարդին», «ան երեխան առանց հայր, մայր մեծցաւ, մեղք», «աս ընտանիքը նայեցան ասանկ բաները, դաժանութիւնները», միշտ կը խօսան: Այրուած գիւղերուն մասին ամբողջը յայտնի էր եւ միշտ կը խօսան: Ատիկա բնաւ փակ թեմա չէր: Ազատ կարող էինք խօսել: Միայն վախ մը, որ քիչ մը միշտ կար: Մեր ծնողներ անքան վախ ունեցած էին զինուորներէն, որ եթէ գիւղին մէջ զինուոր երեւնար՝ կը վախնային: Մեզի ալ, որ երախայ էինք թէկուզ, կ'ուղարկէին գիւղէն դուրս, մենք գիւղէն կը փախէինք դուրս, ճամփուն: Չասէին էլ ծնողքը՝ տղաքը կը փախէին: Վախը մեզի տուած էին: Զինուորը քիչ կու գար, բայց զինուոր եթէ գայ՝ մենք կը փախէինք ճամփուն մօտ կը կենայինք, մինչեւ զինուոր գիւղէն դուրս էլլան: Կը կարծէինք, որ կու գան մեզի կ'առնեն եւ այլն:

Այսինքն՝ առնեն ի՞նչ անեն, պիտի սպաննէ՞ն ձեզ, ի՞նչ պիտի անեն:

- Հա, այն վախով:

Այնպէս էին կասկածում, որ պիտի սպանէ Ն:

Իսահակ - Հա: Քուրդերը ի՞նչ կ'ըսէին, այսինքն՝ վախկոտ մէկուն կ'ըսէին, դուն արիւն տեսնող քրիստոնեային պէս ես: «Թողա ֆլէյի խունեղիթի»: Ֆլէյ մը չիկայ, հայ մը չիկայ, որ արիւն չէ տեսած, չէ ջարդուած եւ չէ ջարդուողն ալ վախը զգացած է: Աս իմաստն էր: Ապրողներն ալ վախ ունեցել են: Ճիշտ է, աս բանակով չարչարանք որեւէ ատեն որեւէ աշխարհ չի պատահած, աս մասով: Հիմա հրեաներուն ջարդին մասին շատ կը խօսուի, իրաւունք [ունին], բայց հայը իր հողին վրայ ջարդուեցաւ, ջնջուեցաւ:

Այս տարբերութիւնն էք տեսնում:

Իսահակ - Աս տարբերութիւնը: Չէ թէ չափը, այլ վերջին արդիւնքը: Պատմական հողին վրայ ջնջուեցաւ, միայն չի վիրաւորուեցաւ, չի ջարդուեցաւ, այլ բոլորովին նետուեցաւ: Եւ մենք վերջին հայը եղանք, որ աս չարչարանքէն մինչեւ հիմա չեմ գիտեր ինչպէս կ'ըլլայ, որ մինչեւ ան ատեններն ալ ապրեցանք:

Վախի աղբիւրը քու ըղն էր, թէ՞ թուրքը:

- Թուրքը: Հարկաւ թուրքը: Մեր շրջաններուն մինչեւ հիմա, բոլոր հին հայ աշխարհուն վրայ այսօր միայն թուրդը կայ, այն ատենն ալ թուրդն էր: Քուրդին հետ հայը կրնայ բանակցել, կռուել եւ հաշտուել, եթէ թուրդին թուրք իշխանութիւնը արտօնութիւն չի տայ: Հին հայ աշխարհուն վրայ թուրքական ներկայութիւնը միայն զինուորներով եւ ժանդարմներով է: Ասիկա յատկանշական է: Հայի դէմ թուրդին կը պաշտպանեն զինուորներով եւ ժանդարմներով: Զինուորից եւ ժանդարմից է վախը:

Դուք ասում էք, որ փախած հայերը Անատոլիայի կողմերից վերադարձան Սասուն: «Անատոլիա» ասելով ի՞նչը նկատի ունեք, Անատոլիան ո՞րն է:

- Անատոլիան թրքական մասը մենք կը կարծենք:

Այսինքն՝ Արեւմտեան Հայաստանին դուք Անատոլիա չէք ասում:

Իսահակ - Չէ, հայկական բաժնին Անատոլիա մենք չէինք գիտեր: Չէինք գիտեր նաեւ, որ այսքան մեծ հայութիւն մը ունեցած է: Ջարդին մասին մենք կը կարծէինք տեղին վրայ միայն, մեր շրջանին պատահութիւն մը եղաւ, բայց ասքան մեծ չափով չէինք կրնայ երեւակայիլ, չէինք գիտեր:

Կարծում էք ձեր ծնողն ընէ՞լ ջարդերի չափերի մասին պատկերացում չունէին:

Իսահակ - Ոչ: Գիտէին որ բոլոր-բոլոր շրջանները... այսինքն վստահ չգիտեմ իրենց իմացածը: Բայց գիտեմ, որ ջարդերէն շատ առաջ թուրքերը շրջաններուն սահմանները փոխեցին, այսինքն՝ երբ որ մենք մեր կողմերէն կը խօսինք, Ռեշկոթա կ'ըսեն մեր կողմերը ջարդէն յետոյ: Եւ որպէսզի հայերուն չափը, տոկոսը իջեցնեն, Թուրքիայի մէջ սկսան շրջանները կազմակերպել, որ հայերուն տոկոսը իջեցնեն: Ըսենք որ առաջ բոլորը

Մուշին կը պատկանին, շրջաններէն Միիրդին կապեցին: Միիրդին եղողը ուրիշին շրջանին կապեցին, որ քուրդերուն դպրոցները, քուրդերուն թիւը աւելցնեն, հայերուն դպրոցները աւելի պակսի:

Իսահակ, դուք դա որտեղից գիտէք, որ այդպէս արեցին:

Իսահակ - Ինչ որ կը հասկնամ՝ այսօրուան աչքով, այն օրուան աչքով չեմ կրնար: Անոր համար կ'ըսեմ, որ մենք երեւակայութիւնն ալ նոյնը չունինք, որ ջարդը ասքան տարածուած, ասքան մեծ չափով եղած է: Ինչքան գիտեմ, մեր կողմերը ամէն քուրդը, ամէն սուրիանի (*ասորի*), ամէն հայը գիտէ, որ ջարդը ահագին զոհեր տուաւ, ամէնը գիտեն, որ թուրքը հայերը գիւղերէն հանելէն յետոյ անմիջապէս մեռցրած են:

Հիմա եթէ կրկին ձեր գիւղին՝ Բիմէրին վերադառնանք, դուք հասկացողութիւն ունե՞իք, թէ ձեր գիւղի քրդերը երբ եկան Բիմէր, իրենք Բիմէրի հայերին ջարդել են եկել են, թէ՛ իրենք հող չեն ունեցել, ուղղակի դատարկ տարածք է եղել, եկել են:

Իսահակ - Ինչպէս պատմութիւնը մեզի երեւակայութիւնը կու գար, ասիկա պետութիւնը ըրած է եւ պետութեան մէջ աշխատող որոշ զինուորականներ:

Իսահակ, ես կարդացած պատմութիւնը չեմ հարցնում: Հենց ձեր գիւղում ապրում էին քրդեր, դուք այդ քրդերի երեխաների հետ խաղում էիք, ձեր ծնողները շփում էին. որեւէ պատկերացում ունե՞ի՞նք արդեօք, ձեր գիւղի քուրդը, որեւէ մի քուրդ, որ հայերի ջարդին մասնակցել է եւ յետոյ եկել է այդ հայի տանը, կամ որեւէ այլ հայի տանը ապրում է, եղպիսի մի որեւէ պատմութիւն գիտե՞ք դուք:

Իսահակ - Չէ, չեմ գիտեր:

Այսինքն՝ ձեր գիւղի քուրդերին դուք գիտէք, որ իրենք ջարդեր չեն արել:

- Ըսեմ որ մեր գիւղի քուրդերը յետոյ մեր գիւղը տեղաւորուեցան: Որոշ ընտանիքներու մասին կը խօսին, որ աս ընտանիքը ջարդին ատենը չարչարանք ըրած են, որոշ աշիրէթներուն մասին կ'ըսեն կոր: Ասոնք՝ հայերը պահպանեցին, ասոնք՝ հայերը ջարդեցին, ասոնք՝ չեզոք էին:

Ձեր գիւղի քրդերը ո՞ր աշիրէթից էին:

- Ռշկոթա աշիրէթի: Եւ այսօր հիմա ըսին, որ իբրեւ Ռշկոթա ժողովուրդ հին հայ ժողովուրդ եղած է, սուլթանների ատենը բոլորովին քրդացած: Որովհետեւ ըսին Ռշկոթա եւ Ռշտունի աշիրէթները նոյնն են:

Իսկ ի՞նչ էր կարծում, քրդերի մէջ կա՞յ այդ գիտակցութիւնը, Ռշկոթաների մէջ որեւէ եղպիսի տեղեկութիւն կա՞յ, որ իրենց նախնիները գուցէ հայ են եղել:

- Քուրդերուն մէջ կայ: Շատերը կ'ըսեն մեր պապերը հայ եղած են: Գիտենք, որ անոնք, որ շատ կանուխ արդէն մուսուլման դարձած են, մեզի համար արդէն հայից քուրդ դարձած կ'ըլլան: Հասկցա՞ր: Հիմա արդէն

մէկը քրիստոնէայ չըլլայ, բայց եթէ մէկը մուսուլման դառնա նէ, անմիջապէս քուրդ կ'ըլլա կոր: Եւ քուրդները աս իմացութիւնը ունեն: Շատ անգամ մուլաները իրանց աղջիկը հայի մը կու տային, որ անի այլեւս վերադառնալ կարելի չէր հայի: Հենց որ հայը իսլամ կը դառնար, նրան շուտով աղջիկ կը տային, որմէ ետք այլեւս վերադարձ չիկար, չէր կարող քրիստոնէայ ըլլալ: Այո: Ես կը յիշեմ կոր, որ մեր գիւղին մէջ Հայկ կար, մեր դրացին անոր համար մէկ անգամ ըսաւ, թէ մեր աղջիկը սիրեր է, անոր պիտի ամուսնացնենք: Բոլոր գիւղը իրար մտան, գացինք, մեր տղան ան քուրդ ընտանիքէն դուրս հանեցինք: Չի պիտի ձգենք, որ աս հարսանիքը ըլլայ: Եւ տեսէք, աղջիկ չէ, տղան դուրս հանեցինք: Եւ անկէ ետքը անմիջապէս հային հետ ամուսնացուցինք:

Դա կոիւ չղարձաւ:

- Կոիւ չի դարձաւ:

Գրագետ մարդիկ գիւղում կային:

Իսահակ - Քուրդերու մէջ չիկար: Քուրդերու մէջ արդէն կրթութեան միջոց չիկար: Բայց մեր պարագան տարբեր էր: Հիմա կը զարմանանք կոր, որ ջարդէն առաջ մեր շրջանը ահագին դպրոցներ կային: Մեծ հայրիկիս տարիքին հայրերը նոյնիսկ հայերէն սովորած են, կրթութիւն առեր են, դպրոցական կրթութիւն առած են: Մէ խնամի մը ունէինք, իմ մեծ եղբայրիս հայրը [աները] գոց աւետարան գիտեր էր կը կարդար: Քահանան չէր, բայց հայերէն կրնար կարդալ: Անկէ վերջը որեւէ մէկը բան մը հայերէն չէր սովորած, արդէն հայերէն ալ չեն սովորած: Զաւակները նոյնիսկ: Հայրիկս դպրոց չէ գացած, մայրիկս նոյնպէս չէ: Մեր կողմերը ջարդէն յետոյ մեր շրջանին դպրոց չձգեցին: Անատուլուին մէջը ցրուած, քուրդական գիւղերում, հարկաւ սովորելու տեղ չիկար, դպրոց չիկար: Մեր գիւղերուն մէջ արդէն մինչև 60ական թիւերուն դպրոց մըն ալ չիկար, միայն քաղաքներուն մէջը կար: Մեր սերունդին համար, սակայն, արդէն դպրոց եղաւ: Իմ մեծ եղբայրս մեր գիւղի դպրոց գացող առաջին աշակերտը եղած է, որ ինքը 1961-62 թիւին սկսաւ, Խորոխ գիւղում: Խորոխում նոյնպէս հայեր ապրողներ կային եւ իմ ամենամօտիկ դպրոցը հոն է՝ Խորոխ:

Խորոխը աւելի շատ մարդ ուներ, քան Բիմէլը:

Իսահակ - Ոչ, նոյնպէս [նոյնքան] մարդ ուներ, բայց անտեղը ինչպէս էին հաւնիլ չեմ գիտեր, առաջին դպրոցը շինեցին, եւ բոլոր շրջանին գիւղերը, ով որ կ'ուզէր, մեր գիւղը եւ բոլոր շրջանին գիւղերը մէկ դասարան ունէր, հոն դպրոց կ'երթային: Հոն կ'երթային քուրդ, հայ, աղջիկ, տղայ, բոլոր երեխաները: Իմ եղբայրս ինք գնաց: Այն ատեն պէտք է տասը-տասնմէկ տարեկան ըլլար, որ գնաց ինքզինքը արձանագրուեց: Կարծեմ որ հինգէն մինչեւ տասը կիլոմետր էր: Այո, շատ հեռու էր: Բիմէլից ուրիշ մէկը չիկար: Երկու տարի ետքը ինքը մեզի համոզեց, որպէսզի ինքն առանձին այլեւս չերթայ-չիգայ: Ճիշտ այն ատեն Առաքելը եւ ես, Առաքելը

իրենց եղբայրն է, կարծեմ առաջինը եղանք, եւ երեք ուրիշ քուրդ երեխայ: Դպրոցի բերումով էր, որ հայրիկս մեզի թուղթեր հանեց: Իմ թուղթին մէջ ծնունդիս տարին արձանագրուած է 1957ը, քանի որ դպրոցը եօթ տարեկանէն էր: Ան տարին 1963ին պետք է ըլլայ, որպէսզի եօթը տարեկան երեւիմ, ծնունդիս տարին 1957 արձանագրեց: Միւսներու պարագան նոյնն է, ինք կ'ըսէր թիւերը, անոնք կ'արձանագրէին: Միւս եղբայրս՝ 58ը, միւսը՝ 59, միւսը՝ 60: Ասոնք ճիշտ թիւերը չեն, դպրոցին յարմար թիւեր են: Մենք ամէն օր գիւղէն կ'երթայինք: Մեր գիւղէն աղջիկ չիկար, բայց Խորոխ գիւղից դպրոցին մէջ եզիղի երկու-երեք աղջիկ կար: Թուրքերէնը արդէն հոն սովրանք: Դպրոցը միայն թուրքերէն էր, քուրդերէնը արգիլուած էր, հայերէնը արգիլուած էր, արդէն հայերէնի մասին խօսք ալ չիկար: Միայն թուրքերէն: 40-50 աշակերտ մէկ ուսուցիչով, նոյն սենեակին մէջ, ասանկ հինգ էկիպաժ՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգ դասարան, ամէնն էլ՝ միայն մի ուսուցիչ: Նոյն ուսուցիչը: Մեր ուսուցիչն ալ երիտասարդ թուրք էր, Անկարայէն, կամ՝ չեմ գիտեր ուրտեղէն եկած էր, իբրեւ ուսուցիչ կու գար, դպրոցին մէջը արդէն իր սենեակը ուներ: Չէ որ չէինք հասկնար, թուրքերէն չգիտէինք, մեզի շատ կը ծեծէր: Միայն մեզի չէր, բոլոր դասարանին: Հիմա մէկ սենեակի մէջը, հինգ դասարան, մէջը չորս-հինգ ժամ պիտի նստիս, չես հասկնար կոր, մէկը միւսի հետ կը խօսին կոր, կը տեսնան կոր... մեզի բոլորիս շատ կը ծեծէր: Կը յիշեմ այն ատեն առաջին օրօններն ալ տեսանք: Մեր գիւղերը այն ատեն ամերիկացիները սկսան գալ, գերմանացիները, անգլիացիները: Փեթրուլը փնտռելու: Գիտենք որ ասոնք ֆրանսիացի են, անգլիացի են, ասոնք բոլորը քրիստոնեայ են, բայց լեզու չենք գիտեր: Մենք դպրոցը կ'երթանք կոր, օթօթօթի առաջին անգամ կ'ընենք կոր, հիմա օթօթօթիին մարդիկ կը կենան կոր, մեզի կ'առնեն մինչեւ դպրոց, գրեթէ ինծի ճամփան կ'ետը կ'ազատէր: Եւ առաջին անգամ սկսան մարդիկ՝ մեր հայերն ալ, քրդերն ալ աշխատելու, գործաւոր կը փնտռէին կոր, չորս, հինգ, վեց ամիս:

Աղջիկներն այդպէս էլ չսովորեցին:

Իսահակ - Ոչ, մինչեւ Պոլիս գացինք: Մեր շրջաններում չիկար, սակայն նոյն 1961-2-3 թիւերուն ուրիշ շրջանին պետութիւնը գիշերօթիկ դպրոցներ ալ բացաւ եւ աղջիկները հաւաքեց, որպէսզի ուսում առնեն, տղաքները հաւաքեց, որպէսզի ուսում առնեն: Կը ստիպէին ալ: Քոյրիկիս աղջիկը տարան եւ գիտենք, որ քոյրիկս երեք ամիս իր աղջիկը չտեսաւ: Երբ որ վերադարձաւ, թրքերէն կը խօսի կոր, ամերիկական խաղեր կը խաղային: Մեծերը, ծնողքը ըսին՝ չէ որ ասոնք մեր երեխաները գլուխին կը փոխին կոր, դպրոցին չիպիտի դրկեն այլեւս: Ինքը իրեն ընտանիքով Ջեղակա կ'ապրէին, մենք Բիմէր կ'ապրէինք, աղջիկը Ջեղակայէն մեզի տուն բերին, ասին, որ ասանկ խնդիր մը ունինք, աղջիկը ձեզի թող մնայ,

թուրքերը աղջիկը մեզմե կ'առնին կոր, այսինքն՝ պիտի թրքացնեն: Կը մտածէինք նպատակնին ան էր, քուրդերուն, հայերուն բոլոր ուսում տան, որպէսզի հպարտ թուրք դառնան: Ան աղջիկը, որ հիմա Պոլիս կ'ապրի, վեց ամիսի չափ մեզի մնաց, որ հայրիկը կը վախնար, որ զինուորութիւնը ան ժամանակ ալ աղջիկը փնտռէ, տունէն պիտի առնի տանի: Քանի անգամ մը եկան, չտեսան, չգտան, արդէն սկսին աղջիկը իր տունը վերադառնալ: Անվատահոութիւնը շատ մեծ էր:

Քանի գիւղում՝ Բիսէրում էիք ապրում, եթէ կարիք կար ասենք զնալ Բաթման, կամ որեւէ մի քիչ հեռու տեղ, ինչո՞վ էիք գնում: Ձի, աւանակ ունէի՞ք.

- Էշ ունէինք, ձի շատ քիչ ունէինք, մենք մէկ հատ ունէինք, շատ անգամ էշով կամ ոտքով: Ձին քիչ կար, թէ հայու, թէ քուրդի մօտ: Ձին շատ գործի բան չէր: Էշը աւելի աշխատանքի կենդանի էր, ամէն մի ընտանիք եթէ մի էշ ունէր կամ երկու-երեք էշ ունէր, կով, ոչխար, հաւ՝ ասանկ հարուստ կեանքի նշան էր:

Հայե՞րը, թէ՛ քրդերն էին աւելի ունեւոր:

- Ունեւոր մարդ քիչ կար: Արդէն եթէ ընտանիքը սոված չէր՝ մարդն ունեւոր կը դիտուէր: Շատ տղամարդ ունեցողը աւելի շատ արդիւնք կ'ունենար: Ատանկ տարբերութիւն չիկար: Բոլորն ալ հագուստ քիչ ունէին, արդէն հագուստի վրայ ծախս անելը շոայլութիւն էր:

Իսահակ, իսկ քանի ապրում էիք Մասունում, ձեր գիւղում եւ ուրիշ գիւղերում որեւէ ուխտատեղ, ուխտագնացութիւն ունէի՞ք.

Իսահակ - Այո: Մենք, մեր ուխտագնացութիւնէն ամենամեծը Մարաթուկ լեռին օրն է: Մեր գիւղին մէջը Զիարէթ¹³ կ'ըսէինք, մուսուլմաններն ալ կ'երթային, հայերն ալ կ'երթային: Հայու բոլոր գիւղերէն լեռ մը կ'երթային բոլոր Սեպտեմբեր ամիսին, կարելի է Սուրբ Խաչին ատեն պէտք է ըլլայ, որովհետեւ միշտ այն ատենին կը պատահէր, վատահ չեմ սակայն՝ իբրեւ Սուրբ Խաչ կը տօնենք, չենէ... ուխտի տեղը ճաշ կը տանէինք, մեր աղօթքները, մուսուլմանների աղօթքները նոյն ատենը օր մը անանկ միասին կ'անցուցէինք:

Այդ զիարէթը ի՞նչ զիարէթ էր, յիշու՞մ էր, ի՞նչ պատկեր էր, - տուն էր, շէնք էր, քար էր. աղբիւր կար, ջուր կար:

- Բան մըն ալ չիկար, լեռ միայն, լեռին վրայ: Աղբիւր ալ չիկար, ջուր ալ չիկար:

- Զիարէթը մեր գիւղին ճիշտ մօտ էր, մուսուլմանները կ'ըսեն, որ շէխերուն լեռ է, բայց անոր համար մենք անանկ ալ չէինք ընդունել, բայց մենք ալ կ'երթայինք: Բայց մեր Մարաթուկին եկեղեցիին օրը, հիւանդ ըլլար, կամ ինչ ըլլար՝ բոլորը կ'երթային եկեղեցին¹⁴: Լեռուն ճիշտ գագաթին վրայ եկեղեցի կար, որը մինչեւ հիմա ուխտատեղ է եւ մեր շրջանի հայերը կ'երթան: Գիտէինք, որ մեր մեծերը Տիգրանակերտ կ'երթային ե-

կեղեցին: Մենք առաջին ատենները հայ եկեղեցիին հետ կապ չունեցանք երեւի, սուրիանի քահանաներ կու գային կնքելու:

Իսկ եթէ քահանայ չկա՞ր:

Իսահակ - Հայ քահանայ արդէն չիկար: Հայ քահանայ մենք միայն Պոլիս տեսանք: Ով կարող էր Աւետարան կարդալ, կ'երթային Արածանի, Մուրադ գետի մէջ իրենց երեխաներին կնունք արեցին: Իմ քոյրիկիս ամուսինին հայրիկը՝ կեսրարը, իր թոռնիկները ինք կը տանէր գետին մէջ Աւետարան կը կարդար, որ քիչ հայ կար Աւետարան կը կարդար: Ինքը կրնար կարդալ, կը տանէր ինք կը կարդար եւ ջուրին մէջ կը կանգնէր, անանկով կ'ընէր:

Իսկ պսա՞կ, թաղու՞մ:

- Պսակ, թաղում անպայման սուրիանի քահանան կը բերէին եւ անանկ կ'ընէին: Կնունքը շատ կանուխ կ'ընէին, որովհետեւ պստիկները երբեմն շատ կանուխ կը մահանային: Բայց պստիկները Բիմերի մեր գիւղին մէջ միշտ աւելի բազմաթիւ էին, քան մեծերը: Երեք, չորս անգամ:

Չէր գիւղում առանձին գերեզմանատու՞ն ունէիր:

- Այո: Հայերը առանձին գերեզմանատեղ ունէինք՝ երկու հատ, մէկ հատը պստիկներուն, մէկ հատ ալ՝ մեծերուն:

Առանձի՞ն էին դրանք: Բ՞նչու:

- Չեմ գիտեր, մեր գիւղերը անանկ կ'ընէին, պստիկներուն մեծերի գերեզման չէին տանէր:

Գուցէ փոքրերը կնքուած չէին՝ ա՞յդ պատճառով:

- Ադ պատճառով ալ: Կրնամ ըսել որ ան պատճառով: Եթէ կնունք չէին ըրած, կ'ըսէին, որ հարամ կ'երթայ, որն ալ հայրերուն, մայրերուն յանցանքն է, ասիկա մեղք է: Ան ատենը պստիկները կը հիւանդանային եւ դեղ չիկար, բժիշկ չիկար եւ ահագին պստիկ կրնար մեռնիլ: Անոր համար մեր ծնողները շատ զաւակ կ'ընէին, որ կարելի է, որ երկուքէն մէկը կրնայ մեռնի: Բայց 1960 թիւերէն յետոյ անթիալիոթիք երեւի եկաւ, որ աւելի քիչ մահացութիւն եղաւ:

Իսկ այդ գերեզմանները հիմա կա՞ն:

- Ան գերեզմանները չիկան, բոլորը ամբողջ եւ:

Բ՞նչու: Այսինքն յատուկ ամերե՞լ են, թէ՞ ամերուեցին, որովհետեւ այլեւս հայ չկայ:

- Չէ, յատուկ չափրեցին: Խնամք չեղաւ: Որպէս հող կը գործածեն կոր: Անցեալները եղբայրս գնաց, հայրիկին՝ մեր գերեզմանին վրայէն հող առաւ, հոս՝ Հայաստան բերաւ:

Այսինքն հիմա եթէ ուզէք, Կիրակոսի եւ Օհանի գերեզմանները չէ՞ք գտնի:

- Չենք գտնայ, որեւէ մէկուն չենք գտնայ:

Քար չէի՞ք դնում գերեզմանի վրայ:

- Գերեզմանը ասանկ կը գործէինք՝ քար մը առանց գրութեան, առանց բան, որ ամէն մարդ գիտէր, որ ով ուր թաղուած է, Բայց հիմա չենք կրնայ գտնիլ:

Իսահակ - Խորհելով մէջը բան մը կը գտնան, եթէ փնտռեն: Գիտես, միայն մեր հոն տեղը, ճիշտն ըսեմ, հին հայերը մեռնողին ամէնից սիրած բանը միասին կը թաղէին կարծեմ: Շատ անգամ դանակ մը, որ շուր կ'ըսէին, գիտէ՞ս, ադ դանակը, եթէ մեռնողը բոլոր կեանքին գործածած է, անոր յիշատակով կ'ըսէին, որ իրար չբաժնուեն: Ինչ որ գիտեմ, ասանկ բաներ կ'ընէին: Ասով կրնան գտնիլ իրենց հարազատը: Բայց տեղերը յայտնի չեն:

Որեւէ տարբերութիւն կա՞ր հայի տան եւ քրդի տան միջեւ, թէ՛ տան իմաստով, թէ՛ ապրելու իմաստով: Հացը տարբեր էր գուցէ, թոնիրը տարբեր էր գուցէ, մածունը տարբեր էր գուցէ, չգիտեմ: Կամ՝ քուրդը ի՞նչ էր ուտում, հայը ի՞նչ էր ուտում, որեւէ տարբերութիւն կա՞ր դրանում:

- Ասալիսի բաներու՝ ճաշի եւ այլն, հարստութեան, ինչ ունիս անկէ սեղան կը բերես, Բայց հագուածին տարբերութիւնը կար: Մեր հագուածին գոյները եւ կարածը, մոտէլը ինչպէս էր տարբերութիւն կու տար, որ ամէն մարդ գիտէր որ ասիկա հայ է, անիկա քուրդ է, միւսը եզիդի է: Եզիդիներուն համար շատ անգամ նշան մը կայ, որ հոս կը դնեն եւ իրենց փանթոլոնն է, վարտիք ըսենք, ինչ ըսենք, չեմ գիտեր, ճերմակ կ'ըլլայ:

Սարգիս - Հայերը իրենց տուներու հետեւը խաչ կը դնէին: Նոյնը կ'ընէին նաեւ մուսուլման դարձած հայերը: Իբր խաչը իրեն կը պաշտպանէր, որքան որ մուսուլման դարձած են:

Այսինքն՝ եթէ գնանք Բիմէր, հայերի նախկին տներում այդ խաչը կը տեսնենք, թէ՛ չկայ:

Սարգիս - Տեղ մը կայ, որ մինակ իրենք գիտեն ուր դրած են այդ նշանը եւ կայ:

Այսինքն՝ որեւէ քարի վրայ փորած է, թէ ինչ է:

Սարգիս - Չէ, տունին հետեւը տեղ մը նշանը դրած է: Ատիկա կրնայ ըլլալ գործած է, կրնայ փայտ ըլլալ, քար: Բայց միշտ տեղ մը դրած նշան կայ:

Իսկ տօներից որեւէ յիշողութիւն ունէ՞ք:

- Այո: Վարդավառ կ'ընէինք: Ջուր կը նետէինք:

Այսինքն՝ դուք գնում էիք, ջուրն էի՞ք մտնում, թէ՛ ջուրը բերում էիք թասով իրար վրայ էիք լցնում:

- Կարծեմ որ մենք թասով իրար վրայ կը նետէինք:

Իսահակ - Մեր գիւղին մէջ իմացող մարդ չիկար: Մեր ծնողքը արդէն իրենց գիւղերէն դուրս, հոս-հոն մեծցած էին, սովորոյթները չի գիտէին: Քահանայ արդէն չիկար: Չեմ գիտեր, եթէ մեր ծնողքը անոնց տեսած, անոնց լսած ըլլային երբեւէ: Աս պատճառներից մէկն էր, որ մեր գիւղում

ով ինչպես կարող էր, ինչպես կը յիշեր՝ կ'ասեր հայկական բաները: Կը յիշեմ երկար վեճ կար, թե պահքի ժամանակ ձուկ կարելի՞ է ուտել, չէ՞նէ՞ չէ: Մէկը չիկար ստոյգ բան ասել: Անոնք վիճեցին, մինչեւ որոշում առան, թե չուտել աւելի վատահելի է: Մեղք չգործածենք, մէկ անգամէն եօթը շաբաթը, մինչեւ Չատիկը պահք կը բռնենք:

- Ասիկա շատ դժուարութիւններ կ'ըներ: Որոշ բան չգիտէին, ամէնը մտածելով էր: Չատիկը գիտէին՝ պահքէ վերջ է: Երբեմն չիգիտէին՝ պահքը երբ կը սկսի: Խօսելով որոշում կ'առնէին: Մանաւանդ Չատիկը շատ լաւ կը յիշենք, մեծ հաճոյք է: Քրիստոնէական ծնունդը, այսինքն՝ Քրիստոսին ծնունդին պահքը կ'ընէինք, եւ յետոյ կը տօնէինք:

Քանի Բիսէրում էիր ապրում եւ քանի քրդերի հետ էիր շփում, դուք գիտէի՞ք, որ ձեզնից բացի, Սասունից բացի ուրիշ տեղ հայեր կան, տեղեալ էի՞ք, ձեր մեծերը գիտէի՞ն: Գիտէի՞ք Հայաստան կայ, առհասարակ հայ, Հայաստան, այդ պատկերացումներից ի նչ գիտէիք:

- Շատ քիչ գիտէինք: Գիտէինք, որ Հայաստան մը կայ, ռադիօ Երեւանը մեզի համար շատ ոգեւորիչ էր, քրդերէն հաղորդումներ կու տար: Մեզի համար կեանք կու տար:

Այսինքն՝ դա օգնեց, որ դուք իմանաք, որ աշխարհում ուրիշ տեղ հայ կայ, եւ Հայաստան կայ:

Իսահակ - Այո: Յետոյ Սուրիան կար, Կամշլուն, հոն հայեր կ'ապրէին, ջարդէն ետքը շատ սասունցիներ հոն գացին: Կապեր կային, կ'երթային կու գային: Մեր գիւղացիները առանց գիտնալու Հայաստան կայ հոստեղ, իրենք մեր կողմերէն գացին Սուրիա, Սուրիայէն հոս [Հայաստան] եկան, մեզի բարեւ կը դրկէին կոր, կը վախճայինք կոր բարեւել, բայց կ'ըսէինք կոր՝ ինչպէ՞ս, ասո՞նք ալ իմըն են: Մեզի բարեւներ կը դրկէին կոր, կ'ըսէ կոր ա՛ս, ա՛ս ընտանիքը բարեւ կ'ընենք կոր, ռադիոյով: Կը զարմանայինք կոր:

Բայց դա ինչ որ ծրագիր չէ՞ր առաջացնում, ինչպես կապուել այդ հայութեան հետ, թէ՞ վախ կար շատ:

Իսահակ - Չէինք գիտեր կոր: Իմ մեծ հայրիկս կ'երեւի քիչ մը աւելի շատ գիտէր, որովհետեւ ինքը պարտաւորուած էր ամէն շաբաթ, քաբաքոն կ'ըսենք՝ զինուորականներուն տեղը, կ'երթար ստորագրութիւն կու տար:

Բոլոր մեծ հայրիկները գնու՞մ էին, թէ՞ միայն ձեր մեծ հայրիկը:

Իսահակ - Չէ, բոլորը չէ, իմ մեծ հայրիկս կ'երեւի, քանի տարիներով գնաց գոնէ:

Ու՞ր էր գնում, հենց գիւղի մէջն էր, թէ՞ հեռու ուրիշ տեղ էր:

Իսահակ - Ուրիշ, Հաֆասէ ըսած տեղ մը կար, ընտեղը զինուորականներուն տեղ մը կար, պետք էր ամէն շաբաթ երթար, պատճառն ալ երեւի այն է, ասանկ կը խորհիմ կոր, որ իր շրջանէն շատ չհեռանայ:

Բայց դուք միայն ձեր մեծ հայրիկի դեպքը գիտեք, դուք չգիտեք, օրինակ, Կիրակոսը կամ Օհանը գնում ստորագրում էր, որ ինքն այդտեղ է:

Սարգիս - Ճիշտ ըսեմ, մենք շատ փոքր էինք: Հնարաւոր է մեծերը լաւ գիտնային: Գիտեմ, որ իմ հայրիկիս բեռները քառասնականներին Սուրիայով Հայաստան գացին, եւ ասիկա բոլորը գիտէին: Ուրեմն պետք է որ Հայաստանի մասին գիտնային: Հարկաւ հնարաւոր է, որ Սուրիա իմացան Հայաստանի մասին: Միայն գիտեմ, որ մեր մանկութեան շրջանին այս պատմութիւնները հեքիաթի նման կը պատմէին:

Իսահակ - Կը խորհիմ, որ քանի չձգեցին իրենց հին գիւղերուն էրթալ, ասով կը ստուգէին, որ չվերադարձա՞ւ արդեօք: Անոնց չի ձգեցին իրենց հին գիւղերը էրթալ, ըսին որ աս շրջանը էրթան, որովհետեւ գիւղերը բոլորը պարապ էին, ջարդուած, հայութենէն պարպուած, այրուած գիւղերը անագին կային: Քառասնականներին իմ ծնողքս Խորխէ գիւղը կ'ապրէին: Որոշ թիւով հայերու թոյլ տուեցին Խորխէ մնալու: Բայց Աուսկիէ¹⁵, օրինակ, թոյլ չի տուեցին: Աուսկիէ գիւղը, որ այսօրուան Բեշիրէ Իսթաւիոնին ճիշտ միացած գիւղն է, որ քաղաքի մաս մը դարձաւ այլեւս: Բայց հին Աուսկիէ բոլոր հայ գիւղ մըն էր եւ թուրք գինուորը այրեց գիւղը: Չի մնաց հայր: Ամէն բան այրեցին: Մեր գիւղին մէջ տուն մը կար, գիտեմ որ ան ատեն, գերան գիտէ ք ինչ է, ան Աուսկիէէն այրած, մնացած գերանները բերին իրանց տունը շինեցին Խորխէ գիւղում: Ադ մարդոց եթէ թոյլ տային Աուսկիէ մնալու, հոնտեղ տուն շինելու՝ աւելի դիւրին պիտի ըլլար: Բայց ոչ, Խորխէ միայն թոյլատրեցին: Հաւանաբար այդ պատճառներէն մին է, որ աւելի հեռու, գործինակ Հայաստան էրթալու միտքը մեր ծնողքը չունեցան: Հիմա կը խորհիմ, որ եթէ կառավարութեանը դիմում ընէին, հաւանաբար ուրախութեամբ թոյլ պիտի տային, որ հայերը բոլորովին ձգէին երկիրը եւ էրթային: Աուսկիէ եւ Հայաստան տարբեր բաներ էին կառավարութեան համար: Հայաստանը տեղ մըն էր Թուրքիայէն դուրս, կառավարութեան մտահոգութիւնն ալ ան էր, որպէսզի հայերը Թուրքիոյ ներսում միասին չըլլային, հոծ չըլլային, եւ իրենց բնիկ տարածքներում չըլլային: Ատիկա հիմա աղպէս կը դատիմ: Իսկապէս էլ Սուրիա գնալը հեշտ էր, սահմանը հատելը դժուարութիւն չէր: Կը խորհիմ, որ աս ասպէս էր նաեւ, որպէսզի երկրէն հայերուն դուրս գալը դիւրացնեն: Բայց մեր մանկութեան ատենը աս միտքերը չիկային, գիտէինք միայն, որ նոյնիսկ շրջանէն դուրս էրթալու թոյլտուութիւն պիտի առնուէր: Կարելոր է գիտնալ նաեւ, որ առանձին հայերու գիւղ չիկար: Ջարդերէն մնացածներուն կամ կը թոյլատրէին քուրդերու հետ միասին մի գիւղի մէջ կենալ, կամ, եթէ արդէն մի գիւղում հայեր կային, հոն քուրդեր ալ կը բնակեցնէին: Ասոնք մեր մանկութեան շրջանին շատ չի խօսուեցան, բայց ասոնք բոլորը գիտեն:

Առհասարակ հայերի եւ քրդերի միջեւ որեւէ լարուածութիւն կա՞ր:

Իսահակ - Ոչ: Մենք շատ զգուշ կ'ապրեինք: Միշտ զգուշաւոր էինք, քանի մուսուլմանները տիրապետող են: Օրէնքը միշտ իրենց կը պաշտպանէր: Միայն 1966 թիւին լուրջ դէպք պատահեցաւ, եւ մեր ծնողքը մտածեցին, որ այլեւս վտանգաւոր է այդպէս ապրել: 1966 թիւին մենք պահքի շրջան էինք, Զատիկի պահքի շրջան ենք, պահքի մէջն ենք: Մեր գիւղը մէկը եկաւ, քուրդ էր, հարցրեց Կիրակոսի տունը ու՞ր է: Կիրակոսը աս տղաներուն մեծ հայրիկն էր, պապիկն էր, իրենց մեծ հայրիկին տունը հարցուց: Ասեց եւ իրենց մեծ աղջկայ գիւղէն կու գամ, ինքը ըսեր է, որ իմ հայրիկիս գիւղէն բարեւ բերես, անոր համար հիմա պատահեցայ, անոր կ'ուզէի տեսնալ, բարեւներ բերել: Ես ասիկա պարզ կը յիշեմ: Եկաւ անոնց տունը: Բերինք բոլոր զիշերը անոր հետ նստեցանք, ան խօսեցաւ, բոլորը խօսեցան: Մենք ալ պզտիկ ենք, հոն ենք: Մեր անտէղն ալ, եթէ հիւր մը գա նէ, շատ կը հիւրասիրենք, զիշերն ալ կ'երթանք անոր հետ կը նստինք, մինչեւ ուշ պառկելու ատենն կը մնանք: Աս մարդը եկաւ, արդէն հիւր է: Մենք ալ պահքի մէջն ենք, միս չենք ուտեր, բայց անոր պատուին միսի պատրաստութիւն տեսանք: Բոլորը կը ճաշէին, կը գրուցէին: Իմ մեծ եղբայրս ալ հոն էր, շատ ուրախ էր: Մինչեւ պառկելու ատենը իրենց հետ նստեցանք: Ետքը ինքը ըսաւ որ աղօթք պիտի ընեմ: Ես իրենց մայրիկին հետ գացի ուրիշ քուրդի մը տունէն մասնաւոր բաներ կան, որ աղօթքի համար ձեռքերը լուսնան, «լըսին» կ'ըսեն, գացինք բերինք: Յետոյ մենք գացինք հազիւ տուն հասանք, պայթունէն իմացանք, ինչպէս իրենց հայրը նոյն վարկեանին, տասը վարկեանին մէջ մեռցուցին: Կիրակոսը եւ Օհանը մեռցուցին եւ գացին:

Միայն մի մա թղ էր դա անողը:

Իսահակ - Մի մարդ մը տուն եկաւ, մեզի աղ բոլոր ատենը նստեցաւ, խօսեցաւ, ճաշեց, հիւրասիրուեցաւ եւ երբ որ պառկելու ատենը ըսաւ երթամ, աղօթքս պիտի ընեմ, չէինք գիտեր, որ ուրիշներու հետ եկած է, երկու, երեք, չորս հոգի է, քանի՞ հոգի է, չենք գիտեր, դուրսը կը սպասին գուցէ: Մեծ հայրը եւ հայրը ջարդեցին եւ փախան:

Մինչեւ հիմա պատճառը չգիտե՞ք դրս:

Իսահակ - Չէ, շատ վստահ չեմ ճիշտն ու սուտը: Ետքը իմացանք, որ պոլսեցի էր: Վերջը մեր գիւղացիները իմացան, կ'ըսէին, որ աւագակ գուցէ, աւագակի ապրելացանկ մը ունեցող մէկը օր մը կու գայ Կիրակոսին փեսային տունը, ինքը զենքեր կը նորոգէր, եւ կ'ըսէ, որ դուն իմ զենքս լաւ չնորոգեցիր: Փեսան էլ կ'ըսէ, որ ես քու զենքը լաւ նորոգած եմ, դու գործածեցիր, գիտես աս զենքը նորոգութունով շատ չի տեսիլ, կրնայ պատահի մէյ մըն ալ խանգարեցաւ: Նորէն կը նորոգեն, իրենց հայրն ալ հոն է, կը տեսնի խօսակցութիւնը կոխի պէս կը շարունակէ, կ'ըսէ քի դուն ի՞նչ փրօպլէմ կը փնտրիս կոր, մարդը քեզի կ'ըսէ կոր, պատահած է, ինքը պիտի նորոգէ, դուն խօսք կ'ընես կոր եւ այլն, ասանկ բան է, ինքը դուրս կը

նետ: Աս էշքան, այս աւագակը կ'ըսէ կոր ես քեզի չպիտի ձգեմ, եւ անոր վրէժին կ'երեւի եկաւ, ասոնք ջարդեց: Մենք ալ կարծեցինք մեր գիւղացիները ջարդեցին: Ասոնք բոլորը խօսակցութիւններ են: Վերջիվերջոյ ինչ որ ես իմացայ, որովհետեւ ես միշտ մեր գիւղացիներուն հետ յարաբերութիւն ունեցայ, Գերմանիային մէջ կ'ապրին, Գերմանիային մէջն ալ մեր գիւղացիները տեղաւորեցան, եզիդի քուրդեր: Անոնք ըսին, որ տասը տարի յետոյ ան մարդը, որ Կիրակոսին տունը կու գայ եւ պատճառ կ'ըլլայ սպանդին, ան մարդը ըսեր է, որ շատ կը զոջամ կոր: Ճիշտն այն է, որ մինչեւ հիմա չենք գիտեր, արդեօք մեր գիւղացիները ջարդեցին: Որ չեմ կարծեր, ես կ'ըսեմ աս մարդը ջարդեց: Բայց այն ատեն գիւղին ներսը անվստահութիւն շատցաւ:

Փախա՞ւ այդ քուրդը:

Իսահակ - Դուրսի եղող քուրդերն ալ փախան, եթէ դուրսը կային: Կիրակոսին վիրաւորած են, մինչեւ հիմա աչքերնիս առջեւն է, ան վիրաւորուած վիճակին մէջ բժիշկին տարին, կ'ըսեն ճամփան մեռաւ ինքը, իսկ հայրերնին անմիջապէս մահացաւ: Ասիկա բոլոր գիւղին կեանքը բոլորովին փոխեց: Իրենց յոյս կտրեցին այնտեղ ալ ապրելու:

Միայն ձե՞ր ընտանիքը, թէ՞ բոլոր հայերը:

- Բոլոր հայերը: Դատի խնդիր եղաւ, յետոյ Տիգրանակերտին հայերին հետ յարաբերութիւն ունեցան, անկէ յետոյ չեմ գիտեր մեր մեծերը ինչպէս որոշին, ըսին որ Պոլիս պիտի տեղափոխուեն: Մէկ օրուան մէջ մեր տան մէջ մեր զատերը, մեր ցորենները հաւաքելէն յետոյ, ծախելէն յետոյ 1966 թիւին, կարծեմ Յունիս ամսին վերջին օրերը պետք է ըլլար, նոյն օրը նոյն թիւին Պոլիս մեկնեցան ամբողջ գիւղով, հայերը անշուշտ:

Իսլամացածնե՞րն է:

Իսահակ - Ոչ, անոնք մնացին: Քառասուն ընտանիք եկան: Երեւի երեք հարիւր մարդ:

Վաճառեցի՞ք ձեր տները:

Իսահակ - Ոչ: Ո՞վ պիտի առներ, «արդէն մեզի պիտի մնայ» իմաստով ոչ մէկ չառաւ, մեր հողերը նոյնպէս անտեղը ձգեցինք, թափուներ ալ ունէինք, թուղթեր ալ ունէինք: Մինչեւ հիմա մեր վկայականները ունինք, բայց քուրդերը կը գործածեն, մեզի բան մը չեն տար: Ասանկ տեղափոխում մը եղաւ, աս պատճառով մենք Պոլիս եկանք: Պոլիսը հասցէ չունինք, ճանչող մէկը չունինք, լեզու չէինք գիտեր: Պատրիարքարանը գտանք: Մեր մեծերը բոլորովին շոքէ կեանք մը ապրեցան [*ցնցումի մէջ ընկան*]: Այսինքն՝ եթէ քուրդախօս շրջանին մօտ տեղ մը տեղափոխուէինք, մեզի համար աւելի յարմար պիտի ըլլար: Իմ հայրիկս միշտ կը զոջար, ինչու մենք Սուրիա չտեղափոխուեցանք եւ Պոլիս եկանք: Որովհետեւ Սուրիայի կողմից տեղափոխութիւնը քուրդերէնով կրնանք շարունակել, ասէնք՝ գիտցած լեզուով, քերականութիւնով գոնէ: Պոլիս եկանք

տեղափոխուեցանք, բոլորնիս եկեղեցին՝ սրահը որ այսօր մուգէյի մը դարձած է: Պատրիարքարանի Մարիամ Աստուածածնի եկեղեցին: Աջ կողմին, պարապ եկեղեցին, հին եկեղեցին մեզի տուին, բոլորը՝ 35-40 ընտանիք ասանկ տեսանք, երեք-չորս ամիս, մինչեւ որ մեզի օգնեցին:

Իսահակ, բայց ձեր գիւղից բացի, ուրիշ հայ գիւղերի ց էլ գաղթեցին, տեղափոխուեցին, թէ՛ նրանք մնացին:

Իսահակ - Մեզմէ յետոյ, ով որ իմացաւ մենք գացինք, անոնք ալ մեզի հետեւեցան:

Ինչու՞:

- Կ'ըսեն որ մեզի միշտ ճնշումի տակ կու տան, եւ լուր ունեցանք իոն տեղը հայութիւն կայ, Պոլիս հայութիւն կայ:

Մինչ այդ լուր չունէիք, որ Պոլիս հայութիւն կայ:

- Չէ:

Ե՞րբ իմացաք, որ Պոլիս հայութիւն կայ:

Իսահակ - Առաջին անգամ իմացանք, որ հայ դպրոցների աշակերտ կը փնտռեն, հայ գաւակները կը հաւաքեն, Պոլիս կը տանին եւ այլն: Աս պարագայէն առաջ արդէն խօսակցութիւն մը եղաւ, անոնք հիմա ձեզի ըսեմ՝ Խաչիկը, Խաչիկ Արեւիկեան, մեր գիւղին առաջին Պոլիս տեղափոխուած աշակերտ եղած է: Անոնք Բեշիրին մէջ կը նստէին, արդէն անտեղը միշտ դպրոց կար: Խաչիկին Ջեմալ ա կ'ըսեն, այսօր Պոլիս կ'ապրի, ինքը առաջին աշակերտը եղաւ, որ լիսէն աւարտեց, վերջը ունիվերսիթէթը աւարտեց, Հայաստան այն ատենը եկաւ աստեղը ֆոլքլորին ուսումը առաւ եւ վերադարձաւ Պոլիս, շատ մը երգչախումբ եւ պարախումբ մը կազմակերպեց, եւ շատ յաջող բաներ ըրաւ: Ինքը հիմա ալ կայ, Պոլիս կ'ապրի, գաւակներ ունի եւ օրինակ եղաւ: Այն ատենը, սակայն, ոչինչ գիտէինք Պոլսոյ հայութեան մասին, բայց արդէն լուրեր կային, թէ պատրիարքարան կայ, դպրոց կայ: Երբ որ մենք պատրիարքարան հասանք, տեսանք, որ թուրքական կառավարութիւնը լուր ունեցաւ: Որովհետեւ թուրքական թերթ եկաւ, ես կը յիշեմ, որ թղթակից մը եկաւ, մեզի հետ բուրդերէն խօսեցաւ, ըսաւ ես սուրիացի եմ, հայ եմ: Միւս օրը թերթը գրեց, որ պատրիարքարանը Անատոլիէն հայերը կը բերէ կոր: Տեր Աստուած, ի՞նչ պատահեցաւ: Երբ որ ասանկ փունթներով [*տպագրական տառի չափ*] Հուրիէթ թերթին մէջ գրեց, մեր պատկերները թերթին մէջ դրաւ, պատրիարքարանը իբրեւ յանցանք ամբաստանելով, որ Անատոլիէն հայեր կը բերէ, կը հաւաքէ: Շնորհք Գալուստեանն էր պատրիարքը: Պատրիարքը կը հարցաքննեն, թէ ինչ նպատակով հայերը կը հաւաքէ: Յետոյ իմացանք, որ ճիշտ այն օրը, որ մենք գնացք պիտի նստէինք Պոլիս գնալու, Վարդոյիս մէջ երկրաշարժ մը եղեր էր: Երբ Շնորհք Գալուստեանը խնդիր ունեցաւ, ըսաւ, որ աս երկրաշարժէն փախող ընտանիքներ են, որ հայ են, մենք ստիպուած ենք [*ընդունել*], բնաւ չէինք սպասեր: Ճիշտը

այն է, որ բնաւ սպասուած, խօսուած, կազմակերպուած բան մը չէր, անանկ եկեր են, մենք ի՞նչ ընենք, մենք միայն անոնց օգնութիւն կու տանք կոր: Եւ յետոյ մեզի բոլորը վարդուցիներ ըսին: Մերինները դարձանք վարդուցի¹⁶: Ասիկա Յունիս-Յուլիսին սկիզբն էր: Երբ որ Սեպտեմբերը սկսաւ, առին մեզի դպրոցներ բաժնեցին: Առաքելը եւ ինձ, իրենց եղբայրն է, մեզի տարին Գարակեօգեան Վարժարանը, մենք չէ՞ որ երկու տարի ուսում առած ենք, երրորդ դասարան դրին: Մեզի Գարակեօգեան տարին, Գարակեօգեանից ալ երրորդ դասարանին մէջ տեղ չիկար, վարդուցիներ եկան նէ՛ անելի շատ աշակերտ ունին, չեն կրնայ որովհետեւ՝ մեզի առան Ներսէսեան Դպրոց տարին, Գալֆայեան հայ ահագին շէնք մը, պալատին պէս շէնք մը, Ներսէսեանն ալ նոյնպէս, առջեւն ալ մեծ եկեղեցի մը, որ հառելի (դիմացի – Ա.Յ.) վրայ կը նայի: Ոչ թուրքերէն գիտենք կոր, ոչ հայերէն գիտենք, միայն քուրդերէն գիտենք: Հայեր կային, մեր աշակերտութիւնը մեզի կ'ըսէր քուրդ, քուրդ, քուրդ: Մենք կ'ամչնանք կոր մեզի կ'ըսէին որ քուրդ ենք: Սասուն քուրդի դէմ կը կռուէինք կոր, հայ կը մնայինք, հիմա հայերը մեզի քուրդ, քուրդ կ'ըսէին կոր:

Շա՛տ էիք այդ «քուրդ» աշակերտներդ:

Իսահակ – Առաքելը եւ ես եղանք առաջին քանի տարին, ուրիշները Պեգճեան Դպրոցը, պատրիարքարանէն անելի մօտիկ, բոլորը պատրիարքարանին մօտի դպրոցը արձանագրեցին: Եւ արդէն աղջիկներն ալ սկսեցին դպրոց երթալ:

Բիմերի հայ ժողովուրդը բոլորը գնացին, ոչ մի հայ քրիստոնէայ չմնաց Բիմերում:

- Ոչ մէկ հայ քրիստոնէայ չմնաց:

Իսկ կողքի հայ գիւղերում ի՞նչ եղաւ:

- Կողքի հայ գիւղերում չորս ամիս, մէկ տարի յետոյ, երկու տարի յետոյ, կամաց-կամաց բոլորը մեզի հետեւեցին, բոլորը Պոլիս եկան:

Հիմա դուք ինչպէ՞ս գիտեք, եթէ գիտեք, Սասունի այդ ձեր գիւղերում այլեւս քրիստոնէայ հայ չի՞ մնացել:

- Այլեւս ինչ որ գիտեմ, հազիւ եթէ մէկ-երկու ընտանիք մնացած են:

Իսկ այդ շրջանում իսլամացում դեռ կա՞ր: Հայեր, որ ոչ թէ տեղափոխուեցին, այլ իսլամ դարձան ու մնացին:

Իսահակ – Կ'ըսեն, որ մեր ատենին ալ սկսած են, ճնշում կար: Եթէ մէկու մէջ շատ քիչ հայ ըլլա նէ, ան ալ համոզումով: Մուսուլմանը անանկ բան է, որ միշտ պարտաւորութիւն կը զգայ մէկը մուսուլման դարձնելու: Հիմա՝ ընկերս պարտաւոր է, որ քեզի ըսէ, «դուն ինչ անուշիկ, ազնիւ մարդ ես, բայց երանի մուսուլման ըլլայիր»: Պարտաւոր է քեզի ըսելու: Դուրս գալէն ետքը 70ին առաջին անգամ մեր գիւղը գացի, անտեղէն Բիթլիս գացի, Գերմանիան ալ արդէն տեղափոխուած էի, անտեղէն գացի: Ան ատենը շատ պարտքեր ալ քաշեցի [պարտաւորութիւններ կատարեցի]:

Ախթամար եկեղեցին գացի առաջին անգամ, անտեղ տեսայ, քուրդին մը հետ երկու շաբաթ հոթել մնացինք: Ինքը շատ ազնիւ մարդ մըն էր: «Իսակ,- ըսաւ,- քեզի բան մը կ'ըսեմ, կը խնդրեմ, որ չնեղուիս»: Ըսի եթէ գիտես, որ պիտի նեղուիմ, մի ըսէ: «Չէ,- ըսաւ,- քեզի հետ պիտի խօսիմ, մի նեղուի,- ըսաւ: Աս երկու շաբաթ է քեզի հետ եմ, քեզի պէս իսկապէս մաքուր հոգով մարդ չեմ տեսած, երանի մուսուլման ըլլայիր, քեզի ներողութիւն, հազար ներողութիւն»: Ըսի «մարդ, հիմա լսի դուն ինչ ըրիր, ի՞նչ կը կարծես կոր հիմա ես քեզի ըսեմ: Դուն գիտես, որ ես մուսուլմանութիւն չեմ կրնայ ընդունիլ, դուն իմ հոգեւորութիւնս կը խանգարես կոր, ես մուսուլման եղայ՝ քեզի ի՞նչ շահ կու տայ կոր»: Բայց ինք պարտաւոր է աս ըսել:

Վերադառնանք Ստամբուլ. ձեզ ուղարկեցին հայկական դպրոցները, ծնողները մի երեք-չորս ամսում տուն վարձեցին: Ինչպէ՞ս, ու՞մ հետ էիք շփում՝ միմեանց հետ էիք շփում, թէ՞ Ստամբուլի միւս հայութեան հետ:

- Ասիկա ըսեմ, որ երբ որ Ստամբուլ եկանք, մեր մեծերը շոքէ եղան, քույրորդի շոքէն ունեցան [*մշակութային ցնցում ունեցան*]: Գիւղացիի պէս հագուած էին, բնաւ պոլսահայերու չէինք նմանիր, ըսին, որ ասոնք հայ չեն: Մեզ հետ գիւղի շատ յարգուած մարդիկներ էին, քուրդերուն, աղաներուն կողմէն յարգուած մարդիկներ էին... Երբ որ Պոլիս եկանք, բոլորը նոյն հասարակի չափ. եւ լեզու չէինք գիտեր, մենք պստիկ էինք, մարդիկն էլ մեզի աւելի սկսան արգելելու, խանգարելու: Այսինքն՝ ան ալ եղաւ, որ շատերը չդիմացան: Երեւակայեցէք, որ ան քամահրանքով, ի՞նչ ըսեմ, ան վիրաւորիչով, ինչպէս մեզ կը վերաբերուէին՝ դիմանալու չէր: Ճիշտ է նաեւ, որ թուրքերէն չենք գիտեր, փողոց երթալ նէ, առուտուր նէ չենք կրնար ընել, փողով եկանք, գործ մը սկսելու կարողութիւն չունեցան ասօրուան 80 տարի եղող մեր ծնողները: Պոլսոյ հայերը կ'ամչնային մեզի համար:

Աւետիս - Ճիշտ է նաեւ, որ հայերը մեզի շատ-շատ հիւրասիրեցին, բայց մեզի իբրեւ երկրորդ դասակարգի աշակերտ... մեզի ըսին ասոնք ի՞նչ հայ, ինչ կ'ըսեն, զինգաները, հա, ասոնք հայկական բոշա են ըսին: Մեզի անանկ վիրաւորիչ եղաւ, որ ինչպէս մեզի կրնան ասանկ բաներ ըսել: Բոշաներ մեր կողմերը «մըրթըփ» կ'ըսէին քուրդերը, «ղարաչի» կ'ըսէինք անոնց, մեզի երբոր ասանկ ըսեցին, շատ վիրաւորիչ եղաւ: Սասուն հայ էինք, Պոլիս մէկ անգամէն գնչու եղանք: Հայերը մեզի առաջին օրերուն ճաշ, հաց, հագուստ կարգով կը բերէին, Կիրակի օրերուն, ամէն մարդ: Մենք շարուած էինք սրահներուն մէջ, իբրեւ տուն կը գործածէինք, կը պառկէինք, անկողին, ամէն բանը գետնին վրայ, հայեր կու գային, բան մը կը ձգէին, որոշները կ'ըսէին, որ աս տղան դուրն ա եկել, աս աղջկան կը հետաքրքրուիմ, բոլոր ծախսերը վրաս պիտի առնեմ: Եղողները եղան ճիշտը ըսեմ: Ես միշտ երախտապարտ եղած եմ, որ պատրիարքարան

մեզի շատ օգնած է եւ անոր արդիւնքն է, որ այսօր գիտակցութիւն մը ունինք հայկական, հայասիրութիւն մը ունինք: Երախտապարտ ենք, որ ասպիսով մեր կեանքը կը շարունակենք:

Այդ նուաստացումից յետոյ, ձեր մէջ չեղա՞ն ընտանիքներ, որ հեռացան հայութիւնից:

Իսահակ - Ոչ, չեղաւ, մանաւանդ աւելի մօտեցաւ: Մեր մեծերը որոշ, ան ատենը իրենց համար դժուարեցաւ, կ'ըսէին վերադառնանք մեր գիւղը: Մենք՝ երիտասարդներս ըսինք՝ չէ, մենք այլեւս չենք վերադառնայ:

Վերադարձող մէկը եղա՞ւ:

Մէկ երկու ընտանիք ըլլար, չէ, բայց ծերեր իր տիկինը առին, գացին: Իսա անունով մէկը կար, որ մինչեւ կեանքին վերջն ալ հոն մնաց: Գիւղում ապրեց:

Յետոյ ինչու՞ տեղափոխուեցիք Ստամբուլից Ֆրանսիա, Շուէցարիա:

- Գիտէ՞ք, թուրքական փոխիթիքան այն էր, որ հայերը իր հողին վրայ ջնջեն եւ աղ ջնջումը գիւղէն սկսաւ, քաղաք հասաւ, քաղաքէն Պոլիս հասաւ եւ բոլոր հայութիւնը Պոլիս հաւաքելէն յետոյ հոն ալ ճնշումը շարունակեց:

Ինչպէ՞ս էին ճնշում, օրինակ՝ ձեզ ինչպէ՞ս էին ճնշում Պոլիսում:

- Պոլիսում իմ ճնշումը ինչպէս էր, միշտ թերթերուն մէջ գէշ կը գրուի քրիստոնէականներուն մասին, գործին վրայ, թուրքը՝ դրացիդ, միշտ քեզի կը նեղէ:

Ինչպէ՞ս է նեղում՝ վիրաւորու՞մ է, վատ բառե՞ր է ասում:

Աւետիս - Վիրաւորիչ բառ է գործածում, ինքզինքը միշտ գաղտնի կը պահէ: Հիմա սուրիահայը, իրաքահայը, լիբանանահայը, իրանահայը ինքզինքը չի պահմտի, ինքզինքը հայ կը ներկայացնի: Մենք բացէքաց չէինք ըսեր, միշտ գաղտնի, եւ գաղտնի հայերուն հանդէպ նոյնիսկ: Հայուն գնալու համար միշտ զիջող եղան: Մեր ատենին թուրքը, փաստորթի համար թուրքին դիմում էր՝ չորս-հինգ ամիս կը տէւեր, հայուն՝ մէկ շաբաթուայ մէջ բան կու տար, թոյլտուութիւն: Որովհետեւ պէտք է փաստորթը վերցնէր եւ դուրս գրէր: Գիտէին, որ պիտի երթայ: Ես տասնիննուկէս տարեկանում դուրս եկայ, թուրք մը տասնիննուկէս տարեկանում փասաթա չի ունենայ: Ես շատ ուրախացայ, որ ինձի փասաթա տուին: Գիտէին, որ զինուորութիւն չեմ էլ ընելու, փասաթա տուին, որ դուրս էլլամ նէ, մէյ մըն ալ չվերադառնամ: Իրենք իրենց մէջ ալ կ'ուտէին կոր, մինչեւ հիմա էլ կ'ուտեն, բայց անվստահութիւնը մեզի պէս հայերուն, յոյներուն, հրեաներուն աւելի կը նեղէ: Մենք իբրեւ ազգ, իբրեւ խումբ մեր ճնշումը բոլորնիս վրայ կը տեսնայինք:

Սարգիս - Յաճախ հայոյանքներ կ'ընէին, որ ով որ կրնայ դիմանալ՝ դիմանայ, ով որ չէ՝ կը ծեծեն: Ես մինչեւ տասնութ տարեկան ապրեցայ Ստամբուլ, ինչպէս որ փոքր ժամանակ սկսած էի աշխատիլ, սովորեցայ

ինքզինքս պահել: Տասներեք տարեկանին էլ հասկցայ, որ հայ էի, գեաւոր կ'ըսէին, «էշագ օղլը» կ'ըսէին՝ էշի գաւակ, չէի դիմանար, կը ծեծէի: Տաճիկ ըլլայ, ինչ ըլլայ, քանի անգամ կոփու ըրած եմ: Կը ծեծէի, յետոյ անոնք կ'երթային ընկերներուն կը հրաւիրէին շատ, նորէն՝ ես ալ ընկերներ ունենալով կը ծեծէինք միմեանց: Երկու անգամ ոստիկան տարած են ինծի: Մամայիս, ընտանիքիս վրայ հայիոյանք գրին, երկու վարկեանով կոփու սկսուաւ: Էն ժամանակ, ձեզի օրինակ մը տամ, ինչպէս որ մեզի կար: Ամէն դպրոցի շախմատի մասնակցութիւն կայ: Ես եւ Սահակեան, Լիսէ կ'ըսէինք ան ժամանակ, կը մասնակցէինք: Ես հինգերորդ խաղցողն էի: Մէյ մըն ալ նայեցանք՝ առաջին խումբը Դպրեվանքն էր, երկրորդը Գալֆայեանն էր, երրորդը՝ մենք: 20-25 դպրոց կը մասնակցէին, առաջի, երկրորդ, մինչեւ երրորդ, չորրորդ միշտ հայեր էին: Դուրսը կը լսուի, տաճկերէն կ'ըսեն՝ «պու կեաւուրլարա պախ, իթ օղլը, կեաւուր օղլը, էշ օղլը, էշակ [թուրք.՝ այս գեաւորներին տես, շան տղայ, գեաւորի տղայ, էշի տղայ, էշակ]: Անպէս կ'ըսեն, որ մենք լսենք, չէ նէ իրենց մէջ:

Իսկ դուք իրենց չէիք վիրաւորում: Ձեր՝ հայկական միջավայրում խօսելիս ի՞նչ բառեր էիք գործածում:

Սարգիս - Տաճիկ բառը կ'օգտագործէինք: Քֆուր չէինք տալ, արդէն դպրոցին մէջ անանկ կը սովորեցնէին մեզի, որ մենք վատ բառեր չգործածէինք: Բայց մենք «թուրք» չէինք ըսեր, որպէսզի չհասկնան, մենք «աղտոտ տաճիկ» կ'ըսէինք: Մեզի տաճիկը յարմար կու գայ, որովհետեւ շուն մը կար՝ թաժիկ, որսի շուն է, աղ շունին թաժիկ կ'ըսեն, մենք ալ կ'ըսէինք տաճիկ՝ թաժիկի նման: Արդէն տաճիկը շուն ըսելի իմաստն է: Տես, ես տասներկու տարեկանից կ'աշխատէի: Կօշիկ կը ծախէի, անանկ ճանապարհի վրայ, որ գրեթէ կոտուղ ճանապարհ մըն էր եղած: Այսինքն եթէ մէկը կրնայ աշխատի եւ անտէր տղան ինզինքը պաշտպանի՝ փրօպլէմ չիկայ: Խանութին տէրը գրեթէ ես էի, դրամները գրպանս կը դնէի, կը բալէի մինչեւ տուն, այսչափ վստահութիւն կար: Հայու մօտ կ'աշխատէի: Ազնիւ կ'աշխատէի: Ասիկա տեսց հինգ տարի: Հինգերորդ տարուան ամառը, խանութին առջեւ կը սպասեմ կոր, անտէ պիտի գոռամ՝ «կօշիկներ 35 լիր եւ այլն, քոյրիկ ջան, ներս մտէք, փորձեցէք»: Օր մըն ալ նայեցայ. մեր դասարանէն աղջիկ մը. «Օ՛, Սարգիս, հո՞ւ կ'աշխատիս»: Ես իմ ընկեր աշխատող տղային հետ էի: Անոնք ինծի կը կարծեն տաճիկ եմ, անոր համար անունս Սելիմ դրած էր, երբ Սարգիս ըսաւ, յայտնի եղաւ հայ ըլլալս: Ներս մտայ ես նայեցայ մէյ մը, կարծես թէ ինծի պիտի ուտէին:

Աւետիս - Շատ օրէնքներ կան շուկայի վրայ, որ հայկական-թուրքական վերապահութիւն դժուարի մէջ է: Ես Սարգիսէն մի քիչ փոքր եմ, բայց օրինակ բերեմ: Իմ վրայ չեմ բերում, բերում եմ հայերին եւ թուրքերի մէջ ոնց շուկայ կ'ապրէին. հայկական խանութները շուտ կը գողանային, հայերէն եթէ պարտք ապրանք առնէին՝ փողը չէին վճարեր, երբ որ հայ

են՝ փոխար [նստիկանը] իրենց բան մը չէր ըներ, կամ իրենց փողոցի վրայ գիտէին, որ հայ տղայ պիտի անցնի, քար կը նետէին իրեն վրայ: Մեր Դպրեվանքը շէնքը պատուհանները միշտ կը կոտրէին, որ գիտէին որ հայկական դպրոց է, ուզում էին ամեն կերպով հասկըցընէին, էս երկիր ձեր երկիր չէ, պիտի հրաժարիք: Մի անգամ գլուխնիս հաւաքեցինք, լաւ ծեծեցինք մի անգամ, անկէց մի քիչ խաղաղութիւն եկաւ, երբ ծեծ կերան ուժեղները: Բայց էլի շարունակում էին անել, դժուարութիւններ կար: Ընդհանրապէս ապրելու կերպը հետեւեալն էր. դուք լո՛ւք ք, դիմացէ՛ք, զսպէ՛ք, մի՛ խառնուէք. եւ սա՝ ուսուցիչները եւ ծնողները միշտ ասում էին, որպէս ապրելու կերպ: Մի՛ վիճէք, մի՛ կոռուէք:

Եկաք դուք Պոլիս եւ Գարեգինը որպէս աւագ եղբայր անմիջապէս աշխատեց, դպրոց չգնաց: Երեխայ էր բայց.

Սարգիս - Այո, տասներկու տարեկան էր, բայց դպրոցի համար մեծ դիտուեց: Արծաթագործի մօտ գործ սովորեց, եւ շուտով Շուէյցարիա գնաց: 71 թուականին, տասնեօթ տարեկանում: Երբ գիւղից հասանք Պոլիս, Պոլիսը մենք աղքատ կեանք սկսանք, որովհետեւ բազմաթիւ ժողովուրդ էինք, մենք՝ պատիկները դպրոցը սկսանք, մաման, տատիկը եւ ինքը, երեքով ստիպուեցան տուն մնալ եւ ինքը շուտով սկսաւ աշխատիլ, ոսկերիչ-արծաթագործի տունը: Ինք, ցաւօք, կրթութիւն չառաւ:

Գարեգին - Գործս երբ սկսայ, անանկ չէի սիրում ոսկերիչի գործին մէջ, յաջող չէի գործին մէջ: Էն վախտ շատ հայերը սկսած էին կազմակերպել դրամով, որ վիզա ստանան եւ արտասահման էրթան՝ Ֆրանսիա, Իսպանիա, Ամերիկա, Կանադա, Գերմանիա եւ այլն: Իմ նպատակը այլեւս աս դարձաւ, որ սիսթէմ մը գտնեմ եւ տեղէն հեռանամ: Մամաս հակառակ էր, անկարելի է որ ես էրթայի, որ յարմար չէ, տան ամենէն մեծ տղան ուղարկենք արտասահման եւ ընտանիքը առանց մեծ աղբարիկի մնայ: Էն ոխքովը տատիկս էր: Ան կամաց-կամաց քիչ մը գաղտնի փող հաւաքեց, ըսաւ ես քեզ կ'օգնեմ, եթէ սիսթէմը գտնաս գնալու, ես քեզ օգտակար կը դառնամ: Մեր հարեւանը ըսաւ, թէ տասնեօթը տարեկանին չես կրնայ փաստորթը ստանաւ: Երեք երկիր կարելի էր երթալ՝ Ֆրանսիա, Գերմանիա եւ Զուիցերիա, կազմակերպողները կ'ըսեն, որ արդէն միւսներ լցուած էին: Վերջը ըսին, որ միայն Զուիցերիայի մէջ տեղ կայ, եւ հինգ հարիւր մարդ պէտք է գտնուէր, որ թուղթերը պատրաստուին: Անտեղը մեծ հայ մը գուլպայի գործարան սարքել էր, եւ ասոր տնօրէնը հայ մըն էր, Սմբատ, պոլսահայ էր, եւ ես գրուեցայ, որ Զուիցերիա էրթամ: Սմբատը մասնաւոր Զուիցերիայէն եկաւ մեզի հանդիպելու: Ինքը եկաւ ամենուն հանդիպեց, անուն, ազգանուններով լեցուեցաւ եւ ըսաւ սպասեցէք էն օրուն, մինչեւ որ թուղթերը հասնեն: Երբ լուր եկաւ թուղթերը պատրաստ է, արդէն մեկնեցայ եւ գործարանին մէջը սկսայ աշխատիլ: Իմ փաստորթիս հարցը Զուիցերիայէն լուծուեցաւ: Յետոյ Զուիցերիա սկսեցի փնտռել

ան ընկերությունները, որ աշխատանքի իրաւունք կու տային: Հիւանդանոցին մէջ գործ գտայ եւ հրաման ուղարկեցին, որ մայրիկս գար: Հիմա մայրիկս եկաւ, մայրիկս անշուշտ հինգ երեխայ թողեց անտեղ, ինքն աստեղ՝ մեծ հարց էր: Մէկ քոյր ունէինք, բայց անիկա ամուսնացած էր, անոր մասին չէի մտածեր, որովհետեւ իր կեանքը նորմալացուած էր: Աւելի մտածում էի պստիկներու՝ Խաչիկին եւ Լիւդուիգին մասին: Երբ պապաս մահացաւ, Լիւդուիգը քառասուն օրուան էր, հիմա ուրեմն՝ հինգ տարեկան միայն, Խաչիկը երկու տարի մեծ, ամէնքս մեր մէջը երկու տարուան տարբերություններ ունենք: Մեծ դժուարությունով մի տարի անցկացրեց մայրիկս հիւանդանոցը աշխատելով, միշտ մտածելով, լացելով, որ ինչ պիտի պատահի: Միսթեմ չգիտէինք, լեզու չգիտէինք, ոնց ընենք, որ մերոնք բերենք: Վերջապէս Միլան ընկեր մը ունէի, իտալերէն լաւ գիտէր, անոր խնդրեցի մեր պատմութիւնը գրաւոր գրի, խնդրագրի մը հետ ուղարկեցի աշխատանքի գրասենեակը: Եւ զարմանալի բան պատահեցաւ, որ 15 օրէն պատասխանեցին եւ ըսին, որ բոլոր էն անձերը, որ ջարդից փախած են, կարանք ընդունինք: Բոլոր ընտանիքը եկան:

Միւսնե՞րը: Ձեր քեռինե՞րը: Հիմա նրանք որտե՞ղ են ապրում:

- Բոլորս միասին Բիմերէն Պոլիս եկանք: Երկու հատը մնացած են Պոլիս, երեք հատը Ֆրանսիա ապրում են: Մէկ հատը Հոլանդիա է: Մեզի հետ ապրող մէկ քոյրիկ ունէր մամա, նոյն պապան է, բայց մաման տարբեր է, ան Ֆրանսիա է, մէկ հատը Հոլանդիա է:

Բոլորի հետ շփում ունե՞ք:

- Անշուշտ: Եւ Հայաստանի հետ ալ: Արդէն ազգականներ ունինք հոս, եւ ես Ուջան¹⁷ գիւղը տուն գնեցի:

Իսկ Դուք, Իսահակ, ե՞րբ տեղափոխուեցիք:

Իսահակ - Ես արդէն 1970ին Պոլիսէն Լոնդոն գացի, Լոնդոնէն ալ Գերմանիա, 24 տարի ապրեցայ, անկէ ալ 12 տարիէ ի վեր Ֆրանսիա Մարսիլիա քաղաքին կ'ապրեմ:

Այսինքն բոլորդ էլ միայն հինգ-վեց տարի ապրեցիք Ստամբուլում:

Սարգիս - Այո, բայց աղիկա շատ կարեւոր շրջան եղաւ: Հայերուն ճանաչեցանք, կրթութիւն առինք, աշխարհն ամբողջ փոխուեցաւ:

Երբեւէ Բիմէր գնացէ՞լ էք դուրս գալուց յետոյ:

Աւետիս - Միայն Գարեգինը: Իսահակը, այո: Մեր ընտանիքին մէջ միշտ մուսուլմաններու այս խնդիրը կայ: Մի փոքրիկ պատմութիւն պատմեմ: Տեսէք, կարմիրը մենք՝ հայերս մեր գոյնը կը համարենք, կանաչը մուսուլմաններու գոյն է: Իմ մայրիկս մինչեւ հիմա ճանապարհը անցնելու համար կանաչ լոյսի տակ կը կանգնի, կարմիրի տակ կ'անցնի: Որքան կ'ասեմ մի անի, միշտ կ'ըսէ՝ կանաչը մուսուլմաններու գոյն է, վտանգաւոր է: Ու կարմիրին տակ կ'անցնի: Բայց ես յոյս ունիմ, որ մեր սեփականութիւնը ետ պիտի առնեմ: Բոլոր թափուները կը պահեմ:

- ¹ Մասուն - Մասունը գտնուում է Վանայ Լճից արեւմուտք եւ հարաւ-արեւմուտք, Մուշ քաղաքից հարաւ: Մասունը աշխարհագրական տարածքի անուն է, սակայն սասունցիները իրենց երկիրը անուանում են գաւառ: ԺԹ.-Ի. դարերում այն բաժանուած էր հիմնականում Դիարբեքիի ու Բիթլիսի, մասամբ՝ Խարբերդի նահանգների միջեւ: Ի. դարի սկզբներին Մասնում յիշատակուում են Բոնաշէն, Բուն Մասուն, Խարզան, Խութ-Բոնաշէն, Խուլփ, Հազգո-Խաբլջոզ, Մօտկան, Շատախ, Տալուորիկ, Փսանք գաւառակները: Մասունը խիստ լեռնային տարածք է: Մասուն լեռնաշխարհը իր հիւսիսային լանջով յարում է Մուշի դաշտին, իսկ հարաւում՝ Վերին Միջագետքի այն հարթութիւններին, որոնք սահմանակից են Արեւմտեան Տիգրիսի ու նրա ձախափնեայ վտակների հովիտներին: Մասնայ սարերից ձեւան հալոցքից ու անձրեւներից գոյացած յորդջրերից առաջանում են բազմաթիւ գետեր (Բաթման, Խարազան եւն.), որոնք հոսում են Արեւմտեան Տիգրիս: Մասուն գաւառի տարածքի զգալի մասն ընկած էր Բաթմանայ գետի վերին հոսանքում: Այժմ Մասուն անունով կայ միայն մի փոքրիկ գիւղ, որը գտնուում է այդ գաւառի հարաւային մասում:
- ² Բիւմեր - Գիւղ Մասունի Խարզանի (Խարզանք) շրջանում: Մինչեւ 1915 ունեցել է 50 տուն հայ (Վ. Պետոյեան, *Մասունի եւ Տարօնի Պատմա-Աշխարհագրական Տեղագրութիւնը*, Երեւան, 2005, էջ 72): Խարզանքը Մասունի ամենահարաւային շրջանն էր, որից յետոյ սկսւում է Միջագետքը: Մինչեւ 1915ի ջարդերն ունեցել է 128 գիւղ: Շրջանի սահմաններն էին հիւսիսից Խաբլջոզի կամ Հազգոյի եւ մասամբ Մօտկանի շրջանները, արեւելքից Մօտկանի հարաւային մասը, հարաւից Մասունի հարաւային Բշերիկի եւ Միլուանի դաշտերը, արեւմուտքից Խիանի մի մասը (Պետոյեան, էջ 71): Հայերից ու քրդերից գաւտ Խարզանի շրջանում ապրում էին նաեւ զգալի թուով ասորիներ (օրինակ՝ Հասհաս, Մարմարոնա, Բէլբու, Քոխա, Փալոնի եւ այլ գիւղերում (Պետոյեան, էջ 72):
- ³ Կորբիս, Խորբիս - Մասունի Խարզանի շրջանի գիւղերից: Ըստ Պետոյեանի՝ քրդական գիւղ է եղել (Պետոյեան, էջ 72):
- ⁴ Դերսիմի ալեւիների ջարդը եղել է 1938ին: Դերսիմի ջարդերից անմիջապէս յետոյ թէ՛ ալեւիների, թէ՛ հայերի մեծ մասը արքայապետի այդ ժամանակուայ իրենց բնակութեան վայրերից: Արդէն քառնականներից յետոյ փրկուած եւ Թուրքիայի գաւառներում մնացած հայերը ապրում էին հսկողութեան տակ՝ առանց տեղաշարժուելու իրաւունքի: 1938ի արքայապետը լրացուցիչ դեր խաղաց Տեղասպանութիւնից յետոյ փրկուած հայերի միջեւ վերաձեւաւորուած կապերը խզելու գործում, յատկապէս, որ նրանց առջեւ պայման կար արքայից յետոյ իրենց նախկին բնակավայրերը չվերադառնալ: Արքայի ժամկետը լրանալուց յետոյ, 1948ին ոմանք այդպէս էլ մնացին արքայապետի, ուրիշները փորձեցին վերադառնալ իրենց ծնողների կամ հենց իրենց նախկին բնակութեան վայրերը, այսինքն՝ Արեւմտեան Հայաստանի տարածք: Միայն նախապայման կար, որ իրենց ծննդավայր բնակավայրը չլինի:
- ⁵ Բաթման - Նահանգ Թուրքիայում, կենտրոնը՝ Բաթման քաղաք: Մասունի տարածքն ընկնում է Բաթմանի նահանգի մէջ: Միաժամանակ Բաթմանը դաշտավայր է Մասունի հարաւում, Մասունից հարաւ հոսող Բաթման գետի շուրջ:

Բաթմանի դաշտավայրը մինչև Ցեղասպանությունը խիտ բնակեցուած էր հայկական եւ քրդական գիւղերով, ի տարբերութիւն լեռնային Սասունի, որտեղ հայկական բնակավայրերն աւելի մօտ էին միմեանց: Բաթմանի հայերը մասամբ կտրուած էին Սասունի լեռնային հատուածի թէ՛ ազգային-ազատագրական, թէ՛ ինքնապաշտպանական շարժումներից, այստեղ հայերի մի մասը քրդախօս էր: Ցեղասպանութեան շրջանում Բաթմանի հայկական գիւղերի կոտորածները եղել են սուսկալի, քչերն են փրկուել եւ անցել Միրիա, մի մասն էլ տեւական ժամանակ թաքնուել է քարանձաւներում եւ առանձին մարդիկ՝ քրդական բնակավայրերում: Առանձին յուշագրութիւններ վկայում են, որ Սասունի հարաւում գտնուող եւ Միջագետքին սահմանակից այս տարածքի, ինչպէս նաեւ դրան յարող Բշերիկի գիւղախմբի հայերից այնքան քիչ մարդ է փրկուել, որ նոյնիսկ յուշագրութիւններն են սակաւ (տե՛ս «Բշերիկցի Քրդախօս Հայերը Եւ Անոնց Գաղթը Դեպի Սուրիա», *Գանձասար* շաբաթաթերթ, նաեւ <http://asbarez.com/arm/45834/> նաեւ

<http://hyeforum.com/index.php?showtopic=16568&st=20> նաեւ

<http://hyeforum.com/index.php?showtopic=16568> . նաեւ «Ալմաստ Ջան, Գրի, Գրի»՝ *Խօսելով Միմեանց Հետ Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում Եւ Թուրքիայում* գրքում, Բոնն, Գերմանիա, 2010, էջ 69-76): Որոշ տեղեկութիւններ վկայում են, որ այս տարածքում ջարդերից յետոյ մնացել են զգալի թուով մահմեդականացած-քրդացած հայեր, ովքեր մինչև այսօր ծածուկ կամ յայտնի շարունակում են ապրել Բաթմանում («Թուրքիոյ Թաքուն Հայերը», http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6945 . ինչպէս նաեւ քրիստոնէայ մնացածներ, ինչպէս, օրինակ, Արխունդ գիւղի հայերը, որոնց մասին պատմում է արխունդցի Գեորգ Զալըշը խախորդ «Ռէյս Տանոյի Թոռ Գեորգը. Արխունդցիները» պատմութիւնում): Ջարդերից յետոյ ցրուած եւ քրիստոնէայ մնացած հայերից որոշ ընտանիքներ, ինչպէս սոյն պատմութիւնը պատմողների ծնողներ Սասունի այլ տարածքներից աստիճանաբար հաւաքուել են Բաթմանում: Բաթմանի քրիստոնէայ հայերի մասին տե՛ս նաեւ <http://tert.am/am/news/2012/04/27/sason/> . <http://www.panorama.am/am/law/2012/02/10/journalist/> . <http://www.armtown.com/news/am/prm/20120423/194890/> . <http://www.aykiridogrular.com/koseyazisi-44-Son-Ermeni-Aile.html> :

⁶ «Քիպէ» վերջաւորութիւնը հասանաբար «կուլէ» - ամբողջ բառից պիտի լինի:

⁷ <http://araxnews.com/turkey/6073.html> հասցեով վերջերս հրատարակուած մի նիւթ տեղեկութիւն է հաղորդում թէ Բաթման Նահանգի Բեշիրի շրջանի Ենիփընար (Նոր Փղնար, կրում է նաեւ Քեւեգօ անունը) գիւղում գտնուող հայկական եկեղեցին տեղի բնակիչները որպէս աղբանոց են օգտագործում, իսկ եկեղեցու քարերը քանդում տանում այլ նպատակով են օգտագործում, որի հետեւանքով եկեղեցու 8 սիւներից կանգնուն է մնացել միայն 4ը:

⁸ Բիշերիկ - Բնակավայր Բշերիկի դաշտում:

⁹ Վ. Պետոյեանի *Սասնայ Ազգագրութիւն* գրքում հարգան գաւառակի գիւղերի շարքում սասունցի եղբայրների կողմից յիշուած գիւղերից հանդիպում ենք Բառննջ, Բառննջ ներքին, Նարե (Նաուալա), Նագդար (անմարդաբնակ հայկական գիւղ), Ջալդակա (հայկական), Հարֆաս (հայկական), Բառննջ (վաթսուն տուն

հայ), Զըւրկ (Բշարէ Զոյօ եգիպտացի գիւղը), Խորըխ, Կանի Խուլլ (ծակ աղբիւր), էջ 17-18: Տե՛ս նաեւ՝ Պետոյեան, *Մասունի Եւ Տարօնի*, էջ 72: Մէկ այլ հեղինակ, անդրադառնալով Բշերիկի ահաւոր կոտորածներին, յղում է անում միայն 1930ին Բշերիկից հեռացած վերապրողների պատմութիւններից հայերի կողմից լքուած գիւղական բնակավայրերի անունների մի շարքի, որոնց մէջ նոյնպէս հանդիպում ենք սասունցի եղբայրների յիշատակած գիւղանուններից մի քանիսին, այդ թւում՝ Հարֆասէ, Տիմերէ, Կանիկուլէ, Նաւալէ, Բարընջէ, Զվընգէ, Զալդակա, Բասորկէ: Քանի որ այս անունները արտաբերելիս միշտ հնչիւնաբանական որոշ առանձնայատկութիւններ ունեն, նպատակայարմար է թւում դրանք ներկայացնել ամբողջութեամբ. «Կուրիկէ, Հարֆասէ, Տիմերէ, Կանիկուլէ, Նաւալէ, Բոլընդէ, Ալաւէ, Գորըգէ, Դուսասողակէ, Բաջըֆրէ, Հըսհըս, Բիբրկէ, Բասորկէ, Հըղիըղկէ, Բարընջէ, Զվընգէ, Զալդակա, Ապըկա, Սիւսանէ, Կալիօկէ, Տախարիէ, Կուրտըկէ, Բալբանէ, Գրասիրա, Մոզգալանէ, Բըլեղար, Բաստոկէ, Կանիկէ, Գուրդըլէ, Գեղուկէ եւ ուրիշ»- Կարիկէ Մակարեան, «Բշերիկցի Քրդախօս Հայերը Եւ Անոնց Գաղթը Դէպի Սուրիա», *Գանձասար Շարաքաթերթ*, <http://asbarez.com/arm/45834/>, նաեւ՝

<http://hyeforum.com/index.php?showtopic=16568&st=20> :

- ¹⁰ «Ռէյս Տանոյի Թոռ Գեորգը. Արխունդիները» պատմութիւնում վկայում է հայերի գոիթիւնը Բաթմանի նաեւ Արխունդ, Պերմ, Բաց գիւղերում, իսկ 2012ին հրատարակուած մի տեղեկութիւն այդ ցանկը լրացնում է նաեւ Աջար, Հէլբէրլի, Բալբաշի եւ Զաղիլ գիւղերով, որոնց հայ բնակչութիւնը տեղափոխուել է միայն 80ականներին (<http://www.armtown.com/news/am/prm/20120423/194890/>, <http://tert.am/am/news/2012/04/27/sason/>, <http://www.armtown.com/news/am/prm/20120423/194890/> :

- ¹¹ Խրապաժառ - Պետոյեանը յիշատակում է Փալոնի գիւղի անունը, անելացնելով, որ այն Արգն քաղաքի տեղն էր եւ քրդերն այն Խրաք Բաժառ էին կոչում, իբրեւ «Աւերակ քաղաք» (Պետոյեան, *Մասունի Եւ Տարօնի*, էջ 72):

- ¹² 1938ին Դերսիմի կոտորածների ժամանակ Թուրքիայի տարբեր տարածքներում բազմաթիւ քրդեր եւ կենդանի մնացած հայեր նոյնպէս, իրենց բնակութեան վայրերից տեղահանուելուց եւ Թուրքիայի առաւելապէս թուրքերով բնակեցուած հատումներում վերաբնակեցուելուց զատ, սպանուեցին, նոյնիսկ որոշումներով գնդակահարուեցին:

- ¹³ Զիարէթ - Սրբավայր: Մասունի Խարզանի շրջանում կար նաեւ Զիարէթ անունով գիւղ: Այն «ունէր մզկիթ, հայերն էլ իրենց ուխտատեղին էին համարում» (Պետոյեան, *Մասնայ Ազգացրութիւն*, էջ 17):

- ¹⁴ Մարաթուկը Մասունի ամենաբարձր լեռն է, գտնւում է Մօսկանի տարածքում: Մինչեւ այսօր Մարաթուկի ուխտը պահպանում է ինչպէս Մասունում մնացածների, այնպէս էլ Ստամբուլ, Երուսալ, ԱՄՆ տեղափոխուած շատ սասունցիների կողմից: 2011ին այն նոյնիսկ կազմակերպել են Բաթմանի իշխանութիւնները. «Թուրքիայի Բաթման նահանգում գտնուող Մասունի քաղաքապետարանի եւ քայմաքամասի կազմակերպած վերելքը դէպի Մարութա լեռ սկսուել է Յուլիսի 31ին՝ ժամը 4:00ին: Վերելքին մասնակցել են աշխարհի տարբեր վայրերից ժամանած սասունցի հայեր, որոնց պապերը փրկուել են Հայոց Տեղապանութիւնից, տեղի բնակիչներ եւ մի խումբ թուրք լեռնագ-

- նացներ»՝ <http://www.armtown.com/news/am/has/20110802/4162128418/> : Այդ տարի ուխտագնացութիւնից յետոյ Սարաթուկի Ս. Աստուածածին եկեղեցին աւերուել է, իբրեւ թէ՝ զանախոյզների կողմից: Շատ հաւանական է, որ որոշ մոլի ազգայնականներ սկսել են ուշադրութիւն դարձնել հայկական ուխտավայրերին խանգարել փորձելով աւանդոյթների շարունակականումը:
- ¹⁵ Առսկիէ - եթէ սա Աւիսկ գիւղն է, ապա Պետոյեանը այն նշում է որպէս եզդիական գիւղ (*Մասունի եւ Տարունի*, էջ 72):
- ¹⁶ Չշփոթել բուն վարդօցիների՝ «Էրմենի Վարդօ Աշիրէթ»ի հետ, ովքեր Ստամբուլ գնացին միայն երկու տարի անց, 1968ին: Այս մասին տե՛ս՝ <http://hyeforum.com/index.php?showtopic=7065&st=20&p=188739&#entry188739> . նաեւ՝ http://www.agbu.org/...lay.asp?A_ID=99 : Այդ տարիներին Պոլսոյ պատրիարք Շնորհք Գալուստեանը, սակայն, արդէն զիտեր Վարդօ աշիրէթի գոյութեան մասին եւ Վարդոյում իսկապէս տեղի ունեցած երկրաշարժը կարող էր կապել Վարդոյից ոչ հեռու գտնուող հայերի խմբի տեղահանութեան հետ:
- ¹⁷ Ուջան - գիւղ ՀՀում, բնակեցուած է հիմնականում Յեղասպանութիւնից փրկուած սասունցիներով:

THE IN-BETWEEN OF THE 20TH CENTURY

A- THE GRANDSON OF RESS DANO, THE ARKHUNT ARMENIANS, B- HAYLAR (THE ARMENIANS IN SASSOUN), C- MY MOTHER TRIED TO BE A DEVOUT MUSLIM BUT ALWAYS FELT HERSELF CHRISTIAN, D- THE SASSOUN ARMENIANS (YOU ARE LIKE THE CHRISTIANS WHO SAW BLOOD) THE LAST ARMENIANS

(Summary)

HRANUSH KHARATIAN
hkharatyan@gmail.com

A number of Armenians in Western Armenia survived the Genocide by converting to Islam. Some disguised themselves as Kurds; others were deported to new places and took new identities. Some maintained their language, while others opted for Kurdish or Turkish. One of the common denominators of these groupings was the fact that they maintained a double identity: an oppressed, secret Armenian identity and an overt, non-Armenian one.

Nonetheless, this duality was well-known in different parts of Western Armenia, where others considered them a deserted, left out grouping that had no master. They were persecuted outcasts, scraping out their livelihood on the margins of an already uncivilized society.

The four interviews that are published here tell the peculiar stories of four of these families, namely Sassoun-Dersim, Kharpert, and Arkhant who lived in different parts of Western Armenia.

The interviews uncover the lives of Armenians with dual national identities who survived as sub-humans in the Turkish Republic after the massacres of 1915 and under the Kemalist regime.

These and such stories reconstruct aspects of the 20th century history of the Armenian nation. They go far beyond the Genocide and the political history the Armenian Republic (1918-1920), during the Soviet era (1920-1991) and during the third republic (as of 1991). Indeed, the article covers the story of the remnants of the Genocide both in the Diaspora and in their ancestral lands. The latter is a newly developing area of study with both its Diasporic and ancestral facets.